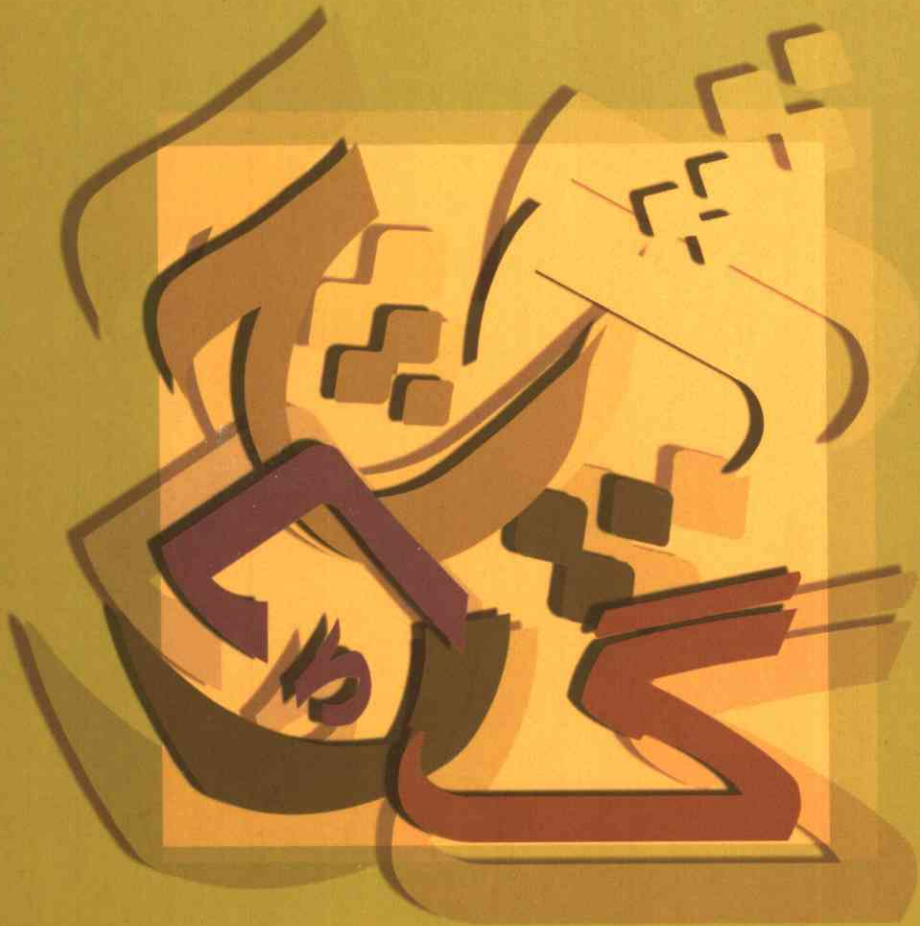

قصویر ابو عبد الرحمن الکردی

فهره‌اد شاکه‌لی

زمانی کوردی

له ئاستانه‌ی سه‌رده‌میکی تازه‌دا

زمانی کوردی

له ئاستانهی سهردهمیکی تازهدا

فهرهاد شاكه‌لى

زمانى كوردى

له ئاستانهى سه‌رده‌مىكى تازه‌دا

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوهی ئاراس

هەولێر - هەریمی کوردستانی عێراق

هه‌موو مافیک هاتووته پاراستن ©
دهزگای چاپ و بلاوکردنه‌وهی ئاراس
شه‌قامی گولان - هه‌ولیر
هه‌ریتمی کوردستانی عێراق
aras@araspess.com هه‌گه‌بی ئه‌لیکترۆنی
www.araspublishers.com وارگه‌ی ئینته‌رنیت
ته‌له‌فۆن: 00964 (0) 66 224 49 35
دهزگای ئاراس له ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووته دامه‌زران

فه‌ره‌اد شاکه‌لی
زمانی کوردی له ئاستانه‌ی سه‌رده‌میکی تازه‌دا
کتیبه‌ی ئاراس ژماره: ١١١٩
چاپی دووهم ٢٠١١
تیریژ: ١٠٠٠ دانه
چاپخانه‌ی ئاراس - هه‌ولیر
ژماره‌ی سپاردن له به‌پۆه‌به‌رایه‌تی گشتی کتبخانه گشتیه‌کان ٤٧٣ - ٢٠١١
نه‌خشانده‌نی ناوه‌وه: ئاراس ئه‌کرهم
رازانده‌نه‌وه‌ی به‌رگ: مریه‌م موته‌قییان

پیشەکی

بهشی زۆری بابەتهکانی ناو ئەم کتێبه له گهڵ لایهنیکی زمانناسیدا خهریک دهبن که پێی دهگوترێ (نەخشەبۆدانانی زمان: Language planning) یا (سیاسەتی زمانهوانی: Language policy)، که تیکه لاییه که له بنهما زانستی و تیۆرییهکانی زمانناسی له گهڵ بنهما و پێچکهکانی سیاسەت و ئیدیۆلۆگی و بهرپۆهبردنی دهوڵەت. به پێچهوانه‌ی زۆر لایه‌نی تیۆریی زمانناسییه‌وه که بنهماکانی تا رادهیه‌کی زۆر نه‌گۆڕن، نەخشەبۆدانانی زمان به‌پێی کۆمه‌لگه‌ جوړاو جوړه‌کان و سه‌رده‌مه جیاوازه‌کان ده‌گۆرێت. له‌م رووه‌وه‌ ئه‌زموونی کۆمه‌لگه‌ و نه‌ته‌وه‌کانی جیهان نه‌خشێکی گرنگیان له‌ گه‌شه‌پێدان و ده‌وله‌مه‌ندکردن و قوولکردنه‌وه‌ی ئەم بابەته‌دا هه‌یه‌.

له‌ کوردستانی ئەم‌ڕۆدا گرنگی و پێویستی نەخشە‌کێشیی زمان ئە‌هرکیکی نیشتمانی هێنده‌ به‌په‌له‌یه‌ که‌ ده‌بێ بخرێته‌ پیش زۆر له‌و کێشه‌ سیاسییانه‌وه‌ که‌ ره‌نگه‌ سیاسه‌تمه‌داران به‌ گرم و ژیا‌رییان دا‌بنین. کێشه‌ی زمان له‌ کوردستاندا، له‌ پال کۆمه‌ڵی سه‌ختی و ئالۆزکاویدا که‌ له‌ کۆنه‌وه‌ له‌گه‌ڵیدا هاتوون و گه‌وره‌ و گه‌وره‌تر بوونه‌ته‌وه‌ و ئێستا بوونه‌ته‌ به‌شێک له‌ سروشتی کێشه‌که‌، چه‌ند ئاسته‌نگ و گرێه‌کی دیکه‌ی تیکه‌ڵ بوون که‌ ده‌ستکردی ئەم سه‌رده‌مه‌ن. هه‌ندێکیان ناحه‌زانی کورد دروستیان ده‌که‌ن، به‌لام به‌شێکیشیان ئه‌وانه‌ن که‌ په‌یدا‌بوون و سه‌ره‌ل‌دانیان تاوانی کورد خۆیه‌تی.

سالانێکی دوور و درێژه‌ من له‌گه‌ڵ کێشه‌ی زماندا ده‌ژیم و لێی ده‌کۆلمه‌وه‌. ئه‌و لایه‌نانه‌ی کێشه‌که‌ که‌ پێبه‌ستی پێنووس و پێزمانن، هه‌ولم داوه‌ له‌به‌ر رووناکیی تیۆرییه‌کانی زمانناسیدا و به‌پێی ئە‌زموونی تایبه‌تی خۆم له‌ بواری نووسین و وه‌رگێڕان و فێرکردندا چاره‌سه‌ریان بۆ پێش‌نیاز بکه‌م. خۆشبه‌ختانه‌ له‌و رووه‌وه‌ کۆمه‌ڵی ئە‌نجام وه‌ ده‌ست هاتوون که‌ ره‌نگه‌ بۆ به‌وه‌کردنی زمانی کوردی کارکردی خۆیان هه‌بێت. له‌ بواریکی دیکه‌دا، که‌ پێوه‌ندیی به‌ زمانی ستاندارد و زمانی ره‌سمیه‌وه‌ هه‌یه‌، به‌ دوو پێگادا بۆی رو‌یشتووم، یه‌که‌م: بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی بیرو‌پرا‌کانم و

ئەو ئەنجامگريانەى بە ھۆى لىكۆلنەھى زانستىيەۋە پىيان گەشتووم لە گۆڧار و پۆژنامە و كىتب و لە دیدارى رادیۆ و تەلەڧىزىۆندا؛ دووهمىش: ڤووكردنە برىاربەدەستانى كوردستان بە ھىۋای ئەھوى لە كرۆكى كىشەكە بگەن و بتوانن برىارى راست بدەن.

يەكێك لە كىشە گەورەكانى من، ھەك نووسەرىك و زمانزانێك، لەگەڵ پۆژنامە و چاپەمەنى كوردیدا كىشەى زمان و ڤىنوسە. گۆڧار و پۆژنامەكانى كوردستان ئەو باسەيان زۆر بە سادەى ھەرگرتووە و لەو نەگەشتوون چ ئەركىكى گەورە و خەتەرناكيان لەسەرە. سەرنجراكىش ئەھويە لەگەڵ زۆربوونى ژمارەى چاپەمەنىيەكاندا، ژمارەى تاوانەكانى بەرانبەر ڤىزمان، ڤىنوس، ئىستىتىكى وشە و شىۋان، ڤەوانبىژى و ھونەركارى، بە كورتى بەرانبەر ھەموو لایەنە جوان و بەرزەكانى زمانى كوردى، خىراتر دەچىتە سەرى. دوو بابەتى ئەم كىتبە ھەرامدانەھى دوو حەفتەنامەيە.

بابەتى "زمان لە پەنجەرەى ئىستىتىكەۋە" ھەڵدانىكە بۆ تەماشاكردنى وشەى كوردى لە گۆشەنىگايەكى جىاۋازەۋە. پىشتريش لە وتارى "بە جامى ئەوينىك، گيان ھەستە و تەن وىران"دا ئەم باسەم بە شىۋەيەكى سەرھتايى وروژاندبوو. لەم بوارەدا دەبى كارى قوولتر و زانستانەتر پىشكەش بكرىت. لە زمانى كوردیدا لەم ڤووەۋە شتىكى ئەوتۆمان نىيە.

لە "زمانى پاشا و زمانى ڤەعىيەت"دا ھەندى لایەنى سىمانتىكى و فۆنۆلۆگى دىالىكتى سلىمانى زمانى كوردىم لە چوارچىۋەيەكى مۆزويىدا خۆىندووەتەۋە. ئەو ماتەريالەى بە ھاوكارى نىۋان ئەحمەد پاشاى بابان و خۆدزكۆى پۆژەلاتناس بەرھەم ھىنراۋە، سوودىكى زۆرى ھەبوو بۆ تىگەيشتن لە ڤەگورپىشەى ئەو بەشەى زمانى كوردى و شىۋەى گەشەكردنى لە ماۋەى سەۋىپەنجا سالى رابوردوودا. لەو بوارەشدا پىۋىستمان بە توژىنەھى زياتر و جىددىترە.

دەمەۋى لەم دەرفەتەدا سوپاسى ھەموو ئەو دۆست و ھاۋرى و ئاشنايانە بكەم كە لە ئامادەكردن و بلابوونەھى ئەم كىتبەدا كۆمەكيان كردووم.

فەرھاد شاكەلى

سوێد، ستۆكھۆلم، گەرەكى سۆلەنتوونا

بەرەبەيانى ۲۰۰۹-۸-۳۰

زمانی پاشا و زمانی رهعیت

چهند سهرنجیکی زمانهوانی لهسهر زمانی کوردی (دیالیکتی سلیمانی)

بهپیتی زانیارییهکانی ئەحمەد پاشای بابان و خۆدزکۆ

وا پێ دهچیت زۆر دهمیك نیه خۆینهری کورد بهم وتاره‌ی خۆدزکۆی زانیوه، دهنه ده‌بوو هەر زوو ته‌رجه‌مه‌ی کوردی بکرایه، یان هەر نه‌بێ له وتاریکدا له‌سهر ناوه‌پۆک و بایه‌خی شتی‌ک بنووسرایه. من خۆم وا بزانی که‌مین جار له‌ ریگه‌ی لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌کی مامۆستا مه‌سه‌عوود مه‌مه‌ده‌وه (١٩١٩-٢٠٠٢) زانی‌م که وتاریکی ئاوه‌ها له‌سهر زمانی کوردی نووسراوه. ^(١) هینده‌یش من ئاگادار ب‌م هه‌تا ئیستا نووسه‌ری دیکه‌ی کورد باسی نه‌کردوه. مامۆستا مه‌سه‌عوود مه‌مه‌دیش، ئەگه‌رچی به‌ شیوه‌یه‌کی زۆر زانستیانه له‌ لی‌کۆلینه‌وه‌که‌ی خۆیدا (چه‌پکیک له‌ گۆلزاری نالی) سوودی له‌ زانیارییه‌کانی ناو وتاره‌که‌ی خۆدزکۆ وهر‌گرتوه، به‌لام باسی ئەوه‌ ناکات ئەو وتاره‌ی له‌ کوێ به‌ر چاو که‌وتوه. مامۆستا بی‌جگه‌ له‌و زانیارییه‌ی پێوه‌ندی به‌ ژبانی نالییه‌وه‌ هه‌یه، ئەوه‌یشی جه‌خت کردوه که نالی کتیبی‌کی له‌باره‌ی رێزمانی عه‌ربیه‌یه‌وه‌ هه‌بووه. سالانیک دواتریش له‌ کتیبه‌که‌ی د. ن. مه‌کنزیدا (Kurdish Di-alect Studies) ئەو کورته‌ سهر‌نجه‌م بی‌نی که له‌ سهر ئەم وتاره‌ نووسیویه‌تی. ^(٢) له‌م بیست و ئەوه‌نده‌ ساله‌ی رابوردوودا من کۆمه‌ڵی وتار و سه‌رچاوه‌ی گرنگی زانستیم له‌سهر زمانی کوردی و باب‌ته‌کانی دیکه‌ی سهر به‌ کورده‌واری کۆ کردوونه‌وه (فۆتۆکۆپیم کردوون)، که‌ په‌نگه‌ تیکرای بگاته‌ سی‌هه‌زار لاپه‌ریه‌یک. باب‌ته‌کانی لای من له‌ پله‌ی یه‌که‌مدا به‌ زمانی ئینگلیزین. به‌لام هه‌میشه‌ ئەوه‌م له‌ د‌لدا بوو که وتاره‌که‌ی خۆدزکۆیشم ده‌ست بکه‌وتایه، ئەگه‌رچی من زمانی فرانسوی ناخوینمه‌وه. که‌ هه‌شت نۆ سالی‌ک له‌مه‌وه‌یه‌ر کاک نه‌جاتی عه‌بدوڵلا هات بۆ پاريس بۆ خویندن و

(١) مه‌مه‌د، مه‌سه‌عوود: چه‌پکیک له‌ گۆلزاری نالی، له‌ چاپکراوه‌کانی کۆری زانیاری [ی] کورد،

به‌غدا، ١٩٧٦.

(2) D. N. MacKenzie: Kurdish Dialect Studies, Oxford University Press, London 1961.

پێوهندی پێوه کردم، هەر زوو ههستم کرد ئەم پیاوه لە زۆربەی (ئەوانی دیکە) جیاوازه. لە هەلێکدا داوام لێ کرد وتارەکەی خۆدزکۆم بۆ کۆپی بکات و دواتریش دام بە گوێیدا کە هەولێ بکات بیکاتە کوردی. وتی دەیکەم، بە مەرجێ تۆیش لە ڕووی زمانەوانییەوە پێیدا بجیتەوه. هەر زووش ڕێک کەوتین.

خۆشبەختانە کاک نەجات لەو لاوانەیە کە بواری زانستی و بواری تۆزینەوهی خوی دەناسیت و دەزانێ خۆی بە چییەوه خەریک بکات. ئەو بە ڕادەی یەکەم خۆی بۆ میژوو، ئەویش میژووی کوردستان، تەرخان کردوو. لەبەر ئەوە کە ئەو ئێستا هاتوو ئەم وتارە کوردوو بە کوردی، ئەرکیکی نائاسان و بگرە ناخۆشیشی خستوووە ئەستۆی خوی. وەک ئەوەیە داوا لە من بکری وتاریک لەسەر کشتوکالی کوردستان بکەمە کوردی، کە نایکەم. لەگەڵ ئەوەیشدا ئەنجامی کارەکەی هیی ئەوەیە کە پەسن بدیت و بەرز بنرخینریت.

لێردا مەسەلە هەر ئەوە نییە تیکستیەک لە فرانسییەوه بکریته کوردی. ئالۆزییە کە لە پیش هەموو شتێکدا لەوهوه دەست پێ دەکات کە بابەتی وتارە کە زمانەوانییە و بێبۆستی بە کۆمەڵێ تیرم (زاراوه) هەیه کە هیشتا لە زمانی کوردیدا جێگەی خۆیان نەگرتوو. لە سەردەمی ئەمڕۆدا هەموو زانستەکان زاراوهی خۆیان هەیه و کە تۆ زاراوهی زانستیکی تایبەت نەزانی، نایشتوانی لەو بواردە قسە بکەیت و بنووسیت. کۆسپی دووهم ئەو تیکست و ڕستە و دەستەواژە کوردییانە کە لە وتارە کەدا بە کار هاتوون و سەرلەبەریشیان کەسێک ئامادەی کردوون و نووسیونی، ئەگەرچی خۆیندەوارە بەلام، نە زمانەوانە و نە نووسەر، بەلکە سیاسەتمەدار و دەستەڵاتداریکی سەردەمی خۆیەتی، مەبەستم ئەحمەد پاشای بابانە، کە ئاگادەر (Informant) ی خۆدزکۆی نووسەری وتارە کەیه.

ئەلیکساندەر خۆدزکۆ، بە پێچەوانەی پاشاوه، زمانەوانە (لینگویست یا فیلۆلۆگست) و کۆمەڵێ زمانی ڕۆژەلاتی و ڕۆژاواویش دەزانیت. ئەو ئەگەرچی یەک وشەی کوردی نەزانیوه، بەلام لەبەر ئەوەی شارەزای پێکەتەیی زمانە، بە تایبەتی زمانانی ئێرانی، توانیویەتی زانیارییەکانی پاشای کوردی بابان لە چوارچێوەی زانستی زمانەوانیدا جێ بکاتەوه و بنەمای زانستییان لێوه هەڵینجی. لەگەڵ ئەوەیشدا وەک زانیایەکی راستەقینە خۆنزمگرا نە پێ لەوه دەنی کە شارەزای کوردی نییە و کارەکەی ناتەواویی تێدا یە و بۆ کەسانی لە خۆی زانائەری بە جێ دەهێلێت.

بايهخى ئەم گوتارەى خۇدزىكۆ ھەر ئەو ھە نىيە كە وئەنەيەكى ئەر سەردەمەى
 دىيالىكتىكى زمانى كوردىمان پىشان دەدات و لە رووى مېژووى زمان و پىژمانەو ھە
 كۆمەلى زانىارىمان دەداتى كە بۆ تىگەيشتنى ئەمروى زمانى كوردى گىرنگىن. ئەم
 لايەنەمان ھەر بە خۆئىندەنەو ھى وتارەكە بۆ دەردەكەوئىت. بەلام ئەمە تاكە وتار نىيە لەم
 بواردە، چونكە پىش ئەم، چەند رۆژھەلاتناسىكى دىكەيش لەسەر زمانى كوردىيان
 نووسىو ھە، ئەگەرچى ئەوان لەسەر دىيالىكتەكانى تریان نووسىو ھە، بە تايبەت
 دىيالىكتەكانى كرمانجىي باكوور، و ئەم لەسەر بەشەدىيالىكتى بابان (يا سلىمانى)
 كارى كىردو ھە. بايهخى وتارەكە، لە پال مېژووى پىژماندا، ئەو ھە كە بە ھوى
 تىكستەكانەو ھە، كە وا ديارە خۇدزىكۆ ھەمىشە پىي لەسەر ئەو داگرتو ھە كە ئەحمەد
 پاشا بە نووسىن بىداتى، كۆمەلى وشە و دەربىرېنمان بۆ ماوئەتەو كە ھەندىكىان
 ئەمرو، لەو بەشە دىيالىكتەدا، ھەر نەماون. بىچگە لەمانەيش لىرە و لەوئى وتارەكەدا
 ھەندى زانىارىي لاوھكىمان دەست دەكەون كە بۆ مېژووى ئەدەبى و سىياسى و
 كۆمەلەيەتىي كوردستان، بەتايبەت كوردستانى خواروو، گىرنگىن. ھەر بۆ نمونە
 دەبىن ئەو تۆزە زانىارىيەى لەسەر (نالى)ى شاعىر چەندە كەلكى ھەبو ھە بۆ ئەو
 لىكۆلىنەو ھە ناياب و دەگمەنەى كاتى خۆى مامۆستا مەسعوود مەمەد بلأوى كىردو ھە.
 خۇدزىكۆ لە كات و سەردەمىكدا خەرىكى ئامادەكردنى ئەم نووسىنە بو ھە كە لە زۆر
 جىگەى دىكەى ئەوروپايش، زانايان و رۆژھەلاتناسەكان ھەولئى ناسىنى كورد و
 ولتەكەيان و زمانەكەيانان داو ھە. خۆيشى لە پىشەكەيەكەيدا ئەمە باس دەكات.
 ديارە ئەو كاتە رۆژھەلاتناسەكانى رووسىا زۆر چالاک بوون و بە ھوى نىزىكەيەو ھە
 دەولەتى عوسمانىيەو ھەرفەتى باشيان ھەبو ھە لەسەر كورد لىكۆلىنەو ھە ئەنجام
 بدەن. ھاندەرى ئەو كارەيشيان ھەر تەنیا خواستى زانستى يا كورددۆستى نەبو ھە،
 بەلكە بەرژەو ھەندىنە سىياسى و عەسكەرى و ئابورىيەكانى ئىمپىراتورىيەتى
 قەيسەرىي رووسىايش ئەو ھى پىويست بو ھە. رۆژھەلاتناسانى رۆژاوايش ھەر زو
 كەوتنە خۆيان و چوونە ناوچەكانى كوردستان و دەستيان بە لىكۆلىنەو ھە كىرد.
 ئەمانىش نوئەرى نارەسمىي بەرژەو ھەندىي كۆلۆنئىاليستانەى ولتانى ئەوروپاى
 رۆژاوا بوون. ھاوكلات لەگەل ئەمان و پىش ئەمانىش مىسىوئىرەكان لە كوردستان
 بوون و لە پال كارى بە ناو (زانستىدا) خەرىكى بلأوكردنەو ھى دىنى مەسىحىيەت
 بوون و پىگەيشيان بۆ كۆلۆنئىاليستەكان خۆش دەكرد. مەن بەرھەمى دىكەى خۇدزىكۆم

به رچا و نه كه وتوو، به لام به پتی قسه كانی پیشه کی ئه م وتاره وا هه ست ده كه م تا راده كه كوردی خوش و یستی و هه ولی دابیت به رگریه كه له زمانی كوردی بکات. له ناو رۆژه لاتناس و كوردناسه كاندا جاروبار وا هه لکه وتوو كه كه سیکیان بریک هاوده ردی له گه ل كوردا هه بووه و شیوهی ههستیکی به زهییئامیزی لا دروست بووه و دوو قسهی چاکیشی کردوو كه به كه لکی كورد بیت. ئه م هاوده ردیه و ئه م هه لۆستی جاروبار دۆستایه تییه هه رگیز ئه و راستیه ناشیریته وه كه ئه وان به شیک بوونه له هه لمه تی داگیرکارانهی کۆلتۆنیالیستان (و دواتر ئیمپه ریالیستان) و به کاره زانستییه کانیا ن رتگه ی ناسینی رۆژه لاتیان بۆ ده سه لاتی سیاسی و ئابووری و عه سه کهریی رۆژاوا خوش کردوو.

چهند تییینییه ک

له سه ر تیکسته کوردیه که و بنه ما ریزمانیه کان

یه ک: ریزمان (و فۆنۆلۆگی)

< له می: ئاوه لکاریکه به مه عنای (لیره) به کار هینراوه. كه ئیمه بیر له وه بکهینه وه (له وئ) واته (له ئه و جیگه یه)، كه واته (له می) یش واته (له ئه م جیگه یه). من وای بۆ ده چم (ئ)ی هه ردوو وشه كه شیوهی سواو یا کورتکراوهی (جی) بیت، واته (له ئه و جی) سوابیت و بووبیته (له ئه وئ: له وئ)، ههروه هایش (له ئه م جی: له ئه می: له می). شایانی باسکردنه كه له هه ندی به شی ناوچهی گه رمیان ئیستاکه یش زۆر به ئاسایی (له می) له باتیی (لیره) به کار ده بریت. دیاره له سه رده می ده سه لاتی بابانه كاندا (له می) به کار هینراوه. شاعیری گه وره ی کورد (نالی)، كه خۆی هاوده می ئه حمه د پاشای بابان بووه، وشه که ی له شیعریکدا به کار بردوو، كه ده لئ:

به کویری دوور له (نووری) مایه وه (نالی) له می، یا ره ب!

فویوووسی تۆزی رتگه ی کوحلی چاوی ئه شکباری بی^(۳)

به لام شاعیری گه وره ی کورد (مه حوی) یش، كه نزیکه ی سی سال دوا ی نالی له دایک بووه و له دهیه ی یه که می سه ده ی بیسته مدا کۆچی کردوو، ئه ویش وشه که ی به

(۲) موده رپیس، مه لا عه بدولکه ریم و فاتح عه بدولکه ریم: دیوانی نالی، له چاپکراوه کان کۆری زانیاری [ی] کورد، به غدا، ۱۹۷۶، لاپه ره: ۶۳۷.

کار هیناوه و له شیعریتکدا دهلی:

وهکوو رۆژ ئه‌و مه‌هه‌ له‌و دووره‌ ده‌رکه‌وت

له‌میوه‌ ئه‌شک و ئاه‌ی ئیمه‌ سه‌رکه‌وت^(٤)

﴿کن: به‌مه‌عنای (لا) یا (ته‌نیشت، نزیک). له‌ زۆر ناوچه‌ی کوردستاندا به‌ کار ده‌بریت به‌لام له‌ سلیمانی، که‌رکووک و گه‌رمیان نه‌ماوه‌. له‌ کرمانجی ژوو‌روودا به‌ شیوه‌ی (نک) ده‌گوتریت و له‌ گه‌ل وشه‌ی دیکه‌ی وه‌ک (جه‌م، ره‌خ، ده‌) هاوواتایه‌. ده‌بی له‌ سه‌رده‌می بابانه‌کاندا و تا سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌میش به‌کاره‌ینانی له‌و ناوچانه‌یشدا ئاسایی بوو‌یت. (نالی) ده‌لی:

له‌ کن تو‌ خار و خه‌س گول‌زاره‌ بی من

له‌ کن من خه‌رمه‌نی گول‌ خاره‌ بی تو‌^(٥)

مه‌حوی ده‌لی:

که‌ من دل‌ پر که‌ده‌رم و لی‌له‌ عه‌یشم

له‌ کن من به‌س بکه‌ن باسی وه‌فا، به‌س^(٦)

شیخ ره‌زای تاله‌بانی (ی که‌رکووک‌ی) ده‌لی:

تف له‌ کوز دایکی له‌لای خو‌ی کوری هیناوه‌ته‌ ده‌ر

گوو به‌ ریش بابی له‌ کن خو‌ی نه‌میش ئه‌ولادی هه‌یه‌

هه‌ر له‌و قه‌سیده‌یه‌دا ده‌لی:

من له‌ که‌رکووک‌وه‌ دینیت‌ته‌ کن ئه‌م قه‌حه‌ژنه‌

له‌ گه‌لم خه‌سمه‌ فه‌له‌ک نییه‌تی بیدادی هه‌ی^(٧)

(٤) موده‌پرپرس، مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم و فاتح عه‌بدولکه‌ریم: دیوانی مه‌حوی، له‌ چاپکراوه‌کانی کۆری زانیاری [ی] کورد، به‌غدا، ١٩٧٧، لاپه‌ره‌: ٨٧.

(٥) موده‌پرپرس، مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم و فاتح عه‌بدولکه‌ریم: دیوانی نالی، ل: ٣٨٢.

(٦) موده‌پرپرس، دیوانی مه‌حوی، ل: ١٤٦ هه‌روه‌ها لاپه‌رمانی ٢٢٣، ١٢٥، ١٥٢.

(٧) مسته‌فا، شوکور: دیوانی شیخ ره‌زای تاله‌بانی، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاراس، هه‌ولێر، ٢٠٠٠، ل: ٩٧ - ٩٨. به‌لام لی‌رده‌دا ده‌بی ره‌چاوی ئه‌وه‌ بکه‌ین که‌ شیخ ره‌زا وشه‌که‌ی وه‌ک جو‌ژه‌ ره‌وانی‌ژیی‌ه‌ک (Rhetotic) به‌ کار بردووه‌، چونکه‌ ئه‌و باسی (مام غه‌فوور)ی ده‌کات و مامیشی (کۆیی) بووه‌ و له‌ کۆیه‌، ئه‌وسایش و ئیستایش. به‌ کار هینان ئاساییه‌.

< > له... ده: ئەحمەد پاشا له قسەکانیدا له دواى پریپۆزىسیۆنى (له) وه، پۆستپۆزىسیۆنى (ده) ی به کار هیناوه. خۆدزکۆیش ئهوه جهخت دهکات که پۆستپۆزىسیۆنى (ده) به دواى (له) دا دیت. باوه ناکه مەسهلهکه ئهوه بیت پاشا وشهکهى خراپ گۆ کردبیت، چونکه له ههموو جیگهیهکدا ئهوه دووباره دهبیتهوه و ههروهها ئهوهیش دهزانین که پاشا زۆربهی پستهکانی به نووسینیش داوه به خۆدزکۆ. له کوردیی ئهمرۆدا پۆستپۆزىسیۆنى (دا) جیگهی (ده) ی گرتووتهوه. سهرنجراکیش ئهوهیه ئهم باره له کوردیی ژووڕودا ریک به پتچهوانهوه پوو دواوه. له تیکسته کلاسیکیهکانی کرمانجیدا (مهلاى جهزیری، خانى) پۆستپۆزىسیۆنى (دا) به کار هیناوه. له رۆژنامهکانی (کوردستان ۱۸۹۸) و (ژین ۱۹۱۹-۱۹۱۸)یشدا دیسان به زۆری هه (دا) دهنوسریت، کهچی له دهرجوونی مانگنامهى (هاوار، ۱۹۲۳)هوه له کرمانجیدا تا رادهیهکی زۆر (ده) جیگهی (دا) ی گرتوتهوه. کوردیزانانی کوردستانی موکریان زۆر جهخت لهسهه ئهوه دهکهن که ئه پریپۆزىسیۆنهى بۆ دۆخی لۆکاتیف [Locative] به کار دهبریت (ده)یه نهک (له)، بهلام له سلیمانی (ههروههایش بهشی زۆری کوردستانی باشوور و رۆژهلات) پۆستپۆزىسیۆنى (له) به کار دهبریت. له کرمانجیی سهروودا (di:d) دهگوتریت و دهنوسریت.

< > یهک: راناوی ههردوولایى (Reciprocal pronoun)، له زمانى ئهمرۆدا زیاتر به شیوهی (یهکتر، یهکتری، یهکدی) به کار دهبریت، ئهگهرچی له ههندى ناوچه (بۆ نمونه گهرمیان) هیشتایش (یهک) له کاردايه؛ (تۆ منت خۆشدهوئى، منیش تۆم خۆش دهوئى، ئیمه یهکمان/یهکترمان/یهکتریمان/یهکدیمان خۆش دهوئى). ئهحمەد پاشا (یهک) ی به کار بردوه (یهک به یهک دهڕین و یهک بانگ دهکهن).

< > دۆخی (ئۆبلیک): له کۆمهلیک زماندا ههبوونی دۆخی ئۆبلیک [چهماوه] (کاسووسى ئۆبلیک) دیاردهیهکی ئاساییه. له ئهمرۆی زمانى کوردیدا دۆخی ئۆبلیک له بهشی کرمانجیی سهروودا به تهواوی پیرۆ دهکریت. ههبوونی ئۆبلیک له کرمانجیدا به یهکگرتنى دوو هۆ دروست دهبیت: گینوس و دۆخهکانى ناکارا. له راستیدا له کرمانجیدا ناو (Substantive) له دوو دۆخی کارا و بانگکردن (Vocative) بهولاوه، ههموو دۆخهکانى دیکه به ئۆبلیک دادهنریت. من له ئهنجامی کارکردنیکى چروپیدا لهسهه کرمانجیی باکوور، گهیشتوومهته ئه باوهپهه دۆخی

ئۆبلىك لە كرمانجى باكووريشدا تا رادهيك لاواز بووه، به لام ئەمه تەنيا زايندى نير (Masculine) دهگريتهوه، دهنه كه ناوى م (Feminine) دهبيتە بهركارى راستهوخو، ناراستهوخو يا ئيزافه، ديسان هەر به شيوهى ئۆبلىك گەردان دهكریت. وا دياره دۆخى ئۆبلىك له ديالىكتەكانى خواروى زمانى كورديشدا له سەردهمىدا هەبوويت، به لام له ماوهى سەد سالى رابوردودا ورده ورده ون بووه. ئەم لەناوچوونەى دۆخى ئۆبلىك ئەنجامىكى راستهوخوى لەناوچوونى، يا كزبوونى رۆلى، گينوسه له كوردىي خواروودا. له بهشه ديالىكتى موكريانيدا شوينه واريكى كه مى ئۆبلىك ماوه، به لام له بهر ئەوهى رۆلى گينوس له ویش نه ماوه، به كارهينانى ئەو دۆخه به پى بنه مايه كى ريكوپىكى زمانه وانى به كار ناهينريت. ماموستا هيمن (۱۹۸۶-۱۹۲۱) پىتى وا بوو ئەو شيوه به كارهينانه ده بى به تهواوى وازى لى بهينريت.

له تىكستەكانى خۆدزكوڤدا دۆخى ئۆبلىك به شيوهيه كى سيسته ماتيك دەردهكه ویت. ئەمه ئەوه پيشان دەدات لهو سەردهمه دا دۆخى ئۆبلىك هەبووه، چونكه ئەحمەد پاشا له هەموو قسه و رسته كانيدا پىروپىي كردووه. لەم پرووه وه من دوو سەرنجم لا دروست بوون: «يهك»: ئۆبلىك له قسه كانى پاشادا هيج پتوهندييه كى به زاينه ند (گينوس) هوه نيه. «دوو»: دۆخى ئۆبلىك هەر دۆخى بهركارى راستهوخو (Accusative) يه، نهك دۆخه كانى ديكه وەك بهركارى ناراستهوخو (Dative) يا (Ablative) و. (Genitive) خۆدزكو له پروونكردهوى ئەم باسه دا تەنيا به وه خوئ پەراندووته وه كه (دۆخى بهركارىتى acusatif له ريگه ي) كۆتايى دروست ده بى. (بنه ماى ۹ له بهشى -ناو-). ئەم باسه هەلدهگرى قسه ي زۆرتري له سەر بكریت.

◊ پاشگر (سوفيكس) ي (-هوه): خۆدزكو له كاتى گەردانكردى هەندى كرداردا له وه سەرى سوور ماوه كه ده بى (كرده وه، بكه وه، دهكه يه وه) له كۆتوه هاتبيتن و بنه ماى دروستبوونيان چى بيت. راستيه كه ي ئەم پاشگره رۆلىكى يه كجار گرنگ و گه وهى بينيوه و ده بينى بۆ دۆله مه نكردى زمانى كوردى. به شىك له كردار و ناوه كورديه كان به پتوه لكاندى پاشگرى (-هوه) و اتايه كى تازه وەرده گرن. تەنانەت ئەمپرويش ئیمه دەتوانین بۆ دروستکردنى وشە و چه مکی تازه سوود لەم پاشگره وەرگیرین.

◊ پيشگرى ده (ئه) ي كردار: هينده ي من ئاگادار بم له هەموو زمانى كوردیدا

تهنیا شیوهی قسه‌کردنی ناوچه‌کانی سلیمانی، گه‌رمیان و سنه و ئاخوهرانی به‌شه دیالیکتی (فهیلی)ن که له بنه‌مای به‌کاره‌یتانی (ده) لایان داوه، ده‌نا هه‌موو زاراواکانی دیکه‌ی کوردی پیشگری کرداری (ده، د، ت) به کار ده‌بن. مامۆستا توفیق وه‌ه‌بی (۱۹۸۴-۱۸۹۴) به‌م پیشگری ده‌لی (بیته‌قالبی)، د. ن. مه‌کنزی پیتی ده‌لی (Modal affixes)، یان هه‌ر ته‌نیا پیشگر (Prefix).

له به‌شه‌دیالیکتی سلیمانیدا ئه‌م به‌کاره‌یتانی (ئه) یه دیارده‌یه‌کی تازه‌یه و پتم وایه له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مدا په‌یدا بووه، چونکه شاعیر و نووسه‌رانی کلاسیکی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م هه‌موو (ده)یان به کار هه‌تاوه. توفیق وه‌ه‌بی ده‌لی له‌به‌ر ئه‌وه‌ی سه‌عید صدقی له هه‌فتا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌مدا چووته به‌ر خۆندن له مزگه‌وته‌کانی سلیمانیدا، ته‌نانه‌ت له‌و رێزمانه‌یشدا که سالی (۱۹۲۸) بلاوی کردووه‌ته‌وه هه‌میشه (ده)ی به کار هانیوه و ده‌بی (ئه)ی به‌گۆڕینیکی عامی زانیبی.^(۸) نالی، سالم و مه‌حوی له شیعره‌کانیاندا (ده)یان به کار بردووه. مه‌ولانا خالیدی شاره‌زووری نه‌قشه‌بندی (۱۸۲۷-۱۷۷۹) له عه‌قیده‌نامه‌که‌ی خۆیدا (ده)ی به کار هه‌تاوه.^(۹)

هه‌روه‌هايش شیخ حوسه‌ینی قازی (۱۸۶۸-۱۷۹۰). مامۆستا وه‌ه‌بی پیتی وایه (ئه) له ژێر تاوی به‌شه‌دیالیکتی ئه‌رده‌لان و جافی شاره‌زووریدا هاتووه‌ته ناو زمانی قسه‌کردنی شاری سلیمانییه‌وه. له زمانی ئه‌ده‌بیی ستانداردی کوردیدا له سه‌ره‌تای هه‌فتا‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه (ده) وه‌ک پیشگری کردار، بۆ بنیاتنانی کرداری پانه‌بوردووی ساده‌ی ئاگاده‌ر و پابوردووی ئاره‌به‌ق (به‌پیتی ده‌ربیرینی مامۆستا وه‌ه‌بی!) جیگه‌ی گرتووه و تا راده‌یه‌کی باش چه‌سپیوه و به‌نزیکه‌وه هه‌موو نووسه‌رانی کورد به کاری ده‌هه‌تن. به‌لام له زمانی رۆژانه‌ی قسه‌کردندا دیاره‌ خه‌لکی گه‌رمیان (به‌که‌رکووکیشه‌وه) و سلیمانی و ئه‌رده‌لان هه‌شتا هه‌ر (ئه) ده‌لێن.

< ئه‌ز: راناوی که‌سی یه‌که‌می تاک له دۆخی کاراییدا هه‌ندێ جار (ئه‌ز) به کار هه‌تێراوه. له‌م باره‌یه‌وه پیشتریش شت نووسراوه. ر‌ه‌گۆڕیشه‌ی (ئه‌ز) له زمانی

(۸) وه‌ه‌بی، توفیق: ئه‌سلێ بیته‌قالبی (ئه)ی شیوه‌ی سلیمانی، گۆفاری کۆری زانیاری [ی] کورد، به‌رگی یه‌که‌م، به‌شی یه‌که‌م، ۱۹۷۳، ل: ۳۴-۹.

(۹) مه‌لا که‌ریم، محمه‌د: عه‌قیده‌ی کوردیی مه‌ولانا خالیدی نه‌قشه‌بندی، گۆفاری کۆری زانیاری [ی] کورد، به‌رگی هه‌شتم، ۱۹۸۱، ل: ۲۲۲-۱۹۹.

کوردي و زمانه ئيرانييه كاندا زۆر كۆنه. له فارسيي كۆندا، فارسي باستاني (Old Persian) به شيوه (ئهدم) و له ئاقيستادا به شيوه (ئهم) هاتوو. له فۆلكلوري كوردیدا پەندىك ههيه دهلى (ئەگەر زانیت ئەزم، ئەگەر نەتزانى دزم). (ئەز) له چەند شيعرى نالیدا ههيه.

له کرمانجی سەرودا بنه ماكانی به کارهینانی (ئەز و من) زۆر ڕێکوپێکن و جی خۆیان گرتوو. هه ندی له نووسه رانی کوردی باشوور و ڕۆژه لآت له م سالانه ی دوایدا ده یانه وی (ئەز) بخه نه ناو نووسینه کانیانه وه. به لام زۆر به شيوه یه کی هه له و نه زانانه ئەم کاره ده کهن. بنه مای ڕێزمانی ئەم دوو ڕاناه ده کړی به م جوړه کورت بکړیته وه: کرداری ڕانه بوړدوو، تێپه ڕ بیت یا تینه په ڕ، ڕانای بکه ری (ئەز) ده بیت: ئەز ده نووسم، ده لیم، ده بینم = ئەز ده چم، دیم، ده خه وم... بۆ کرداره کانی ڕێژه ی ڕابوړدوو، ته نیا کرداری تینه په ڕ (ئەز) وه رده گریته: ئەز هاتم، چووم، ڕاوه ستام، خه وتم... هتد، به لام: من نووسیم (نقیسی)، وتم (گۆت)، خواردم (خوار)، پرسیم (پرسی)... هتد. هه روه ها کاتی ڕانای که سی یه که می تاک له دۆخی (ئۆبلیک) دا دیت، ده بی (من) بیت نه ک (ئەز): مالی من، برا که ی من، بۆ من، له منه وه، له مندا، ئەو من ده ناسیت... هتد. مامۆستا توفیق وه بی پی وایه له ده ستدانی (ئەز) له کوردی خواروودا هه له یه کی که وه ره بووه و له ژیر کار کردی ئە رده لانی- جافیدا ڕووی داوه. ئەمه غه له تیکی که وه ره بوو له چاو سرشتی ئە سلای زمانی کوردیدا. دیاره زمانه که مان ده میکی زۆر نییه که (ئەز) ی فه رامۆش کردوو. میسته ر ڕیچ له سالی ۱۸۲۰ دا له سلیمانی گۆرانییکی بیستوو که تیدا ڕسته ی- ئەز ده نالم- هه بووه). (۱۰)

﴿ل﴾ ر: یه کێک له نیشه انه هه ره دیار و جیاوازی دانه ره کانی نیوان به شه دیالیکته کانی ناوچه ی سۆران و بابان، له ڕووی فۆنه تیکییه وه، ڕهنگه ئەو دوو فۆنیمه ی ل = ر بیت. به شیک زۆری ئەو وشانه ی له ناوچه ی بابان فۆنیمی (ل) یان تیدایه، له سۆران (ل) مکه به (ر) بیژ ده کړیت.

له تیکسته کانی ئەحمه د پاشای باباندا، ئەم فۆنیمه به شيوه یه کی سه رنجراکیش به پی فۆنه تیکی ناوچه ی سۆران بیژ کراوه، واته زۆره ی ئەو وشانه ی ئەم ڕۆ له سلیمانی و که رمیان و موکریان و به شه دیالیکته کانی کوردی نێوه راست (بیجگه

(۱۰) وه بی، توفیق: ئەسلای پیته قالبی (ئە)..... ل: ۳۴ - ۹.

له سوږان) فونټیمی (ل)یان تیدایه، ئه‌و به شیوه‌ی (ر) بیژنی کردوون: بلتی: بری، خه‌لووز: خه‌رووز، ئه‌مسال: ئه‌مسار، هه‌لامه‌ت: هه‌رامه‌ت، کوتال: کوتار، په‌شته‌مال: په‌شته‌مار، له‌گه‌ل: له‌گه‌ر، سالتیک: ساره‌ک، ماله‌وه: ماره‌وه، حال: حار، حاسل: حاسر. راستیه‌که‌ی ئه‌گه‌ر ئه‌مه ته‌نیا یه‌ک دوو جار پووی بدایه، وامان داده‌نا که خودزکۆ له‌گواسته‌وه‌دا هه‌له‌ی کردبیت، به‌لام له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له‌به‌شی هه‌ره زۆری تیکسته‌که‌دا ئه‌مه دووباره و چه‌ند باره ده‌بیته‌وه، ده‌گه‌ینه ئه‌و باوه‌ری که پاشا هه‌ر وا قسه‌ی کردووه. به‌لام پرسیاریکی گرنگ ئه‌مه‌یه: ئایا ئه‌مه جیاوازی نیوان زمانی پاشا و ره‌عیه‌ته؟ ئایا خه‌لکی شاره‌که‌یش ئه‌و کاته هه‌ر وا قسه‌یان کرووه، یا ئه‌مه ته‌نیا شیوه‌ی ناخاوتنی پاشایه؟ من خۆم گویم لێ بووه که‌سیکی سه‌ر به‌بنه‌ماله‌ی بابان (نه‌وه‌ی ئه‌مرۆ) که قسه‌ی کردووه هه‌ندێ جار ئه‌و فونټیمی (ل)-ه‌ی گۆریوه و کردوویه‌تی به‌ (ر). ئه‌گه‌ر باشم له‌ بیر مابیت، به‌تایبه‌ت بۆ (له‌گه‌ل) ده‌یگوت (له‌گه‌ر). مه‌که‌نزی له‌ کتێبه‌که‌ی خۆیدا سه‌رنجیکی له‌م باره‌یه‌وه نووسیوه، ده‌لی: ئه‌وه‌ی که (پاشا) زۆر جار، به‌لام هه‌میشه نا، (ل) وه‌ک (ر) بیژ ده‌کات، ده‌کرێ وا لیک بدریته‌وه که تایبه‌تیتیه‌کی ئه‌ریستۆکراتییانه‌یه. یان شیوه‌یه‌کی ناسلیمانییانه‌یه، که زحمه‌ته شیوه‌یه‌کی کۆنی زاراوه‌که بیت. (۱۱)

«د > ت: له‌ دوو جیگه‌دا ده‌نگی (د) گۆراوه و کراوه به‌ (ت): کرد (کرت)، نامه‌رد (نامه‌رت). له‌وه‌یه ئه‌مه هه‌ر هه‌له‌یه‌کی ئاسایی بیت که پاشا له‌ کاتی نووسیندا کردبیتی، یا خودزکۆ به‌هه‌له‌ گواستویه‌تییه‌وه.

«> به‌شیک له‌و بنه‌ما رێزمانییانه‌ی خودزکۆ له‌ وتاره‌که‌یدا پێشکه‌شی کردوون، له‌گه‌ل راستیه‌کانی زمانی کوردیدا ناگونجین. ره‌نگه‌ ئێمه بتوانین له‌م لایه‌نه بگه‌ین و وای پاساو بده‌ین که کابرا زمانه‌که‌ی نه‌زانیه‌و و کاره‌که‌ی له‌ جیگه‌ی قسه‌پێکردنی زمانه‌که‌، کوردستان، ئه‌نجام نه‌داوه. به‌لام هه‌ندێ له‌ ئه‌نجامگریه‌کانیشی هه‌نده نازانستیانه‌ن که بۆ که‌سیکی شاره‌زای زمانه‌وانی ناکرێ بکه‌ویت هه‌له‌ی له‌و جو‌ره‌وه (نوخته‌ی ۱۶ و ۲۳ و ۳۵ به‌شی ناو). هه‌له‌یه‌کی زۆر ئاشکرای خودزکۆ به‌کاره‌ینانی، یا تیکه‌لکردنی، تێرمه‌ رێزمانیه‌که‌نه. ئه‌و له‌ گه‌لی جیگه‌ی وتاره‌که‌یدا که دیت کرداری فه‌رمان/ ئه‌مر (Imperative) باس ده‌کات، نموونه‌کانی هه‌ی فه‌رمان

نین، به لکو هی رانه بردوی خوازیارین (Present subjunctive)، که ماموستا وهه بی ناوی دهئی (موزاریعی پهیرهوی). ئەم دوو پێژهیهی کردار دوو شتی جیاوازن. باوهڕ ناکهه خۆدزکۆ نهیتوانییت پاشا حالێ بکات، به تورکی و به فارسی، و لێی بپرستیت که کورد ئەم کرداره چۆن دهلێن و چۆنی به کار دههێن. ههروهک دهبی پاشایش توانییتی به ئاسانی بۆی روون بکاتهوه. ههلهکردن به تایبته لههه نوختهیهدا سهیر دیته پێش چاو، له بهر هۆیهکی ئاسان؛ پێژهکانی دیکهی کردار دهکرێ بۆ شهش کهس گهردان بکرتن، بهلام فههمان تهنیا بۆ دوو کهس گهردان دهکریت: کهسی دووهمی تاک و کهسی دووهمی کۆ.

دوو: وشه و دهستهواژه

< بیدمشک: ئەحمده پاشا له جێگهیهکدا باسی خواردنهوهی شهربهتی (بیدمشک) دهکات، که وا پێ دهچیت ئەو سهردهمه خواردنهوهیهکی باو بوو ویت و له که بابخانه و چیشتهخانهکان له گهڵ نان و خۆراکدا دانراویت. دیاره وشهکه بهو شیوهیهی پاشا نووسیهوهی فارسییه. فارس پێ دهلێ (بیدمشک = بیدمشک). گیوی موکریانی پێی دهلێ (بی مشک) بیرمشک) و وای لیک دهدهاتهوه: دارێکه وه دارهیی دهچێ، ئارهقی گوله بۆنخۆشهکانی دهگیرێ وه لهویش شهربهتی دروست دهکهن.^(۱۲) ماموستا ههزاریش پێی دهلێ (بیمیشک) و له روونکردنهوهدا دهلێ: جوړی بیهه گولی سپی و بۆنخۆش دهکا.^(۱۳)

< جموشگهه: پاشا ئەم وشهیهی بهران بهر (جمگه یا جومگه) ی ئەمرۆی کوردی به کار بردوه. شایانی سههرنجدانه که وا پێ دهچێ له (جنبشگه یا جنبشگاه) ی فارسییهوه هاتییت و ئەم ههموو گۆرانهی به سههردا هاتییت، ئەگه رچی له فارسیی ئەمرۆدا وشهیهکی وهها ههه نیه. (جنبشگه) واته جێگه ی سوورانهوه و بزووتن. دیاره جمگه یا جومگهیش ئەو جێگهیهیه که دوو ئیسک (ئیسقان) به یهک دهگهن و به هۆی پارچهیهک کرتینکهوه که دهکهوێته نێوانیان دهتوانن بسوورینهوه و ببزوون.

< دیوانخانه: شیوهی باوی له کوردیی ئەمرۆدا (دیوهخان) ه. شیوهی دیکهیشی ههیه وهک (دیوان، دیواخان، دیواخانه، دیوهخانه).

(۱۲) موکریانی، گیو: کوردستان، دزگای چاپ و بڵاوکردنهوهی ئاراس، ههولێر ۱۹۹۹.

(۱۳) ههژار: ههنبانه بۆرینه، فرهنگ کردی-فارسی، سروش، تهران ۱۳۶۹.

< گزنگ: بهراستی من پټم وا بوو ئەم وشهیه له زمانى کوردیدا نوڤیه و پرهنکه ئەم چل په نجا ساله‌ی دواى په‌یدا بوو پټ.

< داخستن: به مه‌عنای پانکردنه‌وه، بلاوکردنه‌وه و دانانى شتیک له سهر زهوى (سفره، هه‌سیر، دۆشه‌ک، قالی و هتد). ئەم‌رۆ زیاتر ده‌گوتری (راخستن). له ناوچه‌ی گهرمیان تا سى سال له‌مه‌وبهر ههر ده‌گوترا (داخستن) نه‌ک (راخستن). نازانم ئیستایش وا ده‌لټن یا نه. پيشگری (دا) که یه‌ک‌یکه له‌و پيشگرانیه‌ی به هاوکارى کردارىکى ساده، کردارى لټکدراو (Compound verb) دروست ده‌کات، به راده‌ی یه‌که‌م بزوتنه‌وهیه‌ک ده‌گه‌یټنى له سهره‌وه بۆ خواره‌وه، له به‌رزیه‌وه بو نزمى.

< چشت: له کوردیى ئەم‌رۆدا به زۆرى ده‌گوتری (شت). ههر ئەم شپوه‌یه‌یش بۆته به‌شیک له تیرمى (شتومه‌ک) که له ناوچه‌ی سووران کورت کراوته‌وه و بووته (شمه‌ک). له ناوچه‌ی گهرمیان جاران ده‌گوترا (چت). له بادینانى و کرمانجیدا ده‌گوتری (تشت).

< یه‌ملک (یه‌ملیک): وشه‌یه‌کى تورکییه به مه‌عنای (نان، خۆراک، خواردن، خواردمه‌نى، شپو، شپو، چټشت).

< سفره، بریانى، پلاو: کۆمه‌له‌ تیرمى‌کى گرنگ له بواری نانخواردن و میناودارى و که‌یف و رابواردن و سه‌یراندا.

< چاوه‌ش (یا چاوش): شمشیربه‌ده‌ست، پاسه‌وان، نامه‌به‌ر، مۆسیقاژه‌نى کۆشکى پاشا. له‌م تیکسته‌دا ههر له باتیى خزمه‌تکار به کار هاتوه.

< کیله‌رچى (وشه‌یه‌کى تورکى عوسمانیه): کیله‌ر یا کیلار، ئەنباز، عه‌مار یا عه‌مبار: جى هه‌لگرتن و پاراستنى خواردمه‌نى و ئازووچه. کیله‌رچى: خزمه‌تکار، نوکهر، به‌لام زیاتر بۆ سه‌روکى خزمه‌تکارانى کۆشک ده‌گوترى، به‌تایبه‌ت ئەوه‌ی که به‌پررسى ئاماده‌کردنى خوان و خواردنه‌وه‌یه.

< دراو: وا باوه که ده‌بى له (دراخما) ی یۆنانیه‌وه، و له رټگه‌ی زمانى عه‌ره‌بیه‌وه، هاتبټته‌ ناو زمانى کوردیه‌وه (دراخما: دره‌م: دره‌م: دراو یا دراف). وشه‌ی دره‌م له قورئانى پیرۆزدا هه‌یه: (وشروه بئمن بخس دراهم معدوده وکانوا فیه من الزاهدین) سوورده‌تى یووسوف، ئایه‌تى بیستم.

< مانه‌ه‌لگرتن: له کوردیى ئەم‌رۆیدا ده‌لټن (مانگرتن) و ئەمه‌یش چه‌مکى‌کى زیاتر

سیاسیی هیه که بهران بهر (اضراب)ی عهرهیی و (Strike)ی ئه وروپایی به کار دهئیریت. وا پئی دهچیت له سهردهمی بابانهکاندا وترا بئی (مانه لگرتن)، که دهکری له گه ل (رقهه لگرتن) بهراورد بکریت. له ناوچهی گهرمیان کاتی خوی وشه که ته نیا بۆ ئازهل دهگوترا نه ک بۆ مروف؛ بۆ نموونه دهیانگوت: ئهو ولاخه مانی گرتووه. ئاوه لواتایه کی (مانگرتن) ههر له گهرمیان (سینکردن) بوو، دهگوترا: ولاخه که سینی کردووه. له م تیکستهی ئهمهد پاشايشدا وشه که له باسی بهرازدا به کار هاتووه.

﴿ وشه ی سهیر: له تیکسته که ی خۆدزکۆدا (که له راستیدا قسه و نووسینی ئهمهد پاشای بابانه) هه ندی وشه ی سهیر و واتانه دار هه ن که نازانم له کویتو هاتوون و له رووی ئیتیمۆلۆگییه وه ره گوریشه یان دهگاته کوئ. دوور نییه خۆدزکۆ له نووسینه وه و گواسته وه ی تیکسته که دا هه له ی کردبیت، چونکه دهیان هه له ی دیکه يش هه ن. پاشا له جی (ئاسک) ده لئ (ره نی) که، هینده ی من ئاگادار بم، خزمایه تی له گه ل ه یچ زمانیکدا نییه. د. ن. مه کنزی- يش ههر ئه م وشه یه ی پئی سهیر بووه. وشه یه کی سهیری دیکه (داغبی)یه که مه به ست، به قسه ی پاشا و خۆدزکۆ، چۆله که یه. من به دووری نازانم ئهمهد پاشا (ده عبا)ی وتبی (یا نووسی بی) و خۆدزکۆ به هه له تۆماری کردبیت.

سئ: هه ندی زانیاری لاوه کی، به لام گرنگ

﴿ مامۆستا مه سهوود مه مه د له لیکۆلینه وه که ی خۆیدا له سه ر نالی، وای بۆ دهچیت که ئهمهد خان (یا پاشا) ته نیا سالی ١٨٥٣ له پاريس بوویت. (١٤) راستیه که ی ئه وه یه که خۆدزکۆ ده لئ له و سالدا هاتۆته پاريس، به لام له جیگه یه کی دیکه ی ههر ئه و وتاره دا به پروونی ئه وه ده لئ که هه تا کو تاییه مانگه کانی سالی ١٨٥٤ پیکه وه کاریان له سه ر رێزمانی کوردی کردووه. دواتر باسی ئه وه دهکات که پاشا بانگ کراوته وه بۆ ئهسته موول. که واته پاشا به لای که مه وه تا کو تاییه سالی ١٨٥٤ له پاريس بووه و ئه گه ر زۆریش به په له چوو بیته وه بۆ ئهسته موول، ئه وا ده بی له سه رته ی سالی ١٨٥٥ دا گه رابیته وه. بۆ پیاویکی وه کوو پاشا که زۆریش نه خۆش بووه، ئه قلگیر نییه ههر وا به په له ملی ری بگریت و پاريس

(١٤) مه مه د، مه سهوود: چه پیکیک،... ل: شه ستودوو.

به جی بهیآیت. ئەم زانیارییه دەبیته پالپشتیکی گەرەتر بۆ تیۆرییهکەى مامۆستا
 مەسعوود کە نالی لە ١٨٥٥دا نەمردوو و ئەو رەفاقت و هاوڕێتییه چەند سەڵەیهى
 لەگەڵ ئەحمەد پاشادا لە ئەستەمبوول هەیبوو وەکەوتە دواى ئەو سەڵە، واتە دواى
 ئەوێ پاشا لە پارێسەوه گەراوەتەوه بۆ ئەستەمبوول و (نالی)یش لە شامەوه چوو
 بۆ لای بۆ ئەوێ. لەم وتارەى خۆدزکۆدا دوو دەنگوباسمان لەبارەى نالییهوه بۆ تۆمار
 کراون، بێجگە لە ناساندنێکی کورت. دەنگوباسى یەكەمیان ئەوێهە کە ئەحمەد پاشا
 بە خۆدزکۆ دەلێ: مەلا خەزەر، کە زیاتر بە ناوێ ئەدەبییهکەى وەک نەعلی ئەفەندى
 ناسراوه، لە سووریا، لە شام. دەنگوباسى دووهمیش ئەوێهە کە نالی پێشتر
 رێزمانىکی عەرەبى تەرجەمەى کوردی کردوو. ئەم دوو دەنگوباسە لەبەر ئەو
 گرنگ چونکە نە پێداهەڵدان و نەرخاندن و نە خەیاڵ، بەڵکە راستەقینەى لەو
 بابەتەن کە بناغەى ماددییان هەیه؛ پاشا دەزانیت کە مەلا خەزەر نالی لەو کاتەدا لە
 سووریا و لەوێ دەژی، هەر وەها باسێ کتێبێک دەکات کە کوردوێهەتی بە کوردی و
 دەبێ پاشا خۆى چاوی بەو کتێبە تەرجەمەکراوه کەوتبێت. چونکە دەلێ پێشتر ئەو
 کارەى کردوو، واتە پێش ئەوێ ئەم بێت بۆ پارێس. ئەگەر پاشا لە قەسەکەى خۆى
 دُنیا نەبووایە دەگوت بیستووومە کتێبێکی وای هەیه، یان دەگوت خەریکە کتێبێکی
 وای نامادە دەکات. هەرچی ناساندنەکەیه بە رادەى یەكەم هەلوێستى رێز و شانازی
 پاشایە بۆ نالی، نەک راستەقینەى ماددى. ئەم ناساندنەش دوو بەشە: یەكەمیان
 ئەوێهە کە نالی زانیەکی بەناوبانگە، دووهمیش ئەوێهە کە خۆى بۆ دیالێکتە
 جیاوازهکانى زمانى کوردی تەرخان کردوو. سەربارى ئەوانەش پاشا بەلێنى بە
 خۆدزکۆ داوه کە بە نالی بناسیت، واتە کارێک بکات خۆدزکۆ و نالی دەستیان، یا
 دەنگیان، بە یەكترى بگات، بۆ ئەوێ لەبارەى زمانى کوردییهوه هاوکاری بکەن.
 دیارە لەمەشدا پاشا هەم ریاڵیستانە بیری کردووئەتەوه و هەمیش خۆنزمگرانه،
 چونکە زانیوێهەتی ئەو هەموو زانیارییهى بۆ کارەکەى خۆدزکۆ پێویست ئەم
 دەروستیان نایە و پێى هەڵناسووپیت، لەبەر ئەوێ وای بە چاک زانیوه بە کەسێکی
 بناسیت کە لە خۆى شارەزاتر و لەم بوارەدا دەستروێشتوو. خالێکی
 سەرنجراکێش، بۆ من، ئەوێهە کە لە قەسەکانى پاشا و خۆدزکۆیشدا نالی وەک
 شاعیر باس نەکراوه، بەڵکە وەک زانا و زمانەوان و فیلۆلۆگىست و وەرگێڕ. تەنانەت
 لە دوا بەشى لێکۆڵینەوهکەدا خۆدزکۆ هەندێ شیعەرى بلأ کردووئەتەوه، کە هێى

باباتا هیری هه مه دانین، کهچی شیعری نالیی بلّو نه کردووه ته وه و باسیشی ناکات. هیچ گومان له وه دا نییه که پاشا دهیزانی نالی شاعیره و شاعیریکی گه ورهیشه، چونکه ئیمه دهزانین به هۆی مردنی سلّیمان پاشای بابان و هاتنه سه ر تهختی هه ر ئهم ئهحمهد پاشایه خۆیه وه، نالی شیعیریکی جوان و بهرزی نووسیوه:

تا فه لهک دهوهری نه دا، سه د که وکه بی ئاوا نه بوو

که وکه بهی میهری موبارهک ته لهعتی پهیدا نه بوو.

ئه و شیعره هیشی نه وتبایه، دیسان پاشا هه ر دهیزانی نالی شاعیریکی گه ورهیه، چونکه ناویانگی نالی ئه و کاته زۆر له سنووری میرنشینی بابان به ولاته تریش رویشتبوو. ئه و جا خۆدزکۆیه ک هینده به په رو شه وه بوو ییت کار له سه ر زمان و ئه ده بی کوردی بکات، بۆچی داوای له پاشا نه کردووه هه ندی له شیعرهکانی نالیی بۆ بنووسیته وه، یا ته نانه ت یارمه تیی بدات بۆ ئه وه ی بیانکاته فرانسێ؟ خۆدزکۆ وه ک زانایهکی ئه و رو پایی بیگومان ئهم داوایه ی له پاشا ده کرد ئه گه ر بیزانایه نالی شاعیریکی گه ورهیشه. که واته، من هیچ به دووری نازانم که ئهحمهد پاشا باسی شاعیریکی نالیی لای خۆدزکۆ نه کردبیت. که باسیشی نه کردووه، ده بی له دلی خۆیدا بریاریکی وا گرنگی دابیت، ده نا چۆنه له ماوه ی ئه و یه ک سال و چه ند مانگدا که پیکه وه کاریان کردووه و پاشا له پاريس ژیاوه، تاکه جاریک له ده می ده ر نه چوو به خۆدزکۆ بلی که نالی نه ک هه ر زمانزانه، به لکه شاعیریکی گه وره ی کوردیشه. ته نانه ت که به لینی ئه وه ده دات به یه کیان بناستییت، به و نیازه ده ییات که نالی له باره ی زمانی کوردیه وه کۆمه کی خۆدزکۆ بکات. که به لینی ئه وه هیش ده دات دیوانی شیعری کوردی بۆ پهیدا بکات (مه جموعه، ئانتۆلۆگی)، باسی شیعرهکانی ئهحمهدی خانی دهکات (له بهر هۆیه که من تیی نه گه یشتم، پاشا به دابل یا دابه ل ناوی ده بات) و باسی مه موزینی بۆ دهکات. پاشا که باسی نالی دهکات ده لّی (ناوه ئه ده بییه که ی) نه علییه، به لّام که باسی شیخ ئهحمهدی دهکات ده لّیت (ته خه للوص) ی دابه له. ئه وه ی شاره زای شیعری رۆژه لاتیی فارسی و کوردی و عوسمانی بیت ده زانیت و شه ی (ته خه للوص) ته نیا بۆ ناوی شاعیران به کار هینراوه. تۆ که وتت مه لا فلانکهس ته خه للوسی فلانه، ئیدی ئیمه دهزانین ئه و زاته شاعیره.

ئهحمهد پاشا به خۆدزکۆی نه گوتووه که نالی شاعیریکی گه وره ی کورده، به لّام دهیه وئ کاریکی وا بکات خۆدزکۆ بتوانیت پتوهندیی پتوه بکات، به شکه م نالی بۆ

لیکۆلینهوهی زمانی کوردی هاوکاری بکات و یارمهتیی بدات. باشه خۆ دهبی پاشا ئهوهی له بهرچاو گرتهیت که ئەگەر سبهینێ نالی و خۆدزکو چاویان به یهکدی کهوت یا نامهیان بۆ یهکتر نووسی، ئەم رازه ناشکرا دهبیت و ئەودهم هم نالی و هم خۆدزکویش دلیان لیتی دهڕهنجیت. ئایا دهکرئ وای دابنێن که پاشا، لهبرهر هه هویهک بیت، له نالی دلگران بووه؟ بۆ نموونه لهبرهر ئهوهی نالی پیش رووخانی ئەمارهتی بابان سلیمانی به جی هیشتوو. ئەمه نابیت به لگهیکی بههیز بۆ ئهوهی پاشا باسی شاعیریتی نالی نهکردیت. پرسیاریکی دیکه ئهوهیه ئایا دهکرئ پاشا شاعیریتی و شاعیربوونی پی شتیکی ئەوهنده گرنه نهبوویت که شایانی باسکردن بیت؟ ئەمهیش زۆر جیی باوه نیه. ههر نهبی پاشا له وه گهیشتوو که زانا یهکی وهک خۆدزکو عهوالی ئهوهیه شیعی کوردی دهست بکهویت، ئیتر بۆ دهبی شاعیریتی نالی لی بشپړیتهوه؟ ئیستا که ئەم وتاره دنووسم، من هیچ به لگهیکی مهنتیقی وام به بیردا نایهت بریک رووناکایی بهاویژتته سه ره باسه که. لهبرهر ئهوه به پیشکهشکردنی ئه پرسیار و گومانانه، جارێ، ئەم پهنجهرهیه دادهخه م. پاشای بابان که باسی نالی بۆ خۆدزکو دهکات پپی دهلی که نالی کتیبیکی له سه ر پێزمانی عهرهبی تهرجه مه ی کوردی کردوو. ئەم دهنگو باسه له لایهن پاشا وه هیچ گومانی تیدا نییه. مامۆستا مه سعود محمه د له کتیبه که ی خۆیدا به جهخته وه باسی ئه وه دهکات که کتیبیکی وا هه بووه و وا پی دهچیت له مرغه وتهکاندا خوێنرابیت. مامۆستا دهلی مه لا محمه دی مه لا ئیبراھیم (دلواهر) باسی ئەم سیپاره (نامیلکه) یه ی کردوو و تهنا نهت به ییکی لی له بهر بووه، که ئاوا بووه:

زۆر دواى جامى (كه سالى ۱۴۹۲ مردوه) له دايك بووه و ژياوه. به دووريشى نازانم پاشا له نيوان خانى و مه لاي جه زيڤيدا (كه ههردووكيان ناويان شيوخ ئهممه ده) باسه كه ي لى تىك چووبىت، چونكه زۆرتر ناوى جه زيڤى له گه ل جاميدا دهبرىت، ئه گه رچى لاي ههردوويان، جه زيڤى و خانى، باسى جامى كراوه. نازانم پاشا ئهم ناسناوى (دابل يا دابه ل)ه ي له كوڤوه هيناوه؟ چونكه هينده ي من ئاگادار بم، نه خانى و نه جه زيڤى ناسناو و تهخللوسى وايان نه بووه. ههروهه ايش نايه ت به بىرمدا شاعىرىكى دىكه هه بىت ته خه للوسى دابل بووبىت. با ئهم نه ئىنيه يش بچىته سه ر ئه وانى پىشتر.

خۆڤزكو كۆمه لى دهنگوباسى له باره ي چالاكى كوردناسه كانه وه بلاو كردووه ته وه، كه وا پى دهچىت پىوهنديى له گه ل زۆربه ياندا هه بووبىت و ئاگادارى كاره كانيان بووبىت. ئهمه يش له دنياى تۆزىنه وه ي ئه كادىميدا نااساى نيه. له ناو هه واهه كاندا يه كىكان زياتر سه رنجى راكيشام. ده لى له ژىر چاودىڤى پروفىسۆر فۆن دۆرندا خه رىكى وه رگىپرانىكى كوردى گولستانن. بىگومان كه ده لى گولستان مه به ستى گولستانى سه عدى شىرازيه (۱۲۹۲-۱۱۸۴). ئه وانه ي خه رىكى ئه و كارهن، كىن؟ ديار نيه. ههروهه ئه وه يشم لا ناڤوون مايه وه، ئايا پىشتر گولستان ته رجه مه ي كوردى كراوه و (ئه و كه سانه) خه رىكن بۆ چاپ ئاماده ي دهكهن؟ يا هه ر ئه و كه سانه خويانن كه ده يكه نه كوردى؟ من زياتر بۆ ئه وه دهچم كه ته رجه مه كه پىشتر كراوه و يه كىك، يان هه ندىك، له كوردناسه كان خه رىكه / خه رىكن بۆ چاپ ئاماده ي دهكهن. م. رۆڤىنكو له كىبىكى خۆيدا له سه ر ده ستنووسه كوردىيه كانى لىنىنگراڢ باسى ده ستنووسى (گولستان شىخ سعدى به زبان كردى) دهكات، كه لىرخ له گه ل كۆمه لى تىكستى كورديدا بلاوى كردووه ته وه. ئه و تىكسته لاي من هه يه و هيناومه ته سه ر رىنووسى ستانداردى كوردى و چه نډ جارىكيش وهك كۆرسى خويىندنى تىكستى كلاسىكى، خويىندكارانى به شى كوردى زانستگى ئۆپسالا خويىندويانه.

له ناو ئه و رسته و تىكستانه دا كه خۆڤزكو تىكه ه لكىشى وتاره كه ي خۆى كردوون، رسته يه ك زۆر سه رنجى راكيشام، نهك له رووى زمانه وانى و شىوه ي دارشتيه وه، به لكه له و رووه وه كه پىوهنديى به ژيانى فه ره نگى ئه و سه رده مه وه هه يه. رسته كه ئهمه يه: منداره كى كه كىبىكى ڤرى. ئايا له و سه رده مه دا كىب ئه وه نډه زۆر هه بووه كه منډال ده ستى پى بگات و بىڤرىت؟ باوه ر ناكه م له كوردستاندا وا بووبىت، چونكه

کتیبی چاپکراو له کوردستاندا ږهنگه له (قورئان) بهولاوله هیچ کتیبیکې دیکه نه بوو بیت. ئەو کتیبانه‌یش که ده‌ست‌نوس بوون و به‌رگیان تێ گیراوه و مه‌لا و فه‌قی و ږووناکبیران خویندوویانن و خویندوویاننه‌وه، ئەوه‌نده به‌نرخ و ږیزلیگیراو بوونه که ناکړی وا به ئاسانی که‌وتبیتنه به‌ر ده‌ستی منداڵ تا بتوانی بیاندړیت. من وای بۆ ده‌چم خۆدزکۆ خۆی ږسته‌که‌ی دا‌رشتووه و داوای له پاشا کردووه بۆی بکاته کوردی.

خۆدزکۆ دوا به‌شی وتاره‌که‌ی ته‌رخان کردووه بۆ شی‌ع‌ری کوردی و له پال گله‌یک‌کردندا له‌وه‌ی دابل (خانی؟) زۆر وشه‌ی عه‌ره‌بیی به‌ کار هێناوه، دوو نمونه‌ی له دووبه‌یتییه‌کانی بابا‌تاهیری هه‌مه‌دانی (عوریان) ی بلّاو کردووه‌ته‌وه. هه‌ردوویان ږږن له هه‌له و زۆر بێ سه‌روبه‌رن. دووبه‌یتی یه‌که‌میان ده‌بی به‌م جوړه بیت:

الاله کوه‌ساران ه‌فته‌ای بی

بنوشه جوکناران ه‌فته‌ای بی

منادی می کرم شه‌رو بشه‌رو

وفای گل‌عذاران ه‌فته‌ای بی^(۱۵)

دووبه‌یتی دوهم تیکه‌ل و پیکه‌لییه‌کی وایه که به ئاسانی (هه‌ر نه‌بی بۆ من و له‌م کاته‌دا) چار ناکړی.

خۆدزکۆ له وتاره‌که‌یدا ده‌لی شاری سلیمانی له سالی ۱۷۱۴ بنیات نراوه. ئەوه‌ی تا ئیستا زانراوه و بوته‌ ږاستییه‌کی چه‌سپیو ئەوه‌یه که سلیمانی له سالی ۱۷۸۴ دا بنیات نراوه. ئەوجا ئایا خۆدزکۆ ئەم قسه‌یه له خۆیه‌وه ده‌کات، یا ئەویش یه‌ک‌یکه له‌و زانیاریانه‌ی له ئەحمه‌د پاشای وه‌رگرتووه؟ ئەمه‌یش ږوون نییه. پاشا له تیک‌ستیک‌دا باسی ژبانی پاشایه‌تی ده‌کات. ږهنگه ئەمه تیکه‌لییه‌ک بیت له ئەزموونی ږابوردوی خۆی. هیی ئەو سه‌رده‌مه‌ی که پاشا بووه و هه‌ندیک‌یش خه‌یاڵ و فانتازی که ئەگه‌ر پاشا بیت چی ده‌کات و چۆن ده‌ژی، له‌ناو ئەو ږابواردنه‌ خۆش و گه‌رنگانه‌دا که ده‌یانگ‌ږیته‌وه باسی له خه‌نه (هه‌نا) گرتنی پتی و له خه‌نه (دیسان هه‌نا) و وسمه‌گرتنی ږدینی (ږیشی) ده‌کات. وا پتی ده‌چی ئەم ږه‌نگ‌کردنی پی و ږیشه له‌و

(۱۵) همدانی، باباطاهر: اسپیده‌باز، اقبال، بهار ۱۳۷۱، ل: ۴۴.

سهردهمه‌دا له‌ناو پياوaniشدا باو بوويټ. ده‌نا ده‌زانم له‌ناو ژناندا (ره‌نگ‌گردي پيش نا!) هر هه‌بووه و ئيستايش ماوه. له‌گه‌رميان ئه‌و پياواني كاري سه‌ختيان به‌دهست ده‌كرد (بۆ نمونه درويڼه، قوركارى، داربرين...هتد) ناوله‌پيان ده‌گرته‌خه‌نه، به‌و نيازى كه‌ بټټه‌ هوى پته‌وبوون و به‌هيزبوونى پټستى ده‌ستيان، بۆ ئه‌وه‌ى به‌رگه‌ى كاركردن بگريټ. خه‌نه له‌عه‌ره‌بيدا به‌ شټوه‌ى (حناء) ده‌گوتري و له‌ فارسيدا (خه‌نا)يه. وادياره‌ ئه‌و كاته له‌ سليمانى شټوه‌ى فارسىي وشه‌كه‌ باو بووه. نازانم وشه‌ى (خه‌نه) له‌ كه‌يه‌وه‌ پيدا بووه. نالى له‌ شيعري‌كدا هر ئه‌و شټوه‌ فارسىيه‌ى وشه‌كه‌ى به‌ كار بردووه‌:

وه‌ره‌ بنواپه‌ دووده‌ستى حه‌نايم

حه‌نايى چى؟ هه‌موو خو خويڼه‌ قوربان!

هر له‌و تي‌كسته‌دا پاشا باسى ئه‌وه‌ ده‌كات كه‌ پياوه‌كان يا راوه‌كه‌كان (فۆته‌)يان به‌ سه‌ره‌وه‌ بووه. فۆته‌ (به‌عه‌ره‌بى فوطه‌) به‌ پارچه‌په‌رۆيه‌ك ده‌گوتري كه‌ ده‌كرټه‌ پشتين يا ده‌به‌ستري به‌ سه‌ره‌وه‌، يا وه‌ك ده‌ستمال و خاوى به‌ كار ده‌بريټ. فه‌ره‌هنگى (المنجد) ده‌لى گوتراوه‌ وشه‌كه‌ له‌ بنجدا سندييه‌ و گوتراويشه‌ توركييه‌. به‌لام فه‌ره‌هنگى (Redhouse) ي توركى - ئينگليزي ده‌لى وشه‌كه‌عه‌ره‌بييه‌. پټم وايه‌ ئه‌م‌رۆ له‌ خواروى كوردستان وشه‌كه‌ نه‌ماوه‌ و ته‌نيا له‌به‌ر ئه‌وه‌ى ژنىعه‌ره‌بى عيراقى فۆته‌ ده‌به‌ستن به‌ سه‌ره‌وه‌، ره‌نگه‌ هه‌ندى كه‌س بزنان فۆته‌ چييه‌.

خۆدزكو و تاره‌كه‌ى به‌وه‌ ته‌واو ده‌كات كه‌ له‌ ژماره‌يه‌كى داهاتوودا به‌شي‌كى ترى نووسينه‌كه‌ى بلاو ده‌كاتوه‌، به‌لام، به‌ داخه‌وه‌، وا دياره‌ له‌به‌ر هر هوىه‌ك بټ، نه‌يتوانيوه‌ ئه‌م به‌لټنه‌ى بباته‌ سه‌ر. ره‌نگه‌ له‌به‌ر ئه‌وه‌ بوويټ ده‌ستى نه‌گه‌يشتبټه‌ كه‌سي‌ك كه‌ كوردى زمانى زگماكى بوويټ؛ ئه‌حمه‌د پاشا، نالى يا هر كه‌سي‌كى ديكه‌. نووسه‌ر و تاره‌كه‌ى سالى ١٨٥٧ بلاو كردۆته‌وه‌، واته‌ به‌ لاي كه‌مه‌وه‌ دوو سال دواى ئه‌وه‌ى ئه‌حمه‌د پاشا پاريسى به‌ جى هيشتوو و گه‌راوته‌وه‌ بۆ ئه‌سته‌مبوول.

به‌داخه‌وه‌ ئيمه‌ له‌ باره‌ى ژيان و مردنى ئه‌حمه‌د پاشاوه‌ زۆر كه‌م ده‌زانين. ره‌نگه‌ هيشتا ئه‌و يه‌كي‌ك بټ له‌وانه‌ى به‌ختي‌كى باشى هه‌بووه‌ و سه‌رى پاريسى داوه‌ و رۆژه‌لاتناسي‌ك چاوى پټى كه‌وتوووه‌ و هه‌ندى زانيارى له‌باره‌وه‌ تۆمار كردوووه‌ و هه‌ندى زانيارى لى وه‌رگرتوووه‌. من به‌ دوورى نازانم له‌ ئه‌رشيفه‌كانى وه‌زاره‌تى

دەروەى فرانسادا بەلگەنامە لەسەر ئەحمەد پاشا ھەبىت، چونكە بىگومان ئەو بە شىۋەيەكى پەسمى ھاتوو و قىزاي وەرگرتوو و سەرى نەخۆشخانەى داو و مالى گرتوو و زۆر لايەنى دىكەى ژيانى پۆژانەيش كە ئەگەر ھەمووئىشى نەبىت، ئەو ھەندىكى پىويستى بەو بوو بە نامەى پەسمى بىرئىت. بىرە كەسئىك ھەبىت ھەندى كات بۆ ئەو ئەركەبش تەرخان بكات.

تہ نجامگری

ئەلىكساندەر خۆدزكۆ ۋەك زاناھەك و پۆژھەلاتناسىك ھەولكى زۆر چاكى داوھ بۆ
ئەوھى زانىارىيەكى باشى لەسەر زمانى كوردى دەست بكەوئت و لە چواچىوھى
كارىكى زانستىدا رىكيان بخات و پىشكەشيان بكات. ئەوئش ۋەك ھەموو
پۆژھەلاتناسەكان و كوردناسەكان پەنگە مەبەستىك يا كۆمەلە مەبەستىكى
ھەبووئت. بەلام لە چەند جىگەى وتارەكەيدا وا ھەست دەكەيت جۆرە دلسۆزىيەكى
بۆ كورد ھەيە و ھەز دەكات بەرگى لە خويان و زمانەكەيان بكات. ھەرچۆنىك بئت،
ئەنجامى ئەو ھەول و كۆششانەى خۆدزكۆ كارىكى زانستىيە كە بىگومان بۆ ئەمروى
لىكۆلەرەوھ و توئژەرەوھى كورد نرخی خۆى ھەيە. لە رووى زانستى و مئتوئدى
كارەوھ دەكرى ھەندى پەخنەمان لە كارەكەى ھەبئت، چونكە كۆمەلئى ھەلەى تئدياھە.
بەشك لە ھەلەكان دەگەرئتەوھ بۆ ئەحمەد پاشا كە زانىارىيە زمانەوانىيەكانى
داوھتئ و تىكستەكانى بۆ ئامادە كرەوھ، بەلام بەشكىش ھەلەى خۆدزكۆ خۆيەتى.
من كە دەلئم ھەلەى ھەيە، كارەكەى ئەو لەگەل كارى زانايان و پۆژھەلاتناسانى دىكە
بەراورد دەكەم، ئەگەرنا زۆر چاك ئاگادارى ئەوم كە تەننەت ئەمروئش، لەو
كوردستانەى خۆماندا دەيان كئىبى پئزمانى كوردى دەنووسرئن كە فريان بەسەر
زانست و بەسەر زمانەوانى و بەسەر كوردىيەوھ نىيە.

ئەحمەد پاشا سەردارىكى لىكە وتوۋى كورد و مىرىكى بابان بووه، كه پوژگار پشتى تى كرووه و له ئاوارهيدا ژياوه، چ له ئەستەمبوول و چ له پاريس. سەربارى ئەوهيش نه خوڤ و له شەبەبار بووه. ئەوجا له ناو ئەو جوړه ژيانەدا كه هاتووه هاوكارىي خوډزكوۋى كرووه و هانى داوه كارى زياتر بكات، بەلئىنى داوه خەلكى شارەزاي بو پەيدا بكات، بەلئىنى داوه كه شكول و نموونهى شيعرى كوردىي بو پەيدا بكات، ئەركىكى رايەراندووه كه بەراستى له توانستى فيزىكى و عەقلىي ئەو بە دەر

بووه. ئەم دوو پیاووه بەم کارەیان خزمەتێکی زۆری زانستیان کردووه و بەرھەمەتێکی بەنرخیان بۆ بە جێ ھێشتووین.

ئەم لێکۆڵینەوھێە لە پال ڕانانیکێ زانستیایانە ی پێژمانی کوردیدا، کۆمەڵی دەنگوباسی سیاسی، فەرھەنگی و کۆمەڵایەتیشی بۆ پاراستووین کە بۆ ئەمڕۆ نرخێکی زۆریان ھەیە. ئەگەر ڕۆژێک بمانھوێ میژووی زمانی کوردی و میژووی پێژمانی کوردی بنووسین، بێگومان کەرەستە و بابەتی وەک ئەم وتارە ی خۆدزکۆ دەبنە بەشێکی بنچینەیی و کەلکێکی زۆریان دەبێ بۆ گەشتن بە ئەنجامی زانستی و راست.

سۆللەنتونا، سوێد، مانگی یەکەمی سالی ۲۰۰۵

سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوھێە:

۱. محەمەد، مەسعوود: چەپکێک لە گۆلزاری نالی، لە چاپکراوەکانی کۆری زانیاری [ی] کورد، بەغدا، ۱۹۷۶
- 2- D. N. MacKenzie: Kurdish Dialect Studies, Oxford University Press, London 1961.
۳. مودەرێس، مەلا عەبدولکەریم و فاتح عبدالکریم: دیوانی نالی، لە چاپکراوەکانی کۆری زانیاری [ی] کورد، بەغدا، ۱۹۷۶.
۴. مودەرێس، مەلا عەبدولکەریم و فاتح عبدالکریم: دیوانی مەحوی، لە چاپکراوەکانی کۆری زانیاری [ی] کورد، بەغدا، ۱۹۷۷.
۵. مستەفا، شوکور: دیوانی شیخ رەزای تالەبانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوێ ئاراس، ھەولێر، ۲۰۰۰.
۶. وەھبی، توفیق: ئەسلی پیتەقالبی (ئە) ی شیوێ سلیمانی، گۆفاری کۆری زانیاری [ی] کورد، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، ۱۹۷۳، ل: ۳۴-۹.
۷. مەلا کەریم، محەمەد: عەقیدە ی کوردیی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، گۆفاری کۆری زانیاری [ی] کورد، بەرگی ھەشتەم، ۱۹۸۱، ل: ۲۲۲-۱۹۹.
۸. موکریان، گیو: کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوێ ئاراس، ھەولێر ۱۹۹۹.
۹. ھەزار: ھەنبانەبۆرینە، فرھنگ کردی-فارسی، سروش، تھران ۱۳۶۹.
۱۰. ھمدانی، باباطاھر: اسپیدەبان، اقبال، بەار ۱۳۷۱، ل: ۴۴.

زمانی کوردی: ئاسۆیهکی نادیار

ئەزموونی پیشکەوتن، مەترسیی ھەرەس

ئەو گۆران و گەشەکردنە سیاسییە لە دوا دەیهی سەدەى بیستەمدا لە کوردستانی خواروودا ڕووی دا، زەمینەیهکی باشی ئامادە کرد بۆ کارکردنە سەر لایەنەکانی دیکەى کۆمەڵی کوردستان، ئابووری و کۆمەڵایەتی و فەرھەنگی. ئەم بارە تازەییە، بۆ ئەوێ بەردەوام بێت و ڕووێ ئاسۆیهکی جوانتر و ڕوونتر بپریت، دەبێ بیرکردنەوێیهکی قوول و زانستی و وردبین بپێتە ڕینۆین و سەرپەرشتیاری، ئەگەرنا ناگاتە ئەنجامێکی وەھا کە بوون و مانەو و پیشکەوتنی نەتەوێ کورد و نیشتمانەکی دەستەبەر بکات. ئەم ئەزموونەى کوردستانی عێراق، لەبەر گەلی ھۆی میژوویی و سیاسی، کار دەکاتە سەر بوون و داھاتووی بەشەکانی دیکەى کوردستانیش.

ئەزموونی ١٦-١٧ سالی ڕابوردو دەکری بە شتێوێ جیاواز بخوینریتەو و ھەلسەنگینریت، چونکە ئەمە بەو راستییەو گری دراوێ کە کێیە دەخوینریتەو و لە چ گۆشەنیگایە کەوێ سەرنجی دەدات: لە پێگەى دەستەلات و بەرژوونەدیی تەسک و خۆپەرستانەى دەستەلاتدارو، یا لەناو زۆری ھەرە زۆری خەلکی کوردستانەو کە ھەتا ئەمڕۆیش نیاز و پێویستیە سەرھتایی و سادەکانیشیان نەھاتووتە دى؟ لە ھەر بوارێکی ئەم ئەزموونەدا ڕەنگە باسی پیشکەوتن بکریت، بەلام لە بواری زمان و فەرھەنگدا ئاشکرایە کە ئەوێ ڕووی داو و ئەوێ ڕوو دەدات کارەساتێکی نەتەوێ و نیشتمانییە و ئەگەر ھەرچی زووتر چارەییەکی بۆ نەدۆزیتەو، بەرەو ئەوێمان دەبات کە یەکیەک لە کۆلەکە گرنگەکانی بوون و مانەوێمان وەک نەتەوێەک و نیشتمانێک ھەرەس دەھینیت و ھەموو دەستکەوتەکانیش دەپوچیتەو.

لە ھەفتاکانی سەدەى ڕابوردوودا بزوتنەوێیهکی باش کەوتە ناو زمانی کوردییەو و لە ماوێ ئەو چوار سالەى ئاشتیدا گەشەکردن و پیشکەوتنێکی سەیر ھاتە دى، کە کاری کردە سەر تیکرای پلەى بیر و خویندەواری و فەرھەنگ لە کوردستاندا. ئەوێمان ئەوانەى بە تەواوی خەریکی نووسین بوون و بەرھەمەکانیان بەشێک بوون لە

ژیانی پۆژانه‌ی خوینهری کورد په‌نگه‌ی خۆی دابی له ٦٠ - ٧٠ که‌سیک، له‌ناو ئەمانه‌دا که‌سانیک هه‌بوون که کوردیه‌کی لاوازیان دهنووسی و شاره‌زای پێزمان و پێنوو سه‌بوون، به‌لام له‌ پال ئەمانه‌یشدا ١٠ - ١٥ که‌سیک هه‌بوون که کوردیه‌کی چاک و جوانیان دهنووسی و ده‌بوونه‌ نموونه‌ بۆ ئەوه‌ی خه‌لکی دیکه‌یش شتیان لێوه‌ فێر بین. ئەو کوردیزان و زمانناسانه‌ پێگه‌یان له‌ خراپه‌کاریی ئەو خه‌لکه‌ ناشاره‌زایه‌ ده‌گرت و نه‌یاند هه‌شت کارکرده‌ خراپه‌که‌یان ته‌شه‌نه‌ بکات.

ئهم‌ڕۆ ژماره‌ی ئەوانه‌ی که دهنووسن یه‌ك‌جار زۆر بووه‌. خه‌لکیکی زۆر به‌ هۆی زمانی کوردیه‌وه‌ ده‌ژین، واته‌ زمانی کوردی "نان ده‌دات"، به‌په‌چه‌وانه‌ی سه‌رده‌میکی کۆنه‌وه‌ که به‌کاره‌ینانی زمانه‌که‌ مایه‌ی ده‌ردیسه‌ری بوو. دیاره‌ زۆر خۆشه‌ زمانی کوردی بگاته‌ راده‌یه‌ک که وه‌ک زمانیکی ره‌سمی به‌ کار بێت و به‌ جوړیکی هه‌نده‌ فراوان به‌ کار ببریته‌ که خه‌لکانیک بتوانن پتی بژین. ئەمه‌ شانازییه‌کی یه‌ك‌جار گه‌وره‌یه‌ بۆ کورد و فره‌ه‌نگه‌کی. به‌لام ده‌رده‌که‌ ئەوه‌یه‌ پله‌ و ئاستی به‌کاره‌ینانی زمانی کوردی هه‌تا بلی داله‌نگاوه‌ و به‌ره‌و خراپی و لاوازی رویشتووه‌. ئهم‌ڕۆ به‌شی هه‌ره‌ زۆری ئەوانه‌ی دهنووسن کوردیه‌کی زۆر خراپ و سه‌قه‌ت دهنووسن، نه‌ شاره‌زای پێزمان و پێنوو سن و نه‌ له‌ جوانی و ئیستیاتیکی زمان ده‌گه‌ن و نه‌ "میزاجی کورده‌واریان" کار ده‌کات. به‌راستی ئەمانه‌ زمانه‌که‌ ئەتک ده‌کهن و ئەوه‌یه‌ی سووکایه‌تی به‌ فره‌ه‌نگی کورد و خوینهری کورد ده‌کهن. ئەمانه‌ ده‌بوو هه‌ر نه‌بی وه‌ک سه‌ره‌چاوه‌یه‌کی بژتوی خۆیان و وه‌ک که‌ره‌سته‌یه‌کی پیشه‌یی و وه‌ک ئامرازیک، وه‌ک ئەسه‌بابیکی کار و پیشه‌ هه‌ولیان بدایه‌ زمانه‌که‌یان چاک بکه‌ن. کابرای کریکار که چه‌کوش به‌ کار ده‌هینێ، هه‌ول ده‌دات هه‌میشه‌ خزمه‌تی چه‌کوشه‌که‌ی بکات، پاکی بکاته‌وه‌، مشتووی باشی بۆ دابنێت. وه‌رزیکیشت تا بتوانی خزمه‌تی داسه‌که‌ی ده‌کات، له‌ هه‌سانی ده‌دات، ده‌مه‌زه‌ردی ده‌کات و له‌ شکان و درزبردن ده‌پاریزی و ناهێلی ژه‌نگ بگری، نووسه‌ر و پۆژنامه‌نووسانیش ده‌بوو هیچ نه‌بی له‌به‌ر خاتری پیشه‌که‌ی خۆیان و نانه‌که‌ی خۆیان، به‌ ته‌نگ که‌ره‌سه‌ی کار و پیشه‌که‌یان وه‌ به‌اتنايه‌، زمانه‌که‌یان ئاوا سه‌قه‌ت نه‌کردایه‌. په‌نگه‌ ئهم‌ڕۆ له‌ کورده‌ستاندا ٤ تا ٥ هه‌زار که‌سیک هه‌بن که خه‌ریکی کاریکن پێوه‌ندی به‌ زمانه‌وه‌ هه‌بێت. به‌لام ده‌رده‌که‌ ئەوه‌یه‌ له‌ناو ئەم چه‌شاماته‌ زۆرده‌ا ژماره‌ی ئەوانه‌ی که ده‌توانی پتیان بلی زمانزان و کوردیزان ناگاته‌ ٢٠ - ٣٠ که‌س. ئەوجا ئەم

کورديزانانه له وانه نين که رږژانه ته ئسير له خوښه و بينه ډېر کور د ده کهن. کورديزانه کاني سالاني حهفتاکان خوښان راسته وخوځ له کاري رږژنامه و ږاگه يانندا به شداريان ده کړد و بهو پټيه ش جڼده ستيان ديار بوو. به شي هره زوړي ئه وانه ي ئمړو له رږژنامه و حهفته نامه و مانگنامه و هر زنامه و ږاډيو و ته له فيزيونه کاندا کار ده کهن، له زانستگه و خوښنده گه کاندا کار ده کهن، ئه وانه ي که راسته وخوځ کار له زمان و فرههنگي خه لک ده کهن و دېنه هو ي شه کل پيداني زمانه که له ناو خوښه راني ئاسايدا، کورديزان نين. نه که هر کورديزان نين، به لکه کوردينه زانن. هر ئه وانيشن که رږژ له دواي رږژ زماني کوردي به ره و ه لدير و به ره پوان و به ره داريان ده بهن. کورديزانه کاني ئمړو که متر ئه و دهر فته يان بډ دهلوي راسته وخوځ زمان بخه نه ژير چاوه ديرييه وه و کوټرول ي بکهن.

زمانی ناخواتن و زمانی نووسين

کاملېووني زمان به ستر او به قوناختيکي ديار يکراوه وه و، تا ږاډيهک، مه سه له يه که تاکه که سيبه. ئه و زمانه ي که له سرده مي بابانه کاندا به کامل دانراوه، نمونه که ي له شيعري نالي و شيخ ږه زادا دېبين. زماني سرده مي شيخ مه حمود له گه ل زماني په نجاکاندا زوړ جياوازه. زماني ئمړو و حهفتاکانيش زوړ له يه که ناچن. هه موو زمانېک ئاوايه. ئه گهر نوو سه ريکي ئينگليز ئمړو وه که شه کسپير بنووسيت، باوه ږ ناکه م که سيک به ره مه که ي بخوښته وه، يا ږهنگه گالته ش ي پي بکهن. نوو سه ريکي باشي عره بيش ئمړو وه که (جاحظ و ابو حيان التوحيد) نانووسيت. به لام ئه م زمانانه له هه موو سرده ميکدا نورمي دامه زواي خوښان هيه و نوو سه ران و ږووناکيران پيرويي ده کهن و لي ي لا نادهن. کاملېووني زمان هر ئه وه ش نييه جوان پتي بنووسيت. ده وله مهندي زمان به وه ده پيوري که بتوانيت له بواره جياوازه کاني زانياري و زانستدا به کاري به ټينيت.

زمان هه تا به ره و ئه وه بجيت يه که نورمي ږي زمان ي ه بټ باشتر کاري پي ده کريت. من، هر بډ نمونه، هه ول دده م لايه نيکي بچووکي ئه م باسه ږوون بکه مه وه. له زاراواي کوردي خاورودا، که وه که زمان يکي ستاندارد ږوليکي گرنگي هيه، گينوس، واته زايه ند يا جنسي ناو، ږوليکي ئه وتوي نييه. ناو ئه گهر نير بيت يا مي، له دوخي کارادا بيت، يا يه کي له و دوخانه ي که له چوارچيوه ي (توبليک) دا

کۆ دهكرينهوه، ديسان هيج ناگۆرپت. تهنيا له دۆخی بانگکردندا (نداء، فۆكاتيف، Vocative) جياوازيهك ماوه. بۆ نمونه ئيمه دهلئين: كوره، مامه، بابيه، خاله... بهلام دهلئين: كچى، خوشكى، پوروى. تهنانهت لهمهيشدا گۆران پرووى داوه. زۆربهى خهلك دهلئين (دايه)، كه بهراستى دهبوو بگوتريت (دايى). له كوردى سهروودا (كرمانجى) گينوس رۆلىكى يهكنجار گرنگ و ناوهندي هيه، ئهگهرچى له كرمانجيشدا رۆلى گينوس گۆرانى بهسهردا هاتوو. بۆ نمونه ئه و ياسا سهختهى كه دهبى ناوى نير له دۆخى ئۆبليكا (ى) بچيته سهر بهتهواوى كز بووه و كه م كهس گووى دهداتى يا به كارى دهدينى. له زاراواى موكرياندا پاشماويهكى شتياو و نارېكوپىكى نير و مئ ماوه و له قسهكردندا به كار دهبريت، بهلام به شيويهكى، وهك وتم، نارېكوپىك. تۆ ناتوانيت بنهما و قانون بۆ ئه و جۆره بهكارهينانه دابنيت. ئيستا يهكئيك بيت به كوردى خوارو شتېك بنوسيت و شيوه ئۆبليكى ناو به كار ببات، بئگومان به ههلهى دهزانم و پيم وايه ئهمه تىكدانى زمانه.

له زمانى ستانداردى كورديدا ناكړى جىگه ههموو شيوه جياوازهكانى پيزمان بكرپتهوه و جيان پى بدرت. ههر بۆ نمونه، له مههاباد راناوى لكاوى (تان) ههندى جار دهكرى به (وو): نانوو خوارد، له باتى نانتان خوارد. يا دۆخ (كاسووس) ئۆبليك لهگهلاو داوه دهكهوتت: چومه ئه و شارهى، دهچينه ماله ئهحمه دى. يا بهكارهينانى (ببوو) لهجى (بووبوو). له سليمانى پاشگرى (هوانى) دهخريته سهر ههندى كردار (بهزۆرى كردارى رانهبوردوو، بهلام دهمكاتهكانى ديكهيش): ئهرواتهوانى، ئهخواتهوانى. يا ههندى وشه به شيويهكى سهير بيژ دهكرى: (ئوهنگه) له جى (ئوهنده)، (يامى) له جى (دامى). له گهرميان و له سنه پارتىكل ئيزافه نهماوه: (مال باوك ئازاد)، له جى (مالى باوكى ئازاد)، (كور ئازا) له جى (كورى ئازا). له ههولير پاشگرى رابوردوى تهواو به (ى) دادهپرژريت نهك (وو): (خوارديه، برديه) له جى (خواردوو، بردوو)، يا (ههيتم، نووسيتم) له جى (ههه، نووسيمه). ئهم قورمانه هيجيان ناچنه نيو ريزمانى ستانداردى كورديهوه و بهشيك نين له زمانى ئهدهبى. تۆ دهتوانى رۆژانه چۆنت دهوئ وا قسه بكهيت، من كارم بهوه نيه، بهلام كه دهست به مندالى كورد وتهوه، كه وتاريكت بۆ رۆژنامه نووسى، دهبى زمانى ئهدهبى به كار بهيى. رهنكه بكرت له رۆمانىك، چيروكىك، يا شانۆنامهكهدا ههندى گفتوگوى كهسهكان بهو زمانه رۆژانه به بنوسريت، بهلام

ئەو شتتیکى دیکەيە. من پىم وایە زمانى كوردى دەبى له دوو پلهى جياوازدا به كار بهیتریت؛ زمانى پۆژانه، كه زمانى قسه كرده و زمانى ستاندارد كه زمانى نووسینه. سنوورى نىوان ئەم دوو پلهيى زمانەكە بۆ كه سىك هەستى زمانەوانىيى هەييت ئاشكرايە و دەبى پەچا و بكريت. هەبوونى ئەم دوو پلهيە بەو مەعنايە نيهە كه ئيمە له زمانى خەلك دوور دەكهوينەو، بەلكە پيشاندەرى دوو پله و دوو سىستيمى بىركردنەو، كه له زۆربەى زمانانى دنيدا ئەم دياردەيە هەيە. هەروەك ئاسانكردن و سادەكردنى زمان ئەو ناگەيىنى كه ئيمە له گەل و له زمانى گەل نزىك دەبينەو. تىنەگەيشتنى ئەم جياوازىيە دەبىتە هۆى ئەو زۆر جار نووسەرەن له سنوورى تەسكى شۆقىنىزمى ناوچەگەریدا قەتيس بىتىن و زيان بە خویشيان و بە زمان و فەرەهەنگەكەيشيان بگەيىتن.

بەكارهێنانى وشە و تەنانەت دەستەواژەى ديالىكتە جياوازەكانى كوردى له زمانى ئەدەبىدا نە هەلەيە و نە تاوانە، ئەگەر بە شێوەيەكى گونجاو و لىزانە بە كار بېرىن. ئاژاوەى زمان و ناسەقامگىرى لەووە دروست دەبىت كه تۆ ئەو پىكها تە رىزمانىيەى تايبەتى ديالىكتىكە، بىهێنیتە ناو زمانە ئەدەبىيەكەو. من هەر يەك دوو نمونەى بچووك دىنمەو. له كوردى سەرۆ (كرمانجى)دا ئەگەر ناو له شێوەى ئىزافەدا هاتبوو، ئەوا ئاوەلناو ناتوانى يەكسەر بە دواى ناودا بىت، بەلكە دەچىتە دواى دەستەواژەكەو، بەلام له كوردى خواروودا ئاوەلناو يەكسەر بە دواى ناودا دىت. نمونە: كەچا من ئا بچووك، براى من يى خوەندەكار. ئەمانە بە كوردى خواروو ئاوا دەوترىن: كچە بچووكەكەى من، برا خويندەكارەكەم. تۆ ئەگەر ئەم دوو پستەيە بەپىي نمونە كرمانجىيەكە دابريژىتەو، ئاوەهايان لى دىت: كچەكەى منى بچووك، براكەى منى خويندەكار. لىردەدا كچ و برا بى ئاوەلناو مانەو (من) ئاوەلناوى بچووك و خويندەكارى وەرگرت. يا تۆ بىت فۆرمى پاسىف (كارابزر) بە شێوەى كوردى سەرۆ دابريژىت؛ له جى (نووسرا) بلى (هات نووسىن). نزىككردنەو زاراوەكان دەتوانى بىتە هۆى دەولەمەندكردنى زمان، بەلام بە مەرجىك كەسانى كوردىزان و زمانناس و شارەزای مێژووى زمان و پەچەلەكى وشە (ئىتىمولۆگى Etymology) بىكەن، نەك كۆلكەخوينەوارى شۆقىنىست. ئەنىستىتووتە (بەناو) كوردىيەكەى پارىسىش ئەو دە دوانزدە سالا مىليۆنان دۆلار وەرەگرن گوايە خزمەتى زمانى كوردى پى دەكەن، بەلام ئەو ئەوان دەكەن دژايەتەكردنىكى ئاشكراى زمانى

کوردی و تیکدانی زمانی کوردییە. ئەوەندەى ئەوان زیان دەگەیتننە کورد و زمانەکهی
تەنانت داگیرکارە فاشیستەکانیش ئەیان توانیوە بیکەن.

فەرەهەنگێکی بێنەخشە

زۆر جار باسە ھەرە گرنگ و بنەرەتییهکانی کۆمەڵی کوردەواری بە جۆریک پێشکەش
دەکرین کە بۆاریک بۆ ھۆش و بیرى زانستی و بۆ بیرکردنەوێ مەنتیقی (لۆگیکى)
نامتێتەوێ. ھەر ئەم ئاژاوێ و ئالۆزییە دەرڤەتیکى زۆر چاک دەداتە دەست ئەو
کەسانەوێ کە لە پرووی زانستییهوێ ھیچیان پێ نییە، زیاتر دەنگ ھەڵبێن و خۆ ببەنە
پێشەوێ، نەک بۆ دۆزینەوێ رێگایەک و چارەسەریک، بەلکە بۆ شێواندنی ناوەرپۆکی
باسەکان و بۆ ونکردن و لەناوبردنی راستى. بابەتێ زمان و ئەلفویتی کوردی یەکیکە
لەم باسانە. بەشى ھەرە زۆری ئەوانەى لەم بوارەدا دەنووسن و قسە دەکەن ئەوانەن
کە نە زمانزان و نە کوردیزان.

دەستگا و ئۆرگانە رەسمى و ناپرەسمییهکانی راگەیاندى کوردی لەم پرووێ
ئەریکی یەكجار قورس و نازکیان لەسەرە. ئەمانە دەبوو بە ھۆشیکى بەرز و وردى
زانستى و نەتەوايەتییهوێ لەم بابەتە نزیک بکەوتنایەتەوێ [نزیکەوتنەوێ: Approach].
بەلام راستییهکەى ئەوێ بەشداریی دەستگاكانی راگەیاندى کوردی رێک بە
پێچەوانەى ئەوێ چاوەروانیان لێ دەکریت. نەخشی دەستگا و دامەزراوێ فەرەهەنگى
و بەناو زانستییهکانی تریش لە ھى دەستگاكانی راگەیاندى گەشتەر و جوانتر نییە.
دیارە ئەمە شتیکى زۆر سەیر نییە ئەگەر ئەوێمان لە بیر بیت کە ئێمە نەتەوێکین
ھیچ پرۆژەیک و ھیچ نەخشەیکمان بۆ داھاتووی فەرەهەنگى و زمانەوانیمان نییە.
ئێمە نەتەوێکین تا ئێستایش شتیکمان نییە ناوی سیاسەتى فەرەهەنگى بیت: Cul-
tural Policy. من باسى پرۆژەى سیاسى و ئابوورى و کشتوکال و عەسکەرى ناکەم،
چونکە ئەوانە ھىچیان کارى من نین و ھىچیشیان لێ نازانم، بەلام زمان و فەرەهەنگ
ئەو بوارەیکە بەشى ھەرە زۆرى ژيانى خۆم بۆ تەرخان کردووە و ئەگەر تۆزیک
شارەزایی و زانیاریم ھەبێت، ئەوا لەم بوارەدا ھەمە.

ئەم باسە، ئێستاکە، پێش ئەوێ باسێکی زانستى و زمانەوانى بیت، باسێکی
سیاسى و ئیدیۆلۆگییە. خۆی لە بنەرەتدا نەدەبوو باسێکی سیاسى بیت، بەلام
چونکە ھەم سەرھەلدان و پەیدا بوونەکەى و ھەم گەشەکردن و بەردەوامییهکەى

زاده‌ی پرژژه و بیرکردنه‌وه‌یه‌کی سیاسی بووه، ئیستا زۆر زه‌حمه‌ت و بگره‌نه‌شیاوه
ئه‌و پهنه‌گی لێ بکریته‌وه.

هه‌ر له‌ سه‌ره‌ته‌ی سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه‌ کۆلۆنیالیستانێ ئه‌وروپایی به‌ شیوه‌یه‌کی
راسته‌وخۆ ده‌ستیان خسته‌ ناو کاروباری پرژژه‌لاتی ناوه‌راسته‌وه‌ و به‌ تایبه‌تیش
له‌ ناو هه‌ریمه‌کانی سه‌ر به‌ ئیمپراتۆریای عوسمانیدا. ئه‌وان ئامانجێ یه‌که‌میان
پرووخاندنی ئه‌و ئیمپراتۆریایه‌ و دابه‌شکردنی زه‌وییه‌که‌ی له‌ ناو خۆیاندا و
دامه‌زراندنی ده‌سته‌لاتی سیاسی و عه‌سکه‌ری و ئابووری خۆیان بوو. هه‌ر زووش
له‌و کاره‌یاندا سه‌ر که‌وتن. کۆلۆنیالیستان ئامانجێ درێژخایه‌ن و ستراتیژیکیان
هه‌بوو. بۆ به‌دییه‌نانی ئه‌و ئامانجه‌ ستراتیژیکیان ه‌یان ده‌بوو میکانیزمیکی ورد و
زیره‌کانه‌ و درێژخایه‌ن دابنن. نزیکترین و کاریگه‌رتین رێگه‌ ئه‌وه‌ بوو که‌ گرۆ و
تاقم و نه‌ته‌وه‌ و په‌گه‌زه‌کانی ناوچه‌که‌ له‌ تله‌ت و پارچه‌پارچه‌ بکه‌ن و بیانکه‌ن به‌ گژ
یه‌که‌تردا، بۆ ئه‌وه‌ی هه‌ر هه‌موویان پێویستیان به‌ کۆلۆنیالیستان خۆیان ببێت و
سه‌ریان بۆ شۆڕ بکه‌ن و ئه‌مانیش بتوانن به‌ ئاسانی حوکه‌میان بکه‌ن. ئه‌مه‌ ئه‌و بانه‌ما
کلاسیکه‌ هه‌م کۆن و هه‌م تازه‌یه‌یه‌ که‌ پێی ده‌گوتریت: Divide and rule/conquer

ئێمه‌ که‌ ئه‌م پاشخانه‌ ورد بخوینینه‌وه‌ ئیتر ئه‌وه‌یش باش تیده‌گه‌ین بۆچی هه‌ر
ئه‌وانه‌ی که‌ خاکی کوردستانیان دابه‌ش و پارچه‌پارچه‌ کرد، ویستیان زمانه‌که‌یشی
به‌و ده‌رده‌ ببه‌ن. کورد تا ناوه‌راستی ده‌یه‌ی سییه‌می سه‌ده‌ی بیسته‌میش هیچ
کێشه‌یه‌کی ئالۆزی زمانه‌وانی و ئه‌لفوبی و رێنووسی نه‌بوو. شاعیر و نووسه‌ری
گه‌وره‌ به‌و زمانه‌ نووسیویه‌انه‌ و خوینه‌ری کورد له‌ هه‌ر به‌شێک بووبێت که‌م تا زۆریک
ئاگای له‌ تێکرای ئه‌ده‌بی کوردی هه‌بووه‌. رۆژنامه‌گه‌ریی کوردی هه‌ر له‌ دوا
ساله‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌مه‌وه‌ ده‌ستی پێ کردبوو، له‌ ده‌یه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی
بیستیشدا تا راده‌یه‌کی باش گه‌شه‌ی کرد.

پرژژه‌یه‌کی دوژمنانه‌

به‌کاره‌ینانی ئه‌لفوبی لاتینی بو نووسینی زمانی کوردی پرژژه‌یه‌کی درێنده‌ی
ئیمپه‌ریالیستییه‌ بۆ دوورخستنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌ی کورد له‌ هه‌موو رابوردو و میژووی
خۆی و بۆ له‌بیربرده‌وه‌ی په‌گوریشه‌ فکری و رۆحیه‌یه‌کانی و بۆ راگرتن و
په‌خستنی ئه‌و پێشکه‌وتنه‌ گه‌وره‌یه‌ی له‌ بواری زمان و ئه‌ده‌بدا له‌ کوردستاندا،

به‌تایبەت له کوردستانی عیراقدا، به دی هاتبوو، بۆ له‌ناوبردنی پرۆسیسی به‌نه‌ته‌وه‌بوون که له سه‌ده‌ی بیسته‌مدا سه‌رکه‌وتنی باشی چنگ که‌وتبوو.

ده‌کرێ باسی ئەلفوبێی له‌ روانگه‌یه‌کی زانستی رۆوتیشه‌وه سه‌رنج بده‌ین. ئەلفوبێی کوردی به‌و شیوه‌یه‌ی ئیستای له‌وه‌یه‌یه‌ک یا دوو ناته‌واوی فۆنه‌تیکی تێدا هه‌بن، که چارکردنیان سه‌خت و نه‌کراو نییه. به‌لام ئەلفوبێی لاتینی — تورکی به‌ لای که‌مه‌وه‌ سه‌وت دانه‌ فۆنیمی ناته‌واوه که به‌ هیچ جوړیک نا‌کرێ تیکستیکی کوردی بێ ئەو فۆنیمانه بنووسرێت. ئەمه‌ رێک به‌ پێچه‌وانه‌ی ئەو بانگه‌شه‌ نا‌راست و نا‌زانستییه‌یه که هه‌ندێ کۆلکه‌ خوێنده‌واری کوردینه‌زانی بێگانه‌په‌رست ده‌یکه‌ن گوایه‌ تیبی لاتینی ده‌نگه‌کانی زمانی کوردی با‌شتر ده‌رده‌برێت.

ئه‌وانه‌ی باسی ئەلفوبێی لاتینی تورکی ده‌که‌ن ته‌نانه‌ت ئەو راستیه‌ زۆر ساده و ئاشکرایه‌یش ده‌شارنه‌وه که نه‌ک هه‌ر کوردیی خواروو، به‌لکه‌ کوردیی سه‌روویش (واته‌ زاراوی کرمانجی) نا‌کرێ به‌و ئەلفوبێیه بنووسرێت. ئەمه‌یش ده‌بێته‌ هۆی دۆراندن و له‌ده‌ستدانی هه‌م ئە‌م‌رۆ و دا‌هاتوو و هه‌م رابوردویش. ئێمه‌ ئە‌گه‌ر سه‌رنج بده‌ینه‌ خوێنه‌وارێک و ته‌نانه‌ت رۆونا‌کبیریکی کوردستانی تورکیا، ده‌بینن ئە‌ده‌بی کلاسیکی کوردی نا‌ناسیت، ته‌نانه‌ت کلاسیکی کرمانجییش نا‌ناسیت؛ نه‌ مه‌لای جه‌زیری و نه‌ ئە‌حمه‌دی خانی و نه‌ فه‌قیی ته‌یران و نه‌ شاعیر و نووسه‌رانی دیکه‌، که به‌ره‌مه‌کانیان به‌راستی که‌نجینه‌یه‌کی به‌نرخ و گرنگ و ده‌وله‌مندی زمان و ئە‌ده‌ب و فه‌کی کوردن.

رۆونا‌کبیریکی ئە‌م‌رۆی کوردستانی تورکیا نا‌توانیت به‌ ئەلفوبێی لاتینی — تورکی شا‌کاره‌کانی مه‌لای جه‌زیری و ئە‌حمه‌دی خانی بخوێنیت‌وه، چونکه‌ ئەو ئەلفوبێی تورکییه بۆ زمانی کوردی نه‌کراوه و ده‌نگه‌کانی زمانی کوردی له‌گه‌ڵ ئەو ئەلفوبێیه‌دا نا‌گونجین. نووسینه‌وه‌ی شا‌کاره‌کانی جه‌زیری و خانی و دا‌هینه‌رانی دیکه‌ی کلاسیک به‌ ئەلفوبێی لاتینی تورکی هه‌موو لایه‌نه‌ جوان و هونه‌ری و روه‌انبیژییه‌کانی ئەو تیکستانه‌ ده‌س‌رێته‌وه و ده‌یان‌کاته‌ کۆمه‌له‌ وشه‌یه‌کی دزیوی بێ‌گیان. هه‌ر له‌به‌ر ئە‌وه‌یشه‌ ده‌بینن که رۆونا‌کبیر و نووسه‌رانی تازه‌ی کوردستانی تورکیا و سو‌فیتی جا‌ران نه‌یان‌توانیوه هیچ کاریکی گرنگی لێ‌کۆڵینه‌وه یا وه‌رگێران له‌سه‌ر شا‌کاره‌کانی جه‌زیری و خانی بکه‌ن. ئە‌وه‌ی له‌م بواره‌دا کاری زانستی و بنه‌رته‌نه‌ی کردووه، نووسه‌ر و رۆونا‌کبیرانی کوردستانی عیراق و ئێران و هه‌ندیک‌یش سووریان

(عیزه دین رهسول، هه ژار، سادق به هائه ددین، مه لا ئه حمه دی زفنگی، رهشید فندی...) له کوردستانی باکوور ئه گهر نووسه ریکی وهک مامۆستا محمه ده ئه مین بۆژئه رسلان کاری گرنگی له بواری کلاسیکی کوردیدا کردووه، له بهر ئه وهیه که ئه و پیاوه به رههمی مزگه وتهکانی کوردستانه، نهک سیسته می خویندنی ئه تاتورک.

هه ر ئه م نه ناسینی رابوردووه له بواریکی دیکه دا زۆر به ئاشکرا ده بینریت، ئه ویش بواری شیعره، چ وهک ناوه رۆک و چ وهک فۆرم. شیعر لای شاعیرانی کوردستانی تورکیا و سوؤقیته زۆر لاواز و دواکه وتووه، بگره هه ر شیعر نییه. بیجگه له وهیش له رووی فۆرمه وه به هیچ جوړیک شاره زای کیش نین، نه کیشی کلاسیکی عه رووی و نه کیش و موسیقای تازه. چونکه ئاگاداری رابوردووی شیعرێ کوردی نین و له و گهنجینه گه و ره و ده له مه نده هیچ سوودیکیان وه رنه گرتووه و نایشتوانن سوود وه ربگرن. وهک ناوه رۆک و میتافۆر و زمانیش ئه و شیعره ی شاعیرانی کوردستانی باکوور ده بنووسن به هیچ جوړیک ناچیته وه سه ر ره گوریشه کوردانه که ی شیعرێ کلاسیکی کوردی، که ئه ویش گه و یکی ره نگدار و گرنگ و به رزی زنجیره ی شیعر و فره هه نگ و شارستانه تی رۆژه لات.

ئه لفویتی کوردی له ماوه ی، به لای که مه وه، هه زار سالی رابوردوودا ده ستاویتی نووسین و که رهسته ی تۆمارکردنی بیرێ بیراران و خه یالی شاعیران و به رههمی داهینه رانی دیکه بووه. له ماوه ی ئه و هه زار ساله یشدا، سیسته می به کاره یانی ئه لفویتی که پیش خراوه و چاکسازی تیدا کراوه، تا که یشتوو ته ئه مپۆ و بووته یه کیک له ئه لفویتی پیشکه وتوو هکانی رۆژه لات.

ئه گه ر ته نیا له رووی به رژه وه ندیی نه ته وایه تی کوردیشه وه باسه که لیک دهینه وه، خو دیاره که ئه مپۆ له سه رجه می هه موو ئه وه ی به زمانی کوردی ده نووسریت تا ۹۰٪ و بگره زیاتریشی به ئه لفویتی کوردی ده نووسریت، واته ته نیا ۱۰٪ به ئه لفویتی لاتینی تورکی ده نووسریت. ئه و به شهیش نه له رووی زمانه وانی و نه له رووی هونه ری و ئیستیتیکیه وه ناکرێ له گه ل به شه زۆره که دا به راورد بکریت.

ئه مپۆ که سانیک هه ن که له بهر نه زانی و ناشاره زایی هه ر له خو یانه وه پتیا ن وایه به کاره یانی لاتینی گرفته کانی زمانی کوردی چاره سه ر ده کات. من نا ئیم گرفته مان نییه، بێگومان هه یه. به لام ئه و که سانه به راستی هه ر نازانن گرفته کان چین و ئه وه ی ده یلێن نیشه نه ی تینه گه یشتن و نه خوینده واری یانه. هه ندیکیش هه ر له بهر

پوڙاواپه رستی که وتوونه ته دواى ئەم بیرە و پێیان وایە هەر به‌وه‌ی ئەلفووبی بگۆرین ئیتر دەبینە ئەوروپایی و لەم "پوڙه‌لاته‌ پیس و درنده و دواکه‌وتوو" پزگار دەبین. ئەتاتورکیش پیک وای بیر دەکردەوه، بەلام ئەوه‌ هه‌فتا ساڵه‌ ئەتاتورک مردوو و نه‌ته‌وه‌ی تورکیش نه‌بوو به‌ ئەوروپایی و ناشییت.

که‌مالیزم (واته‌ شوێنکه‌وتنی باوه‌رمانی مسته‌فا که‌مال ئەتاتورک) لەناو کورددا گه‌شه‌ی کردوو و پێگه‌یه‌کی په‌یدا کردوو. ته‌نانه‌ت زۆریه‌ی ئەوانه‌ی که‌ له‌ پووی سیاسیه‌وه‌ دژی ده‌وله‌تی تورکیان، بێ ئەوه‌ی به‌ خۆیان بزانی، له‌ پووی ئیدیۆلۆگی و فره‌هه‌نگیه‌وه‌ شاگرد و قوتابی د‌ل‌سۆزی که‌مالیزم و زۆریش به‌ گه‌رمی خه‌بات بۆ سه‌رکه‌وتنی ئەو باوه‌رمانه‌ ده‌کەن. بلاوکردنه‌وه‌ی ئەلفووبی لاتینی تورکی برکه‌یه‌کی گرنگی به‌رنامه‌ی سیاسی ئەم ئیدیۆلۆگیه‌ و ئەو که‌سانه‌یشه‌ که‌ دواى که‌وتوو و کاری بۆ ده‌کەن.

دەرفه‌تیک و هیوایه‌ک

له‌ کوردستانی خواروودا، که‌ ئیستا ده‌سته‌لاتی سیاسی به‌ ده‌ست ه‌یزه‌ سیاسیه‌کانی کوردستانه‌وه‌یه‌، ده‌رفه‌تیکى یه‌کجار باش ه‌یه‌ بۆ چاره‌سه‌رکردنی گه‌رفته‌کانی زمانی کوردی و پێشخستنی زمانه‌که‌. ئیمه‌ زمانیکى ستانداردمان ه‌یه‌ و زۆر چاکیش ده‌توانیت بپێته‌ زمانی ره‌سمی ده‌وله‌تی کوردستان. ئیمه‌ ته‌نیا پتویستمان به‌وه‌یه‌ هه‌ول به‌دین ئەم زمانه‌ ده‌وله‌مه‌ندتر بکه‌ین و له‌ گه‌نجینه‌ی دیالیکته‌کانی زمانی کوردی سوود وه‌ربگیرین. هه‌روه‌ها ده‌توانین کێشه‌ی ریتنوس به‌ئاسانی چاره‌سه‌ر بکه‌ین و به‌ جوړیکى زانستی بنه‌ماکانی بچه‌سپینین. ئەمه‌ به‌ تاکه‌که‌س ناکریت، ده‌بێ ده‌سته‌لاتی سیاسی ه‌ینده‌ بوێر و د‌ل‌سۆز و هۆشیار و دووربین بیت، تا بتوانیت بێ ترس و د‌له‌راوکی چاره‌سه‌رکردنی کێشه‌ی زمان بکاته‌ یه‌کتیک له‌ پوڙه‌ سه‌ره‌کی و گرنگه‌کانی خۆی. ده‌سته‌لاتیکى سیاسیه‌ی وه‌ها ده‌توانیت کوردستانی خواروو بکاته‌ ناوه‌ندیک بۆ فره‌هه‌نگ و زمان و شارستانه‌تییه‌کی ره‌سه‌ن، ده‌وله‌مه‌ند، پێشکه‌وتوو، تازه‌ و مرۆڤانه‌. ده‌توانیت ئەم به‌شه‌ بکاته‌ پووه‌گه‌یه‌ک بۆ به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستان بۆ پزگاربوون له‌ فره‌هه‌نگی داگیرکاران و ژێرده‌ستی و دواکه‌وتن و بپه‌شبوون له‌ فره‌هه‌نگی نه‌ته‌وايه‌تی خۆیان.

زمان و ئەلفویتی ستاندردی کوردی له روانگهیهکی میژوویی و زانستییهوه (کورتیهکی بنه‌ماکان)

یهک: رهگی کیشه‌که

دیاردە‌ی له‌یه‌ک‌دابیرانی کورد، یه‌که‌م جار، دوا‌ی دابه‌شبوونی کوردستان و چه‌سپاندنی سنووره‌ سیاسییه‌کانی نیوان ده‌وله‌ته‌ تازه‌دامه‌زراوه‌کانی رۆژه‌لاتی ناوه‌پاست ده‌ستی پێ کرد. به‌لام دابیرانی دووهم، که‌ خه‌ته‌رناکتر و قوولتر بوو، دوا‌ی په‌یدابون و ته‌شه‌نه‌کردنی ئەلفویتی لاتینی رووی دا. دابیرانی یه‌که‌م روواله‌تی بوو، نه‌ک‌فه‌ره‌هنگی، چونکه‌ پێوه‌ندی مرۆفی کورد له‌ به‌شه‌ جیاوازه‌کانی کوردستاندا هه‌ر مایه‌وه، ئەگه‌رچی هه‌ندێ کۆسپی ره‌سمی خرایه‌ نیوانیانه‌وه، وه‌ک‌ هاو‌نیشتمانیتێ و پاسپۆرت و قیزه‌. که‌چی دابیرانی دووهم زۆر خراپتر بوو، ئەنجامی کاریتیری لێ که‌وته‌وه و درزی قوولتری خسته‌ نیوانه‌وه. ئەمه‌ نه‌خشه‌یه‌کی دوژمنانه‌ی نوێتر بوو. ئەوانه‌ی ولاته‌که‌یان دابه‌ش کرد و سنووریان له‌نیوان به‌شه‌کاندا دامه‌زrand، هه‌ر ئەوانیش بوون و ئەوانیشن سنووریان خستۆته‌ نیوان دیالیکت و رینووس و ریزمان و ئەلفویتییه‌که‌مانه‌وه و ئەمرۆیش ده‌یانه‌وێ به‌ زۆر بیسه‌پێن.

ئەمرۆ هه‌ندێ که‌س له‌به‌ر نه‌زانی و چاوه‌ستراوی به‌ دلگه‌رمییه‌وه‌ پشتگیری له‌ به‌کاره‌ینانی ئەلفویتی لاتینی ده‌که‌ن. من دلایام به‌شیکێ زۆری ئەمانه‌ له‌ رووی دڵسۆزییه‌وه‌ وه‌ک‌ په‌رۆشیک‌ بۆ باری ناله‌باری فه‌ره‌هنگ و زمانی کوردی وا بیر ده‌که‌نه‌وه، به‌لام دلاییشم زۆربه‌یان به‌ روواله‌ته‌ هه‌لخه‌له‌تاون و له‌ گرنگی و ئەندازه‌ی راسته‌قینه‌ی باسه‌که‌ ئاگادار نین. زۆر رووناکبیر و نووسه‌ری گه‌وره‌ی کورد ئێستایش له‌ بایه‌خ و ناسکیی ئەم‌ باسه‌ نه‌گه‌یشتون.

دوو: سیاسه‌تی ئیمپه‌ریالیستی

من په‌یدابوونی ئەلفویتی لاتینی له‌ناو کورددا جیا ناکه‌مه‌وه‌ له‌ هه‌لومه‌رجه‌

سیاسییی له سالانی دابهشبوونی کوردستان و شه‌ری دووه‌می گیتیدا سه‌ردهست بوو. ده‌بوو کوردستان دابهش بکریت و له‌ناو‌ئو ده‌ولته تازانه‌دا پارچه‌پارچه بکریت. ده‌بوو کیش‌ه‌یه‌ک له‌و ناوه‌راسته‌دا به‌یل‌ریت‌ه‌وه بۆ‌ئوه‌ی هه‌میشه وه‌ک بۆ‌مبیک ئاماده بیت بۆ ته‌قینه‌وه. ده‌بوو جیده‌ستیک به‌یل‌ریت‌ه‌وه بۆ‌ئوه‌ی رۆژاوا، هه‌ر کاتی پتویستی پی‌بوو، ده‌ستی بۆ بیات و به‌کاری به‌ینیت. ده‌بوو کوردیش به‌جۆریک دابهش بکریت که رۆژی له‌ رۆژان نه‌بیته هیزکی یه‌کگرتووی وه‌ها که زانی هه‌بیت و ببیته مه‌ترسییه‌ک بۆ رۆژاوا و ئیمپه‌ریالیستان، نه‌بیته ئه‌و دیوه‌ی جادووگه‌ریک ئاماده‌ی ده‌کات و دواتر ده‌بیته به‌لا به‌سه‌ر خۆیه‌وه و سه‌ری خۆیشی ده‌خوات. ده‌بوو دینامیزمیک دروست بکریت، بتوانریت کوردی پی‌بکریت به‌گژ یه‌کتردا، وه‌ک چۆن لای نه‌ته‌وه‌کانی دیکه‌یش رووی داوه، تا نه‌توانی هه‌رگیز یه‌ک بگریت، دینامیزمی فه‌ره‌ه‌نگی و سیاسی. ئه‌م‌رۆیش خه‌لکیکی زۆر هه‌ن که به‌ژاراوی ده‌ستگای راگه‌یاندنی ئیمپه‌ریالیسته‌کان می‌شکیان شۆراوه‌ته‌وه و پتیان وایه هه‌ر شتیک هه‌نگاوێک له‌ ئه‌وروپا و له‌ ئه‌مه‌ریکاوه نیزیکیان بخاته‌وه، ده‌بیته هۆی پیشکه‌وتن و سه‌ره‌خۆیی و ئازادی کورد و نیشتمان‌ه‌که‌ی. رۆژاواپه‌رستی مۆده‌یه‌کی دلگیره و مرۆفی لاواز زوو فریو ده‌دات و خه‌لک به‌ ئاسانی شوینی ده‌که‌ون. رۆژاوا ده‌توانی ملیۆنان دۆلار خه‌رج بکات و ده‌یان ده‌ستگات بۆ دامه‌زرینی، به‌و ناوه‌وه که گوايه خزمه‌تی فه‌ره‌ه‌نگ و زمانێ کوردی ده‌کات، به‌لام هه‌موویشیان ده‌کاته په‌رده‌یه‌ک بۆ جی‌به‌جی‌کردنی پرۆژه و نیازه ئیمپه‌ریالیستانه‌کانی خۆی.

پشتیان دهگرن و، ئەو ئەلفووبی لاتینییه به چ نیازیک پیشکەش دەکړی و پهره‌ی پټی دهریت. ئەوان زۆر له‌وه‌پیش پټوه‌ندییه‌کی دۆستانه‌یانان له‌گەڵ کۆلۆنیالیستانی ئینگلیز و فرانسی و ده‌سته‌ودایه‌ریاندا (ته‌نانه‌ت له‌گەڵ به‌شی زانیاری و پۆلیسی نه‌ینیدا) هه‌بووه و لایانه‌وه‌ نزیك بوون. به‌لام هۆی رازی‌بوونیان به‌م نه‌خشه‌ گومان‌اوویه‌ ناحه‌زانه‌یه‌ ئەوه‌ بوو، ده‌یانویست ئەوه‌ی له‌ مه‌یدانی سیاسه‌تدا دۆراند‌بوویان، له‌ رینگه‌یه‌کی دیکه‌وه‌ ده‌ستیان بکه‌وت‌ته‌وه‌. به‌درخانیانی‌ش ئەم کاره‌یان نه‌کردایه‌، کۆلۆنیالیستانی ئەوروپایی خه‌لکیکی دیکه‌یان هه‌ر به‌ کار ده‌هێنا و نه‌خشه‌کانی خۆیانیان پټی ده‌برده‌ پ‌یشه‌وه‌.

سټی: لاتینی کرۆکی بیرى که‌مالیزمه

زمانی کوردی یه‌ک رینگه‌ی له‌ به‌رده‌مدايه‌ بۆ خۆپاراستن و مانه‌وه‌، ئەو‌یش ئەوه‌یه‌ که‌ هه‌موو کورد به‌ یه‌ک ئەلفووبی بنووسیت و ئەو ئەلفووبیه‌یش ده‌بێ ئەلفووبی کوردی بیت (ئەلفووبی گونجینراو یا هه‌موارکراوی فارسی عه‌ره‌بی، که‌ به‌ ناوه‌وا و له‌به‌ر مه‌به‌ستیکى ته‌له‌که‌بازانه‌ی سیاسى هه‌ر به‌ ئەلفووبی عه‌ره‌بی ناو ده‌بریت). دهنه‌ نه‌ ئەلفووبی لاتینی و نه‌ ئەلفووبی کرلیک (ئهمیان ئیستا به‌ره‌و نه‌مان ده‌چیت) ناتوانی هه‌چ بۆ کورد و بۆ فه‌ره‌نگ و زمانه‌که‌ی بکات و، بگه‌ ده‌بیته‌ هۆی ڕووخاندن و تیکشکاندنێ ئەو هه‌نده‌یش که‌ له‌ ماوه‌ی هه‌زار سالێ رابوردوودا بنیاتمان ناوه‌. ئەلفووبی لاتینی هه‌ر له‌ به‌ره‌تیشدا به‌و نیازه‌ هه‌ت‌راوته‌ ناو کورده‌وه‌. بایه‌خ و گرنگی ئەلفووبی کوردی هه‌ر ئەوه‌ نییه‌ که‌ جوانه‌، یا بۆ نووسینی ده‌نگه‌کان له‌بارت‌ره‌، به‌لکه‌ ئەوه‌یشه‌ که‌ دواى سه‌دان سال به‌کاره‌ینانی بۆته‌ گه‌نجینه‌ی پاراستنی ئاوه‌ز و بیر و هۆش و فه‌ره‌نگ و شارستانه‌تی کورد. هه‌روه‌ک ئەو داوه‌ زیرینه‌یشه‌ که‌ فه‌ره‌نگی کورد و فه‌ره‌نگی به‌شی هه‌ره‌ زۆری گه‌لانی رۆژه‌لات پ‌یکه‌وه‌ گرێ ده‌دات و له‌ مه‌ودایه‌کی می‌ژوویی و فکری و شارستانه‌تیدا ده‌یانکاته‌ یه‌که‌یه‌کی مه‌عنه‌وی و سیاسى. هه‌ر بریار و هه‌ر گۆرانی‌ک که‌ به‌ه‌وێ ئەلفووبی لاتینی به‌سه‌ر زمانى کوردیدا به‌سه‌پ‌ینێ دۆژمنايه‌تیکردنی ئاشکرای یه‌کی‌تی کورد و فه‌ره‌نگ و زمانه‌که‌یه‌تی و زۆر به‌ راشکاوی ده‌ی‌ل‌م خیانه‌تیکه‌ به‌رانبه‌ر کورد. ئەگه‌ر به‌ ر‌یشه‌یش وه‌ریب‌گرین، ئەوه‌ی به‌ ئەلفووبی کوردی دهنووسریت له‌گەڵ ئەوه‌دا که‌ به‌ ئەلفووبی لاتینی دهنووسریت، به‌راورد ناکریت، نه‌ له‌ ڕووی چه‌ندایه‌تی و نه‌ له‌ ڕووی

چۆنایه‌تییه‌وه. ئەمرۆ ئەوهی به ئەلفویتی لاتینی دەنوسریت ناگاته ١٥٪ (پانزده له سه‌ددا)ی سه‌رجه‌می نووسینی کوردی. ئاسانترین ڕێگه ئەوهیه کوردی باکوور بگه‌ڕێته‌وه سه‌ر به‌کاره‌ینانی ئەلفویتی کوردی و خۆیان له ئەلفویتی تورکی ڕزگار بکه‌ن. هه‌نگاوێکی وه‌ها له ڕووی سیاسیشه‌وه بایه‌خێکی یه‌کجار گه‌وره‌ی هه‌یه.

هه‌ندێ که‌س پێیان وایه ئەلفویتی ئێستای کوردی گه‌روگرفتێکی زۆری هه‌یه و به‌ گۆڕینی نه‌بێت چار ناگریت. له‌وانه‌یه ئەلفویتییه‌که هه‌ندێ ناته‌واویی بچووکێ تیدا هه‌بێت، به‌لام نه‌ ناته‌واویییه‌کان ئەوه‌نده گه‌وره‌ن که‌ چاره‌سه‌ر نه‌کری‌ن و نه‌ چاره‌سه‌ریش به‌وه ده‌کریت که‌ به‌ جێی به‌ی‌لێن و وازی لێ به‌ئین و ده‌ست به‌ ئەلفویتییه‌کی تازه‌ بکه‌ین، له‌ کاتێکدا سوور ده‌زانین ئەو ئەلفویتی تازه‌یه، ئەگه‌ر مه‌به‌ست لاتینییه‌که‌ بێت، هه‌ر له‌گه‌ڵ هاتنیدا و له‌گه‌ڵ له‌دایکبوونیدا ده‌یان گه‌روگرفت و ناته‌واویی گه‌وره‌تری تیدایه، ئەگه‌ر باسی لایه‌نه‌ فۆنه‌تیکییه‌که‌ی بکه‌ین. خۆ ئەگه‌ر له‌ ڕووی دیکه‌وه‌ بیرێ لێ بکه‌ینه‌وه، ئەوا تێ ده‌گه‌ین که‌ ئەلفویتییه‌که‌ به‌و ئامانجه‌ هه‌ینراوته‌ ناو کورده‌وه که‌ مێشکی نه‌ته‌وه‌یه‌ک بشۆڕته‌وه و له‌ رابوردووی خۆی دووری بخاته‌وه و بیکاته‌ دارێکی زری بێره‌گوریشه‌ و پارچه‌پارچه‌ی بکات. به‌کاره‌ینانی هه‌رفی لاتینی بۆ نووسینی کوردی لاساییکردنه‌وه‌یه‌کی تورکه‌کان بوو که‌ به‌ نیازی دوورخستنه‌وه‌ی تورکیا له‌ ڕۆژه‌لات ئەلفویتی خۆیانیان گۆڕی و له‌ هه‌موو شتێکدا ده‌ستیان کرد به‌ لاساییکردنه‌وه‌ی ئەوروپا و، به‌وه‌یش بوون به‌ گه‌لێکی بێفه‌ره‌نگ. (میلان کوندیرا Milan Kundera ١٩٢٩ له‌ دایک بووه) له‌م ڕووه‌وه‌ قسه‌یه‌کی جوانی هه‌یه، ده‌لێ: "یه‌که‌م هه‌نگاو بۆ له‌ناوبردنی نه‌ته‌وه‌یه‌ک سه‌رینه‌وه‌ی بیریه‌تی (یاده‌وه‌ری). ده‌بێ کتێبه‌کانی، فه‌ره‌هه‌نگه‌که‌ی و مێژووه‌که‌ی له‌ناو ببه‌ریت، دوا‌ی ده‌بێ که‌سێک هه‌بێ کتێبی تازه‌ بنووسیت، فه‌ره‌هه‌نگێکی تازه‌ به‌ درۆ دروست بکات، مێژوویه‌کی تازه‌ بنووسیت. دوا‌ی ماوه‌یه‌کی کورت نه‌ته‌وه‌ ئەوه‌ی له‌ بیر ده‌چێته‌وه‌ که‌ هه‌یه و که‌ هه‌بووه. دنیا‌ی ده‌روبه‌ریش هه‌موو شتێکی ته‌نانه‌ت خه‌راتریش له‌ بیر ده‌چێته‌وه‌."

ترکه‌زه‌ (خه‌ته‌ر)ی ئەلفویتی لاتینی هه‌ر ئەوه‌ نییه‌ که‌ ڕه‌نگه‌ خوێنه‌ری به‌شێکی کوردستان نه‌توانێت تێکست و به‌ره‌مه‌کانی به‌شێکی دیکه‌ بخوێنێته‌وه، که‌ ئەمه‌یش مه‌ترسییه‌کی که‌م نییه‌، به‌لکه‌ ئەوه‌یشه‌ که‌ بیرکردنه‌وه‌ و مێشکی دیکه‌ی جیاواز

دینیتە کایەو و فەرەهەنگیک دەچەسپیتێ کە بە تەواوی لە فەرەهەنگی ھەزارسالەیی کورد جیاوازی و لە پابردوویەکی دایەبیرت کە کۆلەکی مانەو و یەکتیتی نەتەو و دینامیزمی پیشکەوتن و گەشەکردنی بوو. رەنگدانەوێ نەم بارە فەرەهەنگی و سایکۆلۆگییە بە ئاشکرا لای بەشتکی یەکجار زۆری پروناکبیر و سیاسەتمەدارانی کوردستانی تورکیا دەرەکەوێت. ئیستا نەوێک دروست بوو کە ھەر بە تورکی خویندووێتی، ئەگەر زمانەکی خویشی خویندبیت، ئەوا بە ئەلفوبیتی لاتینی خویندووێتی و لەبەر ئەوە فیری بەسەر ئەدەب و فەرەهەنگ و میژووی کوردستانەو نییە و هیچی لێ نازانی. ئەمە ھەر وا ڕیکەوت نییە کە خوینەوارێکی کوردی تورکیا زۆر بپەرەو دەتوانی بلیت، من زمانی کوردیم داھێناوە، منم یەکەم جار پۆمانم بە کوردی نووسیوە، کەس پیش من کتیبی منداڵانی بە کوردی نەنووسیوە، پیش من کەس شانۆنامەی بە کوردی نەنووسیوە. میژووی تازەیی ئەدەبی کوردی لە منەو دەست پێ دەکات، کەس پیش ئێمە کوردایەتی نەکردووە، سەرکردەکانی پیشتر ھەموو ئاغا و شیخ و مەلا و فیۆدال بوون، ئێمەین کە گەلی کوردمان ھۆشیار کردۆتەو، سەدان قسەیی نەزانانە و گەوجانەیی لەم بابەتە. پروناکبیرانی کوردستانی تورکیا باسی خراپە و مەترسیی سیاسەت و ئیدیۆلۆگیی کەمالیزم دەکەن، بەلام لەو نەگەشتوون کە دڵسۆزترین شاگرد و قوتابی کەمالیزم و دڵگەرمترین برەھەبێدەری کەمالیزم خۆیان، بەراستی من پێم وا نییە لە کوردستانی تورکیادا پروناکبیری کورد ھەبێت، مەگەر بە ریزەپەر چەند دانەیک ھەبن، خۆیانێان پێ گەیاندبێت. ئەو پروناکبیرانەیی خەلکی کوردستانی تورکیان، پروناکبیری تورکن، نەک کورد. ئەوان رەنگە پروناکبیری گەرەشیان تیدا ھەلکەوتبێت و ھەلکەوێت، بەلام گرتەکە ئەوێ کە پروناکبیری کورد نین، چونکە میشتک و بیرکردنەو و کۆدەکانی سیستیمی بیرکردنەویان بە تورکی داریژراو.

ھیچ گەلێکی خاوەن فەرەهەنگ و شارستانەتی ناییت بە دەستی خۆی ئاگر بەر بداتە مالاھەکی خۆی و ئەوێ لە ھەزاران سالدا بنیاتی ناو، ھەمووی ھەلۆشینیتەو و ھەلکەوتی. زۆر گەلی دیکە ھەن کە ئەلفوبیتی تاییەتی خۆیان بە کار دەھێنن و لەوێ لە ھەندێ پووشەو گێرگرفت لە ئەلفوبێکیاندا ھەبێت، بەلام دیسان بە شانازییەو بە کاری دەبن، بۆ نمونە جوولەکە، چین، عەرەب، ھیندستان، ئێران، ئەرمن، ئاسووری، ئەریتریا، ھەبەشە، بەنگلادیش، گورجستان، ژاپۆن،

کۆریا و زۆری دیکه‌یش. خۆینه‌ریک یا ڕووناکبیریکی کوردستانی باکوور که ئەمڕۆ تەنیا بە ئەلفووبیی لاتینی راها توو و شتیک بەو ئەلفووبیە نەنووسرا بیت ناتوانیت بیخوینێتەوه، نەک هەر خۆی لە بەشی هەر زۆر و فراوان و گرنگی ئەدەبی کوردی بێبەش دەکات، ئەو ئەدەبی بە کوردیی خواروو نووسراوه، بەڵکە لە بەشی هەر گەورە ئەدەبی کرمانجیش بێبەشە؛ ئەو ئەدەبی لە بادینانی کوردستانی عێراق دەنووسریت. لەوێش بەولایە لە هەموو کلاسیکی ئەدەبی کوردی بێبەش بوو. تەنانەت ئەو کەمە تێکستە کلاسیکی کرمانجیش که خراوتە سەر تیپی لاتینی دادی نادات، چونکە لە تیپە لاتینیەکاندا وێنەی هەموو دەنگەکان نییە و ئەوێش دەبێتە هۆی شیواندنی تێکستە کلاسیکیەکان. لەوێش بترازی، کەسێک که تەنیا ئەو ئەلفووبی لاتینیە بناسیت ناتوانیت لە نرخە هونەرییەکانی کلاسیک بگات. هەر بۆ نموونە دەلیم، که شاعیری کلاسیک باسی (ئەلفی قەد) دەکات، کەسێکی شارەزای کلاسیک یەکسەر تێدەگات مەبەست ئەوێ بەژنی یار وەک تیپی (ئەلف: ۱) راست و ڕیکە. یا کاتی چاوی یار دەچوینێتە تیپی (عەین: ع)، ئەمە لە لایەکەوە لەبەر ئەوەی شیوەی تیپەکە لە چاوی دەچێت و لە لایەکی دیکەیشەوە لەبەر ئەوەی (عەین) بە عەرەبی واتە (چاوی). بەلام کەسێک ئەو ئەلفووبی کوردی-عەرەبیە نەناسیت، ناتوانیت ئەم تایبەتیە هونەری و ئیستیتیکیە تێبگات.

لەم سالانەدا ڕۆمانیکی نووسەری دیاری تورک ئۆرەمان پامووک دەخویندەوه که ناوی (من نیوم سوورە) بوو. من ڕۆمانەکم بە ئینگلیزی خویندەوه، چونکە تورکی نازانم. ئەگەرچی پامووک شارەزاییەکی باشی لە فەرھەنگی کلاسیکی تورک و ڕۆژھەلاتدا هەیە، کەچی لەبەر ئەوەی خۆی بە تورکیی نوێ، ئەو تورکییە بە ئەلفووبی لاتینی دەنووسریت، خویندووێتی، کەوتووێتە هێندێ هەڵە هونەرییەوه که خۆی لییان بێئاگایە. لە جێگەیە کدا پالەوانە کە باسی تالەموویەکی قژی خوشەوێستە کە دەکات کە بەسەر سەرینە کەوه بە جی ماوه، دەلی تالەمووەکە بە جوۆریک خوار بوو بوووه دەتگوت حەرفی عەین (ع)ی عەرەبییە. چوارسەد سال پێش ئێستا، عاشقی کۆلکە خویندەواری دانیشتووی ئەستەنبوولی عوسمانی نا کرێ بیری لەوه کردبێتەوه که ئەلفووبی دیکەیش هەیە (هەبووێت)، بۆیە ئەوەی جەخت کردبێت کە داوه موووەکە لە تیپی عەینی عەرەبی چوو. ئەو دەبوو تەنیا بیگوتایە تالەمووەکە لە حەرفی عەین دەچوو. ئەوەی کە لە ڕۆمانە کدا باسی حەرفی عەینی

(عەرەبى) دەكات، ئۆرھان پاموكى رۆمانووس خۆيەتى نەك پالەوانەكە.

شېۋاندنى دەنگ و فۆنېمەكانىش يەككە لە لايەنە ھەرە گالتەجارەكانى ئەلفوبىيى لاتىنى. لە ئەلفوبىيەدا ھېچ نىشانەيەك بۆ دەنگەكانى (ئ، ح، ع، غ، ل، پ، وئ) دانەنراۋە. بەو بيانوۋەكە ھەندىكىيان دەنگى عەرەبىن (!!). تۆ ھەر بەرھەمىكى كلاسېك و تازەى ئەدەبى كوردى بگرى بە دەستەۋە، سەدان جار ئەم دەنگانەت بەرچاۋ دەكەۋىت. ئىدى چۆن دەتوانىت ھەروا سووك و ئاسان لە زمان دەريانبھيىنى و فرېتيان بدەيت؟ ئەمە تەنيا عەقلىكى فاناتىكى راستىنەناس دەتوانى ئاۋا بىر بىكاتەۋە. لە مەموزىندا زۆر جار ھونەرى خانى لەۋەدايە قافىيەى بەيتەكان بە جۆرىك دادەنىت كە لە يەكدى بچن و تەنيا لە ھەرفىكدا جىياۋاز بن (پېم وايە بەم جۆرە وشانە دەگوتريت ھۆمۆنایم (Homonym). بۆ نمۇنە (موھەييا، موھەييا)، (نەصل، نەسل)، (مەئموور، مەعمور)، (عاجيل، ئاجيل). كە ئەمانە دەخريئە سەر ئەلفوبىيى لاتىنى شتىكى پىكەنىنھيتيان لى دەردەچىت. ئەگەر بە وردى بىر لە بەلگە و بيانوۋە نازانستىيەكان بکەينەۋە. بۆمان دەردەكەۋىت كە بىرىكى رەگەزپەرستانە لەپشت ئەلفوبىيى لاتىنيەۋەيە، بىرى دژايەتتى ھەموو فەرھەنگ و شارستانەتتى عەرەب و كورد و ئىران و ئىسلام و پۆژھەلات. كە لە سەرەتاي بىستەكانى سەدەى راپوردوۋا مستەفا كەمال (ئەتاتورك) ئەلفوبىيى لاتىنى بەسەر نەتەۋەى توركد سەپاند و زۆر شتى پروۋالەتەنەى ئەۋروپاي ۋەرگرت، لە بىرىكى رەگەزپەرستانەۋە بۆى دەچو. ھەشتا سال دواى دروستبىۋونى توركيای "تازە و مۆدىرن و ئەۋروپايى"، گەلانى توركييا، بە كوردىشەۋە، زۆر پروۋى شارستانەتى و نرخ و فەرھەنگى پۆژھەلاتيان لە دەست چو، بەلام نەبوون بە ئەۋروپايى... و ناشىن.

چوار: دوو راستى

كە باسى قەيرانى زمانى كوردى دەكرىت، دوو راستىي زۆر گرنگ دەكرىن بە ژىر لىۋەۋە و لە گەرمەى باسەكاندا بىسەرۋشۋىن دەكرىن: يەكەميان ئەۋەيە كە كوردىي خواروۋ زمانىكى ستانداردە و بە ھەموو پىۋەرەيكى زانستى و زمانەۋانى سالانىكە پۆلى زمانىكى ئەدەبىي ستانداردى ھەيە (يەك شىۋە، خويئند، دەستگاكانى راگەيانندن، كارگىرى... ھتد) و دوۋەمىش: ئەو گىروگرفت و ناتەۋاۋى و فرەبى و جىياۋازىيەى لەبارەى ئەلفوبىيەۋە باس دەكرى، تەنيا پىۋەندى بە كوردىي سەرۋەۋە

ههیه (کورمانجی). تهنیا کرمانجییه به سێ (یا چوار) ئەلفووبی نووسراوه و دەنوووسریت، دەنا کوردیی خواروو ئەلفووبی دامەزراوی خوێ ههیه. ئەگەر ئەو ئەلفووبی کوردییه لهگەڵ ئەلفووبی و پینووسی ئەو زماناندا که ئەلفووبی گونجینراوی فارسی-عەرەبی به کار دەهێن، بهراورد بکهین، دەبینین کورد له ههموویان زیاتر و چاکتر توانیویهتی ئەلفووبییه که لهگەڵ سیستمی فونیمهکانی زمانهکهدا بگونجینی و دهنگهکان بپاریزیت و نیشانهی نوێنهری دهنگهکان دابنیت. هیچ نهتهوهیهک لهو نهتهوانهی به ئەلفووبی عەرەبی (ئارامی، فارسی) یا ئەلفووبی ههموارکراوی عەرەبی فارسی دەنووسن هێندهی کورد به ڕیکویتی نهیتوانیوه بزوینهکان (قاول، قوڤال، دهنگدار) به نووسین، به دانانی تیپی تایبەت دهربرێت.

زمان له په نجه ره ی ئیستیتیکه وه

زۆرم حهز ده کړد بمتوانیایه ئهم باسه م هر له چوارچیویه کی تیوړیدا بهیشتایه ته وه و ناچار نه بوومایه له گهل کیشه دزیوه کانی به کارهیتانی روظانه ی زمانه کوریدا پویه پوو بېمه وه. که ده لیم دزیو مه بهستم ئو باره ناراست و ناساغه یه که زمانه کوریدی تی که وتوو، به هو ی به کارهیتانیکه وه که نه له گوه ری زمان ده گات، نه نرخه ئیستیتیکیه کانی دهناسیته وه و نه شاره زای میکانیزمی ژیان و گه شه کړدنی زمانه.

تا ئیستا، هینده ی من ئاگادار یم، که س نه هاووه میژووی گه شه کړدن و پیشکوتنی زمانه کوردی بنووسیت، یا لی ی بکولیته وه. لایه نیکی گرنگی ئو میژووه، به لای منه وه، میژووی وشه ی کوریدیه، به تایبه تیش له و پوه وه که وشه ی کوردی چو ن توانیویه تی بپیته گه نجینه یه کی ئیستیتیکه ی بیر و هو ش و خه یالی مروقی کورد. لیکول ره وه له م بواره دا ناتوانیت هر له خو یه وه تاکه تاکه ی وشه بگریت و به ره گ و ره چه له کیاندا بپیته خوار ی، چونکه میژووی وشه ییش، پیک وه ک میژووی سیاسی و میژووی زور دیارده ی دیکه ییش، ده بی له سر بنچینه ی که رهسته یه کی دیاریکراوی به رده ست ه لچنریت. لیره دا که رهسته که ئو چوارچیوه و ده فر و قالبانه یه که وشه یان تیدا ه لگیراوه و نه وه له دوا ی نه وه پاریزراون، واته ده ق، تیکست، که ده کړیت به دوو به شه وه: نه ریتی فولکلوری و ئه ده بی نووسراو.

ئهم جیا کړدنه وه په پتوهندی به جوړی په یدابوون و گه شه کړدنی ئو تیکستانه وه هه یه، نه ک له پووی چاکی و گرنگیه وه یا پله بو دانانیا ن. له ئه ده بی نووسراودا، دیاره، جیددهستی هونه رمنه د پوونتر ده که وپته بهر چاو و ده کړیت له شیوه ی بیرکړدنه وه و هه لوهستی به رانه بر وشه و نرخه ی وشه باشتو بکولریته وه. به لام فولکلور هه تا نه نووسریته وه، گوړانی زوری به سهر دا دیت. بیجگه له وه ییش داهینه ر به گومناوی ده می پیته وه. ئو تیوړیه مارکسیستیه ی که ئا فرانندی فولکلور ده گه ریتیته وه بۆ جه ماور و گهل و، فولکلور به به ره میکی هره وه زی داده نیت،

به رانبهر بهشی هه ره زۆری تیکسته فۆلکلۆرییه کان کورت دینیت و به راست
 ده رناچیت. که مجار تیکستیکی فۆلکلۆری ده بینین که ناخیوهر تیدا کۆ بیت و به
 ناوی گرۆیه که وه قسه بکات. ده برپینی ههستی وردی تاکه که س ناکریت به کۆمه ل
 نه نجام بدریت. کۆمه له پیاویک ناتوانن پیکه وه هه ز له ژنیک بکه ن و پیکیشه وه
 گۆرانییه که یا شیعریکی یه کگرتووی بۆ دابنن و ههستی ناسکی خۆشه و یستی تیدا
 ده برن. ئه مه له به ره مه مکی سیاسی تازه دا ده شی روو بدات (ئیمه ی کریکار،
 ئیمه ی قوتابی...)، به لām ناخیوهریک که "پتی حه یفه بالای ژنه که ی هاوسی شیه وه به
 ته نیا بیت"، یا ته نانه ت نه گهر "دایکی حه وت کوریش بیت هه ر به ته مایه تی"، ئه مه
 ئیدی ناکریت نوینه ری هه موو گه ل یا هه موو خیل بیت.

زمان تا رادهیه کی زۆر، نیشانده ری پله ی شارستانه تییه. پله جیاوازه کانی
 پیشکه وتنی کۆمه ل، زمان به و باره دا ده گۆرن که وه رامده ره وه ی پیوستیه ماده ی و
 رۆحیه کانی ناخیوهران و به کارهینه کانی زمانه که بیت. ئه مه له وه هه موو وشه و
 زاواوه دا ده رده که ویت که رۆژانه و سالانه ده رژینه ناو زه ریای زمانه وه، به تایبه ت
 نه گهر زمانه که چالاک و زیندوو بیت. پیشکه وتنی خیرای ته کنیک له ۲۰-۲۵ سالی
 رابوردووا به جوړی ته نگه ی به زمانانی دنیا هه لچنیوه که که مجار ریک ده که ویت
 زمانیک خۆی له به رده م شالاویدا رابگریت، یا پی به پتی بروات. (فاکس) له زمانی
 ئینگیزی و هه ندی زمانی دیکه شیدا وه ک ناویش وه ک کرداریش به کار ده بریت. له
 فارسیدا زۆرتر هه ر فاکس به کار ده بن، به لām له م سالانه ی دوایدا بینومه وشه ی
 (دورنویس) هاتۆته کایه وه، که به کوردی ده بیته (دورنوس). ئه م وشه یه نه به
 فارسی و نه به کوردی وه ک کردار گه ردا ن ناکریت. من هه ندی جار بۆ گالته به
 دۆسته کانم ده لیم (بیفاکسینه، فاکساندم...).

له پله ی تاکه که سی شیدا زمان ئاوینه ی وینه نوینی پله ی هۆش و راده ی
 بیرکردنه وه یه. زۆر هه ست و بیرکردنه وه و هه لسوکه وتی مرۆفانه هه ن که نه گهر
 وشه ی له بار و پر به پیستیان بۆ به کار نه هینن، له ناوه رۆکیان داده شکیت و مافی
 ته وای خۆیان ناده ینی. له کوردیدا وشه ی (شهرم، شهرمکردن) بۆ دوو هه ستی
 جیاوازی ئینسانی ده خریته کار. له ئینگلیزیدا (Shame, ashamed) بۆ هه ستیکه که
 وا بزانیته هه له یا تاوانت کردوه، به لām (Shy) هه ستیکی دیکه یه؛ ناتوانیت، ناویریت

شتيڪ بڪهيت يا بلڀيت. ٻوئمهيان له ڪورديدا ههندي جار (لهروونههاتن) به ڪار
دهبريت نهڪ شهرم؛ ئاخر منداڻيڪي ئيسڪسووک نهتوانيت خوي پيشاني كهسيڪي
گهوره بدات و دزيڪ كه نهيهويت خوي پيشاني تهماشاهراني دادگا بدات دوو شتي
جياوازن. ئهگهر به كهسيڪ بلڀين (دريڙ)، ئهگهرچي راستيههڪي فيزيڪيمان
دهبرپروه، بهلام ههستيڪي نهخرخاندن، يا بهرزنهخرخاندنيشمان راگهياندووه، كهچي
ڪاتي بتهويت ههستي جوانههاسهگاندن و بهرزنخرخاندن دهبربريت، دهڻيت
(بالاڀرز). ههر بهم پڙيهيش (ملدريڙ) و (گهردنبهرز) دووهلوههستي جياوازي
نرخاندن رادهگهينين. لهم بارهيهوه دهڪريت ليستيڪي دوورودريڙ دابنڀين.

شاعیرانی داهینەر و بیرتیز، وشه وهک ئافهریدهیهکی ساکار و یهکتویژنه تهماشناکهن، بهلکه کۆمهلی توژی جیاوازی تیدا دهبین و له پلهی جیاوازا به کاری دهبن. راستیهکهی ئهمه هونهرمهنده، شاعیر و نووسهری داهینهره که ئهم توژانه دروست دهکات، یا دهیانخاته گه. دهننا وشه بدهیته دهست کهسیکی بیبههرهوه، وهک ئهوهیه زیر بدهیته دهست شیتیکهوه، یا کۆمپوتهر بدهیته دهست وهرزیریکی ئهفغانی، کورد یا سۆماليیهوه. ت. س. ئیلیۆت دهلی: "کاتی که شاعیری گهره شاعیریکی گهرهی کلاسیکیشه، نهک تهنیا فۆرمیک، شیوهیهک، بهلکه زمانی سهردهمهکهی خۆیشی چۆرپر دهکات؛ زمانی سهردهمهکهیشی، بهو شیوهیهی ئهو به کاری ههناوه، دهبتته شتوهی کاملبووی زمان."

له ئەدەبی کوردیدا کەس ئەوەندە مەلای جەزیری، ئەحمەدی خانی، مەولهوی و نالی له نهینی زمان و وشه و بهکارهینانی هونهرمه‌ندانه نەگە‌یشتوو‌ه و به‌کرده‌وه تیگە‌یشتنه‌کە‌ی خۆ‌ی له‌ ق‌ال‌ب‌ی‌کی سه‌رکه‌وتوو‌دا پ‌ی‌شان نه‌دا‌وه. جەزیری و خانی و مەولهوی ب‌ی‌ج‌گە له تیگە‌یشتنی س‌ی‌مانتیکی وشە‌ی کوردی و عەرەبی و فارسی، تو‌و‌ژ‌ی‌کی دیکه‌یان خستوو‌ته سه‌ر بارستایی وشه، که له چ‌ی‌ژ‌ی س‌و‌ف‌یانه‌ی خ‌و‌یا‌نه‌وه ه‌ل‌یان‌ه‌ی‌ن‌جا‌وه. ئەوان ئەگەرچی نوخته‌ی دەرچوونیان فەرهنگی زاراوه‌ی س‌و‌ف‌یه‌کانه، به‌لام ئەزموونی خ‌و‌یش‌یان، ر‌و‌ح‌ی و ژ‌یاری، ئەم ه‌ه‌ستیاریه‌ی (ه‌سته‌وه‌ریه‌ی) لا به‌ه‌ی‌ز کردوون. نالی خ‌و‌ی به‌ فەرهنگی زاراوه‌ی س‌و‌ف‌یانه‌وه خ‌ه‌ریک نه‌کردوو‌ه، ته‌نانه‌ت ئەو جاره که‌مانه‌یش که له دین نزیک بوو‌ته‌وه، په‌نای بر‌دو‌وته به‌ر فەرهنگی شه‌ریعه‌ت، دینی ر‌و‌ژانه، فەرهنگی زانایان، ب‌ۆ نموونه.

زمانزانان، نهک سوڤییه‌کان. به‌لام ئەزموونی ژیاړی و فکریی خوځی، چ ئەوهی له
 فهره‌نگی بیریارانه‌وه دهستی کهوتبێت و چ ئەوهی خوځی پیتی گه‌یشتبێت، هێنده
 سه‌رشار و ده‌وله‌مهند بووه، کردوویه‌تی به‌و جادووگه‌ره‌ی وشه‌ی هێناوته‌سه‌ما.
 یه‌کیک برێک شاره‌زای ئەده‌بی کلاسیکی عه‌ره‌بی بێت ده‌زانیت هه‌لۆیستی نالی
 به‌رامبه‌ر زمانه‌که‌ی خوځی، رێک ده‌لێی هه‌لۆیستی موته‌نه‌بی (المتنبی)ی شاعیری
 گه‌وره‌ی عه‌ره‌به (٩١٥-٩٦٥) به‌رانبه‌ر زمانی عه‌ره‌بی، ئەگه‌رچی هێچ
 به‌لگه‌یه‌کیشمان به‌ده‌سته‌وه‌ نییه‌ پێمان بلێ نالی چه‌ند ناشنای شیعری موته‌نه‌بی
 بووه.

گۆران وشه‌ی جوان و ژیکه‌له‌ و له‌باړی زۆر به‌کار هێناوه، وشه‌ی یه‌کجار ناسک و
 نه‌رم و بۆندار، به‌لام به‌ ده‌گمه‌ن وینه‌یه‌ک له‌ شیعره‌کانیدا ده‌بینیت که‌ دوو
 لێکدانه‌وه‌ی جیاوازه‌لگریت، یا چه‌ندلۆیی بێت. وا پێ ناچیت سه‌روسه‌ودایه‌کی
 له‌گه‌ل فکر و فه‌لسه‌فه‌دا هه‌بووبیت. گۆران له‌ پله‌ی یه‌که‌مدا له‌گه‌ل سیمانتیکی
 وشه‌دا خه‌ریک بووه و وشه‌ی بۆ ده‌ربڕینی پێنج هه‌سته‌که‌ خستۆته‌گه‌ر. ناوه‌ڕۆکی
 شیعری گۆران (خۆشه‌ویستی، سروشت، جوانی و خه‌باتی سیاسی) که‌متر
 پێویستی به‌ مه‌ودایه‌کی ده‌روونی هه‌بووه. ئەو زمانه‌ شیعرییه‌ی گۆران هێنایه‌ ئاراوه
 شوێنێک بوو له‌ شێوه‌ی ده‌ربڕیندا له‌و ڕووه‌وه‌ که‌ زمانی کوردیی له‌ چنگی زانا و
 سوڤییه‌کان ده‌ره‌ینا و کردی به‌ دیارییه‌ک بۆ خۆینه‌واری ئاسایی کورد. بێکه‌س و
 قانێع و هێمن و هه‌ژار و جگه‌رخوین به‌ چاوی جووتیارێک، به‌ چاوی گوندیه‌ک
 ته‌ماشای زمان ده‌که‌ن (هێمن له‌ شیعری ناله‌ی جوادی و یه‌ک دوو شیعری دیکه‌دا
 زمانه‌که‌ی جیاوازه‌). له‌ناو په‌خشانووسانی کورددا که‌سێک نابێت له‌ ڕووی زمانه‌وه
 هێنده‌ی مه‌لا مه‌حموودی بایه‌زیدی، عه‌ل‌ئوددین سه‌ججادی و مه‌سه‌عوود مه‌مه‌د
 وردبێن و ڕیا و هه‌ستیار بێت. ئەم وردبێنییه‌ له‌ هه‌ل‌بژاردنی وشه‌دا به‌کار هێناوه،
 ده‌نا که‌سیان به‌ ته‌واوی پابه‌ندی سینتاکسی زمانی کوردی نییه‌. من له‌م
 هه‌ل‌سه‌نگاندنه‌دا ته‌نیا بیرم له‌ لایه‌نه‌ هه‌ره‌ گه‌ش و بالا‌کانی به‌ره‌مه‌کانیان
 کردووه‌ته‌وه، ده‌نا هه‌ر هه‌موویان، له‌ جه‌زیرییه‌وه‌ بگه‌ر تا ده‌گاته‌ سه‌ججادی، لایه‌نی
 وا لاواز و بیه‌ت‌زیشان هه‌یه، ده‌لێی له‌ کاتی دانان و نووسیندا په‌نجه‌ره‌ی چێژی
 ئێستیتیکیان پێوه‌ داوه.

له هیچ جییه کی ئه دهبی کوردیدا شتی کمان بهرچاو ناکه ویت تیمان بگه یینیت
 شاعیر چۆن بیرری له زمان کردووه تهوه، یا ههر نه بی ئه وه پروون بکاته وه میکانیزمی
 نووسینی چۆن بووه. خانی له دوا دتیره کانی مه م و زیندا زۆر به کورتی و له
 روانگه یه کی دینییه وه باسی تهکنیکی نووسین دهکات. له م پرووه وه ئه دهبی عه ره بی و
 فارسی زۆر دهوله مه ندن. مه ولانا جه لالوددینی پروومی دهفه رموی:

لفظ چون وکرست و معنی طایرست

جسم جوی و روح آب سایرست

ئه مه بناخه ی تیگه یشتنیکه که سه دان سال له رۆژه لات و رۆژاوايش باو بووه و
 ئه مرۆیش ئه گه رچی تیۆرییه کانی زمان دهیخه نه بهرده م پرسیار، به لام ناتوانن هه روا
 به ئاسانی بیده نه دواوه. به پتی ئه م تیگه یشتنه وشه ته نیا قالب، دهفر،
 چوارچیوه یه که بۆ حه واندنه وه ی مه عنا. ههر مه ولانا خۆی و دهیان داهینه ری دیکه ی
 رۆژه لات و رۆژاوايش به شیوه ی نووسین و ده برینیان به جوړیک له وشه و له
 زمان نزیک بوونه ته وه، که له گه ل بنه مای روواله تی ئه م تیگه یشتنه دا ناگونجیت.

هه‌ندیك سه‌رنج و بیرورا

له‌باره‌ی دوخی فه‌ره‌نگ و زمانی کوردییه‌وه

پوونکردنه‌وه‌یه‌ک:

هاوینی ۲۰۰۳ به سه‌ردان چوووبوومه‌وه بۆ کوردستان و له ده‌رفه‌تیکدا چاوم به به‌پێزان جه‌نابی کاک مه‌سه‌وود بارزانی و کاک نیچیرقان بارزانی که‌وت. له‌گه‌ڵ کاک مه‌سه‌ووددا به دوورودریژی باسی زمان و فه‌ره‌نگی کوردی و ئاسته‌نگ و کیشه‌کانمان کرد. جه‌نابی بارزانی داوای لێ کردم که ئه‌و بیر و بۆچوونانه به نووسین بنێرمه خزمه‌تی. که یه‌ک دوو رۆژ دواتر چاوم به کاک نیچیرقان بارزانی که‌وت، دیار بوو له‌و ماوه‌یه‌دا جه‌نابی کاک مه‌سه‌وود ئه‌وه‌ی بۆ باس کردبوو که داوای نووسینیکی وه‌های لێ کردووم، کاک نیچیرقان داوای کرد که نوسه‌یه‌ک له‌و نووسینه بنێرمه خزمه‌تی ئه‌ویش. له‌ دوا‌پۆژه‌کانی مانگی هه‌شتدا که به‌ره‌و سوێد ده‌گه‌رامه‌وه، نووسینه‌که‌م نارد بۆ به‌پێزان کاک مه‌سه‌وود و کاک نیچیرقان.

له‌و رۆژانه‌دا نوینه‌رانی حوکومه‌تی کوردستان له‌ به‌غدا له‌ گوتوبیژدا بوون له‌سه‌ر دا‌پێشتنی ده‌ستووری تازه‌ی عیراق. کاک نیچیرقان که ئه‌م نووسینه‌ی خۆیندبووه‌وه، یه‌کسه‌ر نوینه‌رانی کوردی ئاگادار کردبووه که ده‌بێ مه‌سه‌له‌ی دووزمانه‌یی (Bilingualism) له‌ ده‌ستووردا بچه‌سپێن.

له‌م لاپه‌رانه‌دا هه‌ول ده‌ده‌م به‌ کورتی چه‌ند سه‌رنج و بیرورایه‌ک سه‌باره‌ت باری فه‌ره‌نگی له‌ ئه‌مرۆی کوردستاندا ب‌خه‌مه به‌رچاوتان. راستیه‌یه‌که‌ی ئه‌وه‌یه که له‌ پله‌ی یه‌که‌مدا بیر و سه‌رنجه‌کانم له‌ بواری فه‌ره‌نگدا ده‌بن (زمان، رۆژنامه‌گه‌ری، ده‌ستگا‌کانی را‌گه‌یاندن، زانستگه‌ و په‌روه‌رده...هتد) چونکه‌ من زیاتر شاره‌زای ئه‌و بواره‌م و که‌موکووریه‌یه‌کان باشتر ده‌ناسمه‌وه. له‌ به‌شی دووه‌می ئه‌م نامه‌یه‌دا هه‌ندی سه‌رنجی گشتی ده‌رده‌بێم که راسته‌وخۆ پێوه‌ندییان به‌ زمان و فه‌ره‌نگه‌وه‌ نییه، به‌لام له‌ چوارچێوه‌ی گشتیی هه‌لومه‌رجی ئه‌مرۆی کوردستاندا گرنگ و

ئاور ئىدانه وەيان پىۋىستە.

لە ماوەى دە سالى رابوردوودا زۆر جار ھەولم داوھ بىر و سەرئىجەكانم لەبارەى
فەرھەنگى كوردىيەو ەبگەيىنمە دەستەلاتى سىياسى كوردستان و دەستگا
فەرھەنگىيەكان و خوينەرى ئاسايى كوردىش. بەداخەو ەوام و كاردانەو ەيەكى
ئەوتۆم دەست نەكەوتوو، كە وا ەست بكام ئەو لىپرسراو و دەستگايانە بەراستى
لە مەبەست و گەوھەرى بىر و سەرئىجەكان گەيشتەن.

رەنگە بكرى بلىم بەشى ەرە زۆرى ناتەواوى و كەموكوورىيەكانى ژيانى
فەرھەنگىمان پىوھەندىي بە يەك تىرم و يەك چەمكەو ەيە كە پىي دەگوترى
(سىياسەتى فەرھەنگى: السياسة الثقافية). ديارە من نيازىكى و ەھام نىيە لە
نامەيەكى وەك ئەم نامەيەدا باسكى گرنگ و ناوھندى و ئالۆزى وەك سىياسەتى
فەرھەنگى پوون بكامەو، بەلام لە سۆنگەي ئەو ەو كە ەول دەدەم پووناكى بخرە
سەر ناتەواويەكانى فەرھەنگى كوردى، رەنگە مەودا جياجياكانى سىياسەتى
فەرھەنگىش پوونتر بىنە بەرچاو.

لە ەموو (يا رەنگە زۆرەي) دەولەتانى دنياا، وەك چۆن سىياسەتى سەربازى و
سىياسەتى ئابوورى و سىياسەتى پەرورەدەيى ەيە، ەروھايىش سىياسەتى
فەرھەنگى كۆلەكەيەكى گرنگ و پتەوى راگرتن و بەھيىزكردنى نەتەو ە نىشتمانە.
ئەم سىياسەتى فەرھەنگىيە ئەگەر لە بنەما گشتىيەكاندا شتەويەكى چەسپاو و
دامەزراوى ەبىت، بەلام بەپىي قوناغ و سەردەم ئامانجەكانى دەگورپىن و ەر بەو
پىيەيش شتەوي پىادەكردن و بەرپەوھەردنى گۆرانى بەسەردا دىت.

بۆ نموونە ئەگەر نەتەو ە لە قوناغى دامەزراو و خۆپىگەياندندا بىت، ەموو
لايەنەكانى سىياسەتى فەرھەنگى وا دادەرپىزپىن كە ببنە بنەما بۆ درووستبوونى
نەتەو ە و پۆنانى بناغە و ستوونەكانى. يان ئەگەر نەتەويەك گەورەيى و بايەخى
خۆي لە رابوردووى خۆيدا ببىنيت، ئەوا سىياسەتى فەرھەنگى بە جۆرىك دادەرپىزپىن
كە ەموو لاپەرە زىرپىنەكانى مپىزووى نەتەو ەكە ببوورپىنرپىنەو. ئەگەر نەتەويەك
پارچە پارچە بىت، سىياسەتى فەرھەنگى وا پىادە دەكرىت كە بنەما و چەمكە
ناوكۆيى و ھاوېشەكان بەھيىز دەكرپن و پووناكييان دەخريتە سەر. ئەگەر نەتەو ە
بيەويى خۆي لە نەتەويەكى دىكە ەلاوئىرپى، سىياسەتى فەرھەنگى ئەو دەكاتە

ئامانجى خۆى كە ئەدگارە تايپەتتەيەكان بەرز بکرىنەوہ و پرووناکیيان بخريته سەر. دەکرئ لەم پرووہوہ دەيان نموونە بهيئینەوہ. ئەمە سادەکردنەوہی چەمکی سیاسەتی فەرہەنگیە. بە هیوای ئەوہی لە دەرفەتی دیکەدا پروونتەر و دوورودرپژتەر لەم بارەيەوہ بنووسم.

دیارە کە دەلیم دەبی دەستەلاتی سیاسی بپیته هاندەر و بزوينەر و بەجیتهیەری سیاسەتی فەرہەنگی ھەرگیز مەبەستم ئەوہ نییە سانسۆر (رقابە) درووست بکریت و فەرہەنگ پاوان بکریت بۆ ئیدیۆلۆگی و ئامانجەکانی دەولەت و دەستەلات، یان مەوداکانی ئازادی، بەتایبەت ئازادیی دەربرین، تەسک بکرینەوہ. دەستەلات دەبی بپیته ئامرازیک بۆ بەجیتهیان و خستەگەری نەخشەکان، دەبی ھەموو ھیزی ماددی و قانونی و کارگێریی خۆی تەرخان بکات بۆ کارئاسانی و بپیته ناوہندی ھاوئاهەنگی لایەنە جیاوازەکانی نەتەوہکە و پیکەوہ گریدانیان.

ئەگەر چاویک بە میژووی سیاسی کورددا بگێرین، ھەر زوو لەوہ دەگەین کە میرنشینەکانی کورد بە ھیچ جوړی سیاسەتیکي فەرہەنگیان نەبووہ، بە ئامانجی پیکەیانندن و پۆنانی نەتەوہی کورد یان ھۆشیاریی نەتەوايەتی. سیاسەتیکي وەھا لە دەستگای دەستەلاتدا نەبووہ و بیری لی نەکراوہتەوہ، بەلام لای ھەندئ تاکەکەسی وریا و ھەلکەوتوو ئەم بیرە بە ئاشکرا ھەبووہ و بە شیوہی جیاواز دەرئانبریوہ. لەم پرووہوہ دەشی ناوی شەرەفخانێ بەتلیسی، ئەحمەدی خانی، ئەورەحمان پاشای بابان، مەولانا خالیدی نەقشبەندیی شارەزووری و حاجی قادری کوئی بەینین.

ئەم مەرؤفە ھەلکەوتووانە ھەستی نەتەوايەتیان ھەبووہ و لە زۆر لایەنی کیشەیی یەکنەگرتن و لاوازیی ھەستی نەتەوہیی کورد گەیشتون، بەلام نەیانئوانیوہ بیروباوەرەکانی خۆیان پیادە بکەن، چونکە سەردەمەکیان لەبار نەبووہ و ئاستەنگەکانیان یەکجار گەورە بوونە. ھاوکاتیش گەلەکیان لە پلەيەکی یەکجار نزمدا بووہ و پاشکەوتوویی لە ھەموو بەرەکانی ژياندا رەنگی داوہتەوہ.

لە میژووی نویتەردا دیارە ھەستی نەتەوايەتی پتەوتر بووہ و گەشەیی کردوہ و ژمارەیی ئەو مەرؤفە ھەلکەوتووانەیی بیریان لەم بابەتە کردۆتەوہ و کاریان بۆ کردوہ زۆرتەر بووہ (ئەمانە زۆربەیان پرووناکبیر و شاعیران بوون). لەناو ئەو کەسانەیشدا کە دەستەلاتی سیاسییان بە دەستەوہ بووہ دوو کەس ھەبوون کە ھۆش و ھەستیکی

قوولئی نه ته وایه تییان هه بووه و کاتئ ئه مړۆ سه رنجی کار و ژیانیان دده دین، ده زانین له زۆر بواردا، له وانه ش فهره ننگ، ئامانجی بنیاتنانی نه ته وه لایان پوون بووه: قازی محهمه د و مه لا مسته فای بارزانی.

قازی له ماوه ی ئه و ۴-۵ ساله دا که حزبی دیموکراتی کوردستان دهسته لاتی ناوچه ی موکریان ی به دهسته وه بوو کۆمه لێک کاری گرنگی ئه نجام دا و زمان و فهره نگی کورد که شه کردنیکی به رچاوی به دهست هینا که تا ئه مړۆیش شوینه واری ده بینن.

دهسته لاتی سیاسی راسته وخۆی مه لا مسته فای بارزانی ته نیا له سالانی ۱۹۷۰- ۱۹۷۴ دا بوو. سالانی دیکه ش که رێبه ری شوپشی پزگاریخووانه ی کورد بوو له بواری فهره ننگدا که لێک کاری گه وره ئه نجام دراوین. به لام ئه و چوار ساله ی ئاشتی ویست و خواست و هۆش و بیر ی نه ته وایه تی بارزانی دهرده خات، که ئه نجام و به ره مه کانی هه تا ئه مړۆیش له ژیا نی فهره نگیماندا دیارن. بارزانی به درێژایی سالانی ۱۹۵۹-۱۹۷۵ بۆ بلاوکردنه وه و چه سپاندنی هۆشیاری نه ته وایه تی و به ئامانجی بنیاتنانی نه ته وه خه باتی کردوه. سه رکه وتنی هه ره گه وره ی بارزانی چوار سالی به یانی ئازار بوو، که فهره ننگ و زمانی کورد به شیوه یه کی نائاسایی گه شه ی کرد. له و چوار ساله دا له دوو لایه نه وه به ره مه ی گه وره مان چنگ که وت: یه که م: چه سپاندنی زمانی ئه ده بی و ستانداردی کوردی که له سه رتاسه ری کوردستانی عێراقدا بوو به زمانی خویندن و کارگێری و ده ستگا کانی راگه یاندن؛ دووه م: گه شه کردنی هۆشیاری نه ته وایه تی و هه ستی خۆبه کوردزانین که قۆناغیکی گرنگ بوو بۆ گواستنه وه ی کورد له کۆمه لگه یه کی خێله کی و په رته وازه و دا بر اووه به ره و بنیاتنانی نه ته وه، گواستنه وه ی کورد له خه لکیکی سه ربه کۆمه لی خێل و تیره و هۆز و ناوچه و زاراوا و بایینزاوه، به ره و نه ته وه یه کی هاو زمان و هاوه ست و هاو ئامانج. ده مه وی ئه م راستییانه ی سه ره وه بکه مه نوخته ی دهرچوون بۆ پێشکه شکردنی سه رنج و باوه ره کانه له باره ی زمان و فهره نگی کورده وه که له چه ند خالێکدا روونیان ده که مه وه.

دهسته لاتی سیاسی کوردستان (حکومه ته کانی هه ریم و ده ستگا حزبی و کارگێری و فهره نگییه کان) ده بی هه ول بده ن بۆ گه لاله کردنی سیاسه تیکی

فهره‌ه‌نگی که راست و زانستی و نه‌ته‌وه‌یی بیت. هه‌لگرتن و پێڕۆکردن و جێبه‌جێکردنی سیاسه‌تیکی وه‌ها پێویستی به‌وه‌یه زۆر به وردی له‌م باسه‌ بکۆلێته‌وه، پێویستییه‌ گه‌وه‌رییه‌کانی ئهم قۆناغه‌ی ژیا‌نی نه‌ته‌وه‌ی کورد دیاری بکه‌ین و له‌ به‌ر رووناکایی لیکۆلێنه‌وه‌یه‌کی قوول و زانستیدا ئامانجه‌ دوور و نزیکه‌کانی سیاسه‌تی فهره‌ه‌نگی دیاری بکړین. ده‌بی فهره‌ه‌نگی کوردی له‌ سایه‌ی ده‌سته‌لاتی کوردیدا ئامانجێکی روون و دیاریکراوی هه‌بێت: بنیاتنانی نه‌ته‌وه. هه‌موو قۆناغ و کار و پرۆژه‌کانیش له‌ خزمه‌تی ئهو ئامانجه‌دا بن.

دوای ئه‌وه‌ی که له‌ سالانی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ دا پرۆسه‌ی بنیاتنان/ دروستکردنی نه‌ته‌وه زۆر گه‌شه‌ی کرد، هه‌ره‌سی به‌هاری ۱۹۷۵ و سیاسه‌تی ره‌گه‌زه‌پرستانه‌ی به‌عس بوونه‌ هۆی لاوازیبوونی هه‌ندێ له‌ بنه‌ما گرنگه‌کانی بێر و هۆشی نه‌ته‌وايه‌تی، به‌لام هاوکاتیش گیانی به‌رگری و به‌ره‌ه‌لستی لای به‌شیکی گرنگی خه‌لکی کوردستان به‌هێزتر بوو. رووناکبیرانی کورد (به‌تایبه‌ت نووسه‌ران) هه‌لوێستێکی نیشتمانپه‌روه‌رانه و هۆشیاران‌ه‌یان هه‌بوو، له‌ پاراستن و گه‌شه‌پێدانی فهره‌ه‌نگ و زمانی کوردیدا، چونکه‌ رووبه‌رووی دوژمنی‌کی سه‌رسه‌خت و ره‌گه‌زه‌پرست راوه‌ستابوون. به‌لام فاکته‌ری رووخێنه‌ر و هه‌لوه‌شینه‌وه‌ی بیری نه‌ته‌وايه‌تی زۆر به‌هێزتر بوو، زۆر زووش ته‌شه‌نه‌ی کرد، تا کوردی گه‌یا‌نده قۆناغێکی خه‌ته‌رناکی خاوبوونه‌وه. ئیستا که ئه‌وه ۱۲ ساله‌ حوكمی به‌شیکی زۆری کوردستان به‌ ده‌ست کورد خۆیه‌وه‌یه، ده‌بوو ده‌سته‌لاتی سیاسی به‌ لیکدانه‌وه‌ی باری فهره‌ه‌نگی کوردستان سیاسه‌تیکی فهره‌ه‌نگی ورد و ژیرانه و دووربینانه‌ی بگرتایه‌ته‌ به‌ر. به‌لام ئه‌وه‌ی ده‌ییین، ئه‌وه‌مان پێشان ده‌دات که ده‌سته‌لاتی سیاسی بووته‌ هۆی لاوازیبوونی هه‌ست و هۆشی نه‌ته‌وايه‌تی/ خاوبوونه‌وه‌ی پرۆسه‌ی به‌ته‌وه‌بوون و خۆیه‌کوردزانین/ هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی گه‌لی له‌و بنه‌ما گرنگانه‌ی که یه‌کێتی نه‌ته‌وه‌یی و راگرتنی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تیمانی ده‌سته‌به‌ر ده‌کرد. ئیمه‌ ده‌توانین قۆناغه‌کانی پرۆسه‌ی به‌ته‌وه‌بوون به‌م چۆره‌ وینا بکه‌ین:

له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه تا ۱۹۵۹: قۆناغی خێله‌کی و په‌رته‌وازه‌بوون له‌سه‌ر بنه‌مای ناوچه‌یی و زاراوا‌یی و ئایینزا.

۱۹۶۰ تا ۱۹۷۰: سه‌ره‌تای هه‌نگاو‌نان به‌ره‌و دروستبوونی هۆشیاری نه‌ته‌وايه‌تی

و شکلی پێدانی خیتاب (دیسکۆرس)ی نەتەوا یەتی.

١٩٧٠ تا ١٩٧٤: قوڤاڤی بەرزبوونەوی ھۆشیاریی نەتەوا یەتی / گەشەکردنی

پروژەیی بنیاتنانی نەتەو و ھۆبە کوردزانین.

١٩٧٥ تا ١٩٩٢: قوڤاڤی تیکەڵ لە دوو تەوژمی تەواو پێچەوانە.

١٩٩٢ تا ٢٠٠٣: قوڤاڤی خاوبوونەو، ھەڵوەشاندنەو و ھەڵتەکاندنی بنەماکانی

روڤانی نەتەو و ھۆبە کوردزانین.

ھەر کەسێک شارەزای زمانی کوردی بێت و ئاگاداری چاپەمەنی و پۆژنامە و گوڤار و دەستگاکانی دیکەیی کوردستان بێت، باش لەو دەگات کە زمانی کوردی چەندە لاواز بوو و چۆن بەرەو ھەڵدێری پوچانەو دەچێت. ئێرە جێگەی ئەو نییە بە دوورودرێژی نمونە لەسەر ئەو سەدان و ھەزاران ھەڵ و ناشیرینی و تیکدانانە بەیئەمەو کە دەبینرێن و دەبیسترێن. ناتەواوی و شێواندن و تیکدان سی بوازی گرنگی زمانی کوردی گرتۆتەو: پێژمان، پێنوس، گەنجینەیی وشە.

ئەگەر تەنیا بیر لە چەندایەتی بکەینەو دیارە ئەمڕۆ سەد ئەوەندە جارێک چاپەمەنی بە زمانی کوردی بلاو دەبێتەو، بەلام لە رووی چۆنایەتیەو زمانەکە زۆر شێواو و لە رووی یەکتێتی و ھاوناھەنگیی زمانیشەو ھێندە درز خراوتە ناویەو کە دەبنە ھەرەشە یەکی ئاشکرا لە بوون و بەردەوامبوونی زمانی کوردی.

زمانی ئەدەبی و ستانداردی کوردی بەرھەمی چەند سەدە یەکی میژووی کوردە و پلە یەکی یە کجار گرنگی بریو، بەتایبەت لە کوردستانی عێراقدا. ئەو روپایەکان بۆ پێشخستن و گەشە پێدانی زمانی خۆیان دوو سەرچاوی گرنگیان ھەیە:

یۆنان: بۆ تێرم و زاراوی فەلسەفی و قانونی و فکری،

لاتین: بۆ پێداکردنی رەگوریشەیی وشە و روڤانی وشەیی نوێ.

ئێمەیی کوردیش دوو سەرچاوی گرنگیان ھەن و دەبێ سوودیان لێ وەرگرین؛ یەک: زانستە ئیسلامییەکان بۆ تێرم و زاراوی فکری و فەلسەفی و کارگێری و قانونی، دوو: زمانانی ئێرانی، بۆ گەڕانەو بۆ رەگوریشەیی وشە و دانانی وشەیی تازە بە سوود وەرگرتن لە زانستی ئیتمۆلۆگی.

لە ھیچ سەردەمیکی میژووی کوردستاندا ئەوەندە ئەمڕۆ پێویستمان بەو نەبوو کە یەکتێتی زمان و فەرھەنگ جەخت بکەین و بیانکەین کە رەستەیی یە کەرتوویی و

یه‌کیتی نه‌ته‌وه و بنیاتنانی، که‌چی رێک له‌م کاته‌دا زۆر هه‌ولی ناره‌وا ده‌دری بۆ دروستکردنی درز له‌ناو کورددا به‌هۆی زمانه‌وه.

له‌ سالانی ۱۹۷۰ تا ۱۹۷۴ دا ده‌سته‌لاتی سیاسی کوردستان سیاسه‌تێکی زۆر هۆشیارانە‌ی به‌ رێوه‌ برد که‌ زمانی کوردیی وه‌ک زمانێکی ستاندارد کرده‌ زمانی په‌سمی هه‌موو کورد له‌ مه‌نده‌لی و خانه‌قینه‌وه‌ تا که‌رکووک و زاخۆ و سلێمانی و هه‌ولێر. بۆچی ده‌بی نه‌مێرۆ و له‌ کاتێکدا که‌ له‌ پرووی سیاسیه‌وه‌ پێشکه‌وتنی گرنه‌ و به‌رچاو وه‌ دی هه‌تروان، له‌ پرووی فره‌هنگ و زمانه‌وه‌ پاشه‌کشه‌ بکه‌ین؟ بۆچی له‌م کاته‌دا ئه‌و دوو هۆکاره‌ گرنه‌گی یه‌کگرتن و بنیاتنانی نه‌ته‌وه‌ به‌ ده‌ستی خۆمان هه‌لوه‌شیننه‌وه‌؟

من به‌ هۆی ئه‌وه‌وه‌ که‌ هه‌موو به‌شه‌کانی کوردستان گه‌راوم و پێوه‌ندییه‌کی پته‌و و گه‌رمم له‌گه‌ڵ کوردی هه‌موو پارچه‌کانی کوردستاندا هه‌یه‌، زۆر چاک له‌وه‌ گه‌یشتموه‌ که‌ هۆشیاری و هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تیی کورد، هۆشی خۆیه‌که‌وردانین، ناسیۆنالیزمی کورد ته‌نیا له‌ کوردستانی عێراقدا پێش که‌وتوه‌وه‌ و قۆناغێکی باشی بریوه‌ (ئه‌گه‌رچی لێره‌پیش ده‌یان که‌موکووریی تێدايه‌ و بناغه‌کانی له‌رزۆکن). که‌ بیر له‌و راستیه‌ ده‌که‌ینه‌وه‌ باشتر له‌وه‌ ده‌گه‌ین که‌ بۆچی به‌ لای هه‌موو دژمنه‌کانمانه‌وه‌ گرنه‌ بناغه‌کانی یه‌که‌پارچه‌یی و یه‌کگرتنی کورد و بناغه‌کانی هۆشیاریی نه‌ته‌وايه‌تی (کوردایه‌تی) له‌ پێشکه‌وتووترین به‌شی کوردستاندا هه‌لته‌که‌ین! باشتر له‌وه‌ ده‌گه‌ین که‌ بۆچی نه‌یاره‌کانمان به‌ هه‌موو شیوه‌یه‌ک کار بۆ ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ گرنه‌ترین بناغه‌ی کوردایه‌تی (که‌ زمانه‌) هه‌لوه‌شیننه‌وه‌! چاکتر له‌وه‌ ده‌گه‌ین که‌ بۆچی ده‌یانه‌وی پرۆسیسی ستانداردبوونی زمانی کوردی راوه‌ستین و بۆ دواوه‌ی بگه‌رێننه‌وه‌ و پرۆسیسی بنیاتنانی نه‌ته‌وه‌ هه‌لوه‌شیننه‌وه‌ و بۆ دواوه‌ی بگه‌رێننه‌وه‌! له‌ هه‌مووی سه‌یرتر ئه‌وه‌یه‌ که‌ خۆشمان، به‌ تایبه‌ت ده‌سته‌لاتی سیاسی، به‌ نه‌زانی و که‌مه‌ترخه‌می بیینه‌ هاوکار و یارمه‌تیده‌ری ئه‌م هه‌ولی تێکدان و هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌یه‌. ئێمه‌ ئه‌گه‌ر وێنه‌یه‌کی گه‌شه‌کردن و ستانداردبوونی زمانی کوردی بکێشین په‌نگه‌ ئاوا بێته‌ پێش چاو:

قۆناغی یه‌که‌م: زمانێکی په‌رش و بلاو/ نه‌بوونی هیچ شیوه‌یه‌کی هاوئاهاه‌نگی و یه‌کگرتن.

قۆناغی دووهم: هه‌ڵدانیکى چاک و جیددی بۆ ستانداردکردنى زمانى کوردی/
پیشکەوتنیکى به‌رچاو بۆ درووستکردنى هاوئاهاهنگى و یه‌کگرتن.

قۆناغى سێیه‌م: خاوبوونه‌وى پرۆسێسى ستانداردبوونى زمان/ هه‌ڵوه‌شاندنه‌وى
گه‌لى له‌ بنهما و بناغه گرنگه‌کانى یه‌کگرتن و ستانداردبوون (ئێستا ئێمه‌ له‌م
قۆناغه‌دا ده‌ژین).

هه‌له‌یه‌کى یه‌کجار گه‌وره و نه‌به‌خشراو ئه‌وه‌یه‌ که له‌ کوردستانى عێراقدا ڕێگه
دراوه ئه‌لفویتی تورکى = لاتینى بۆ نووسینی زمانى کوردى به‌ کار ببری‌ت و گومان
بخری‌ته‌ سه‌ر راستى و گرنگى و بایه‌خى ئه‌لفویتی کوردی (که له‌سه‌ر بناغه‌ى
ئه‌لفویتی عه‌ره‌بى/ فارسى دانراوه). هه‌موو ئه‌و به‌لگه و قسانه‌ى له‌باره‌ى چاکى و
گونجانبه‌ى ئه‌لفویتی تورکى - لاتینییه‌وه ده‌گوتری، قسه‌ى نازانستین و هیچ بناغه‌یه‌کى
زمانه‌وانى و مه‌نتقى و راستییان نییه. ئه‌م بۆچوونه ته‌نیا خۆه‌ڵواسینه به
بێگانه‌په‌رستى و ڕۆژاواپه‌رستیدا و لاساییکردنه‌وى ئه‌زموونى تورکیایه (که
ئه‌زموونیکى پر له‌ شه‌رمه‌زارى و ئاوڕوچوونه) و دژایه‌تیکردنى فه‌ره‌هنگى ناوکۆ و
هاوبه‌شى ڕۆژه‌لاتى و ئیسلامیه. زۆریش ئاشکرایه ئه‌وانه‌ى له‌ پشت ئه‌م جۆره
بیرکردنه‌وانه‌وه وه‌ستان و کارى بۆ ده‌که‌ن، کێن و چییان ده‌وێ! به‌کارهێنانى
ئه‌لفویتی تورکى - لاتینى له‌ ته‌له‌فیزیۆنى کوردستاندا، هه‌روه‌ها بۆ چاپکردنى هه‌ندێ
گۆڤار و بڵاوکردنه‌وى هه‌ندێ کتیب به‌و ئه‌لفویتییه، هه‌ر هه‌موویان کۆمه‌له
هه‌نگاوێکن به‌ره‌و لاوازکردن و تیکشاندنى زمانى کوردى و به‌ره‌و هه‌ڵوه‌شاندنه‌وى
بناغه‌کانى یه‌کگرتنى زمان و فه‌ره‌هنگ و هۆشیاری نه‌ته‌وايه‌تى. ئه‌لفویتی کوردی
یه‌کێکه له‌ بنهما به‌رز و گرنگ و پته‌و و پیرۆزه‌کانى نه‌ته‌وه‌ى کورد و نابێ به‌ هیچ
جۆرێک و له‌به‌ر هیچ هۆیه‌ک سازشى له‌سه‌ر بکری‌ت، یان ته‌نانه‌ت ڕێگه‌ بدری‌ت
بخری‌ته به‌ر باس و لیكۆلینه‌وه و لێدوانى گشتیه‌وه. ئه‌و نه‌ته‌وانه‌ى رابوردویه‌کى
گرنگ و شارستانه‌تیه‌کى دیرینیان هه‌یه و خاوه‌نى فه‌ره‌هنگیکى نه‌ته‌وايه‌تى و ڕیز
له‌ خۆیان و فه‌ره‌هنگ و رابوردوویان ده‌گرن هه‌رگیز بیر له‌ گۆڕینی ئه‌لفویتی
ناکه‌نه‌وه.

سیسته‌مى په‌روه‌رده و فی‌رکردن به‌شیکى ژیا‌رى و گرنگى مانه‌وه و پیشکەوتن و
خۆراگرتنى نه‌ته‌وه‌یه، چونکه پێوه‌ندى راسته‌وخۆى به‌ درووستبوونى نه‌وه‌ى

پاشه پۆژوهه (ئەو ژن و پیاوانەى لە پاشه پۆژدا ولات دەبنە پتوھ) ھەيە و چونکە عەقل و فکر و بیر و ھۆشیاریی پاشه پۆژی لەسەر بنیات دەنرێ. لە بەر ئەو ھیش بۆ نەتەو ھەیکى وەک کورد یە کجار گرنگە کە سیستەمى پەرورەدە لەسەر کۆمەلە بناغە و بنەمايەکی زانستى و نەتەو ھەيى و شارستانەتى دابمەزرێ و یەکیتى و بەرەدەوامی نەتەو ھە کە بپاریزێت، لە کاتێکدا سوود لە چاکترین و تازەترین شتێوازەکانى زانست و تەکنیکی مۆدێرن وەرەگرێ، ھاوکاتیش بنەما نەتەو ھەيى و شارستانیەکانى خۆى و نرخە پۆخى و مرقۆبیەکانى خۆى بپاریزێ.

ھێندەى من ئاگادار بۆ دەستەلاتى سیاسى لە کوردستان، لە بواری پەرورەدەدا تووشى کۆمەلەى ھەلەى وا ھاتوو کە دەبنە ھۆى تێکدانى گەلێ لە بناغەکانى یەکگرتوویى کورد. جیاکردنەو ھى زمانى خوێندن لە ناوچەى بادینان یەکیکە لەو ھەلە نەبەخشرێوانە. ئەمە سەرمتایەکە بۆ ھەلۆھەشاندنەو ھى زمانى یەکگرتوو، بۆ ھەلۆھەشاندنەو ھى نەتەو ھەیکى یەکگرتوو. لەم بواردەدا ھەموومان سالانى ١٩٧٠ تا ١٩٧٤مان لە بیرە کە لە ھەموو کوردستاندا یەک زمان بە کار دەبرا، ھەر ھەما سالانى پێش و دوای ئەو چوار سالەیش ھەر وا بوو. ئێستا بە دەستى خۆمان ئەو ھى لە ماو ھى سەد سالێ رابوردوودا بنیاتمان نابوو، ھەلیدەتەکی نینەو ھ.

لەم بواردەشدا نابێ بە ھیچ جوړى سازش بکەین یان بیر لە ناوچەگەرى و بەرژەو ھەندى سیاسى بکەینەو ھ. بۆ ئێمە بەرژەو ھەندى نەتەو ھ پێش ھەموو بەرژەو ھەندى ھەیکە و رێگایش ھەر ئەو ھەیکە کە زمانى ستانداردى کوردی بپێتە زمانى رەسمى خوێندن و پەرورەدە و فێرکردن و لە ھەموو دەستگاکانى کوردستاندا زمانى رەسمى بپێت.

لایەنێکی ھەیکەى ئەم بایە لایەنى و خراپى ئەو زمانەیکە کە لە کتێبەکانى خوێندنى قوتابخانەکانى کوردستاندا بە کار دەبرێ، کە زمانێکی بپێت و سەقەتە. دەزانم ئەمە بە دوو پۆژ جیبەجێ ناکرێت، بەلام دەبێ بەشیکی گرنکی نەخشە و بلانى سیاسەتى فەرھەنگى بپێت.

کۆری زانیاری (نەک زانیاری) کوردستان دەبوو دەستگایەک بپێت بۆ پێشخستن و بووژاندنەو ھ و پاراستنى فەرھەنگ و زمانى کوردی. ئەرکیکی وا گرنک بە دەستگایەک دەکرێت کە لە ھەموو پوویەکەو ھ رێکوپێک و کامل و زانستى بپێت. ئەم

دهستگایه‌ی ئەمرۆ بە ناوی کۆری زانیارییه‌وه کار ده‌کات زۆر له‌وه لاوازتره به‌رامبه‌ر کێشه‌ گرنگه‌کانی فهره‌ه‌نگی نه‌ته‌وايه‌تيمان خۆی رابگریت. گرفته‌کانی زمان و فهره‌ه‌نگی کورد، هه‌نده گه‌وره و قوولن که نه به دهستگایه‌کی وه‌ک کۆر و نه به کادر و کاربه‌دهستی وه‌ک ئەندامانی کۆر چاره‌سه‌ر ده‌کری‌ن (له گه‌ل ریزم بۆ هه‌موویان، ته‌نانه‌ت ئەوانه‌یشیان که پێم وایه نه‌خوێنده‌وارن). هه‌لبژاردن و دیاریکردنی کادرانی کۆر له‌به‌ر هۆی سیاسی و گوێرایه‌لیی حیزبایه‌تی هه‌له‌یه و ده‌بی ته‌نیا پله‌ی زانستی و فهره‌ه‌نگی و د‌لسۆزی نه‌ته‌وه‌یی و لی‌هاتوویی بکری‌نه پێوه‌ر.

ئێستا که عێراق وه‌ک ده‌وله‌تێک هه‌له‌وايه‌ته‌وه و سه‌ره‌له‌نوێ دروست ده‌کری‌ته‌وه، زۆر گرنگه‌ جێگه و پایه‌ی کورد له‌ ده‌وله‌ته‌دا ڕوون و ئاشکرا بێت. ده‌بی نوێنه‌رانی سیاسیی کورد له ئێستاهه ئەوه جه‌خت بکه‌ن که عێراقی داها‌تو و لا‌تیک‌ی دووزمانه‌یه (ثنائي اللغة: Bilingual). ده‌بی ئەمه داوايه‌کی بێ چه‌ندوچۆن بێت و له ده‌ستووردا جێگر بێت. به‌پێی بنه‌مای دووزمانه‌یی، ده‌بی هه‌ردوو زمانه‌که وه‌ک زمانی ره‌سمی ده‌وله‌ت له هه‌موو بواره‌کاندا به کار ببری: دروشم(شعار)ی ره‌سمی ده‌وله‌ت/ پاره/ پوولی پۆسته/ ناوی شه‌قامه‌کان/ بانگکردنی ناو فرۆکه‌خانه و هۆیه‌کانی گواسته‌ن و راگه‌ياندن و پله جیاوازه‌کانی خوێندن، له‌م ڕووه‌وه کۆمه‌ڵی مۆدیل و نموونه‌ی زیندوو له دنیا‌دا هه‌ن که ده‌کرێ سوود له ئەزموونه‌کانیان وه‌رگیری‌ن: فینلان‌د/ به‌لژیک/ ئیس‌رائیل/ سوئیس‌را و که‌نه‌دا...هت‌د.

والا‌کردنی ده‌رگا‌کان بۆ به‌ناو ڕوونا‌کبیرانی کوردستانی تورکیا، سووریا، ئێران و سو‌فیی‌ت به‌و جۆره‌ی تا ئێستا کراوه، کاریکی راست نییه و ئەنجامه‌که‌یشی زۆر ڕوون و ئاشکرایه که به‌ زیانی ئێمه و پله‌ی باوه‌رپێک‌راوی و پشت‌پێ‌به‌ست‌راوی (مصاداقیه‌)ی ئێمه و بزوتنه‌وه‌ی کوردایه‌تی ده‌شکێته‌وه. به‌شێکی زۆری ئەوانه‌ی به ناوی ده‌ستگای فهره‌ه‌نگی و سیاسیی به‌شه جیاوازه‌کانی کوردستانه‌وه دێنه کوردستانی عێراق که‌سانیک‌ی هه‌له‌په‌رستن و ماوه‌یه‌کی دوورودریژ دژی بزوتنه‌وه‌ی کوردستانی عێراق، به‌ تایبه‌ت پارتی، بوونه و ئەمرۆ له ئەنجامی تێکشکانی سیاسه‌ت و بیری خۆیاندا ها‌توون به‌رگی کوردایه‌تی و د‌لسۆزی بارزانیان پۆشیوه. زۆربه‌ی ئەو که‌سانه به‌ مه‌به‌ستی پاره‌په‌داکردن دین و پرۆژه‌ی درۆزانه‌ی خه‌یالی دێنه پێشه‌وه بۆ پاساودانی پاره‌وه‌رگرتن. هه‌ندێ له‌ پرۆژانه هه‌ر له‌ بنه‌ره‌تدا دژی

یه کیتی نه ته وهی کورد و فرههنگی کورد و فرههنگی ئیسلام و فرههنگی رۆژه لاتن. له ناو ئه مانه دا که سانیک هه که بۆ لایه تیکی بیگانه کار ده کهن و کورد بوونیان ده که نه پردیک بۆ ئه وهی بیته ناو کوردستانه وه و پرۆژه ژاراوییه کانی خۆیان ئه نجام بدهن. هه ندیک له مانه تا ئه و رادهیه که وتوونه ته داوی هیزه کانی بیگانه وه که ئیدی ناتوانن لێی ده رچن و هه رگیز جارێکی تر سوودیکیان بۆ کورد نابیت. من که ئاوا به راشکاوی ئه م بیروپایانه دهنووسم ده توانم زۆر به ئاسانی هه موو نمونه کان به ناو باس بکه م، به لام پێم جوان نه بوو ناوی کهس به ئێم. له ناو ئه مانه دا، به تایبتهت رووناکبیرانی کوردستانی تورکیا، تا رادهیه کی یه کجار زۆر که وتوونه ته ژێر کارکردی فرههنگ و ئیدیۆلۆگی و بیرری که مالیزمه وه (باوه ره کانی که مال ئاتاتورک). ئه مانه له بهر گه لێ هۆی سیاسی هیچ پێوهندیکیان به فرههنگ و نه ریت و رابوردووی نه ته وه و نیشتمان که یانه وه نه ماوه. بارودۆخی رووناکبیرانی کوردستانی تورکیا له زۆر رووه وه له بارودۆخی جه زانییه ده مچیت. ته نهاته ۴۰ سال دوا ی رزگار بوونی جه زانییه هیشتايش پێویستی یان به کۆمه کی فرههنگی و لاتانی عه ره به بۆ ئه وهی بگه رینه وه سه ر ره گوریشه و فرههنگی خۆیان. کوردی تورکیایش پێویستی به سالانیکی دوور و درێژی کۆمه کی ئێمه یه بۆ ئه وهی جارێکی دیکه بینه وه به کورد و، فرههنگ، میژوو، شارستانی و نزخه کانی کورده واری فێر بین. به لام شتی هه ره سه یر ئه وهیه که له کوردستانی عێراقدا هه لومه رجیکی وا دروست بووه که له جیی ئه وهی ئێمه رینۆینی ئه وان بکه ین، که چی هه ندی رووناکبیری نه خوینده وار و که مالیست و تورکیترای ئه و به شه ی کوردستان خۆیان وا نیشان ده دن که رینۆینی ئێمه ده کهن. له ماوه ی ۷۰ سالێ رابوردوودا سیاسه تی تورکیا کارێکی وای کردووه که سانیک دروست بوونه که رێک و ره وان قوتابی دلسۆز و لێهاتووی که مالیزم. هه ر له بهر ئه م هۆیه شه که له سیاسه تدا بوچوونی زۆر سه یر و په رگرانه یان له ناودا په یدا ده بیت (نمونه یش له و رووه وه زۆرن).

ئه و کۆنفرانس و کۆنگره و سه مینار و فێستیفا لانه ی له کوردستان رێک ده خرێن به داخه وه مه رچی جدیدیوون و زانستی یان یه کجار که مه. ئه گه رچی پاره و توانستی کی یه کجار زۆریان بۆ ته رخان ده کریت، به لام ئه نجامه کانیان ئه وهیه که هه رکه سیکی زانسته خواز و وردبین ده زانی ئه م چالاکی یانه سوودیکیان بۆ لیکۆلینه وهی زانستی و گه شه کردنی فرههنگی کوردی نییه.

ئەگەرچى مەسەلەى ئازادىي دەربىرىن يەككە لە باسە گرنگەكانى دىيائى ئەمىرۆ، كەچى لە كوردستاندا تا ئىستائىش دەستەلاتى سىياسى نەيتوانىو مەكانىزمىك بدۆزىتەو بۆ چارەسەر كوردنى ئەم كىشەيە، زۆر سەيرە نوپنەرانى سىياسىي نەتەوئەيەك كە دووسەد سالا بۆ ئازادى و سەربەخۆيى تىدەكۆشەيت، ئىستە دەستەلاتى خۆيان بۆ سەركوت كوردنى نووسەران و لاوانى ئازادىخواز و گولە تازە پشكووتووەكانى كوردستان بخەنە گەر.

لە ئەنجامدا جارىكى دىكە دىمەو سەر ئەو باسەى لە سەرەتائى ئەم نامەيەدا روونم كردهو، هەموو كىشە و گرفت و ناتەواوى و كەموكوورپىيەكانى زمان و فەرەنگى كوردى بەستراون بەو راستىيەو كە دەستەلاتى سىياسىي كوردستان تا ئىستە لە بايەخى هەبوونى (سىياسەتى فەرەنگى) نەگەيشتو، بى تىگەيشتن لە ناوەرۆك و گەوهرى ئەو چەمكە هەرگىز نابىنە خاوەنى زمانىكى زىندوو، نابىنە خاوەنى فەرەنگىكى دەولەمەند و گەشەسەندوو. پىم وايە دەبى ئەوئەشمان لا روون بىت كە نەتەوئەيەكى بىفەرەنگ و بىشارستانى و بىزمان ناتوانى بىتە خاوەنى پىكەتەيەكى سىياسىي تۆكمە و سەركەوتوو. نەتەوئەيەكى بىفەرەنگ ناتوانى لە دامەزراندنى شارستانەتيدا، چ بۆخۆى و چ بۆ مروؤفايەتى، بەشدارىيەك بكات.

فەرهاد شاكەلى

هەولێر ۲۶/۸/۲۰۰۳

نامه‌یه‌ک بۆ جه‌نابی کاک مه‌سه‌عوود بارزانی

براگه‌وره‌ی هیژا و خۆشه‌ویست جه‌نابی کاک مه‌سه‌عوود بارزانی

سه‌لاوی گه‌رموگوری براهانه‌تان پیشکەش بێت، هیوام خۆشی و سه‌ربه‌رزیتانه.

ئه‌گه‌رچی ئێمه‌ چەند جارێک چاومان به‌ یه‌کدی که‌وتوو، به‌لام وا پێک نه‌که‌وتوو له‌ کاتی گفتوگۆیه‌کاندا باسی کاروباری سیاسی بکه‌ین، چونکه‌ به‌راستی من خۆم له‌ ئه‌ده‌بییات و زمان و فه‌لسه‌فه و ته‌سه‌ووفه‌وه‌ نزیکتر ده‌بینم تا سیاسه‌ت، دیاره‌ ئه‌مه‌ پێگه‌ له‌وه‌ ناگریت مرۆفییکی کورد: شاعیر، نووسەر، پروناکبیر، سوۆفی یا هه‌رچییه‌کی دیکه‌، له‌باره‌ی نه‌ته‌وه‌ و نیشتمانی خۆیه‌وه‌ بیروباوه‌ری تایبه‌تی هه‌بێت و هه‌ز بکات باوه‌ره‌کانی خۆی بگه‌یێنێته‌ سه‌رکرده‌یه‌کی نه‌ته‌وه‌که‌ی.

من نامه‌وێ له‌م نامه‌یه‌دا به‌ دوورودریژی مه‌سه‌له‌ ئالۆزه‌کانی ئه‌مڕۆ کوردستان بخه‌مه‌ پیش چاوتان، چونکه‌ هێنده‌ زۆرن که‌ له‌ نامه‌یه‌کی وه‌ک ئه‌مه‌دا جیگه‌یان نابێته‌وه‌، به‌لکه‌ هه‌ول ده‌ده‌م ته‌نیا له‌ دوو باسی گه‌رنه‌ک نزیک بیه‌مه‌وه‌ که‌ زۆر نیگه‌رانم ده‌که‌ن و پێم وایه‌ له‌ مه‌ودایه‌کی درێژخایه‌ندا خه‌ته‌ریان له‌ هه‌موو مه‌سه‌له‌کانی دیکه‌ زۆرتره‌ و کارکردیان قوولتر ده‌بێت. هه‌ر بۆیه‌ش ده‌بێ هه‌رچی زووتره‌ بیریان لی بکریته‌وه‌ و چاره‌سه‌ریکیان بۆ دا بنریت که‌ هه‌م ئه‌نجامی بیرکردنه‌وه‌یه‌کی قوول و وردی ستراتیژی بێت و هه‌م له‌گه‌ڵ به‌رژه‌وه‌ندی درێژخایه‌نی نه‌ته‌وه‌ و نیشتمانکه‌ماندا هاوئاهاهنگ و گونجاو بێت. به‌ هێشتنه‌وه‌ی ئه‌م دوو مه‌سه‌له‌یه‌ بێ چاره‌سه‌ریکی راست و بنه‌ره‌تی، له‌ پاشه‌پۆژدا ئێشێکی یه‌کجار گه‌وره‌مان پێ ده‌گه‌یێن و په‌نگه‌ ئه‌وه‌م ئێدی دره‌نگیش بێت و له‌و پووه‌وه‌ هه‌چمان پێ نه‌کری.

۱. که‌رکووک [له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌م کتێبه‌ ته‌نیا له‌گه‌ڵ مه‌سه‌له‌کانی زمانی کوردیدا خه‌ریک ده‌بێت، به‌ پێویستم نه‌زانی ئه‌و به‌شێی نامه‌که‌م بۆ جه‌نابی بارزانی که‌ له‌باره‌ی کتێبه‌ی که‌رکووک‌ه‌وه‌ بوو لی‌رده‌ا بلاو بکه‌مه‌وه‌].

۲. زمانی کوردی و ئه‌لفویتی لاتینی:

هه‌لومه‌رج و وه‌زعی زمانی کوردی له‌ کوردستانی عێراقدا له‌ ئاستێکی یه‌کجار

دژوار و خه‌ته‌رناک‌دايه. که‌سێک له زمان تێبگات و به دلسۆزی بیر له ژيان و
 گه‌شه‌کردنی زمانی کوردی بکاته‌وه زۆر چاک ده‌زانیت که زمان و فره‌ه‌نگی کوردی
 گه‌ش‌ه‌ست‌وو‌ه‌ته لی‌واری هه‌ل‌دێرێکی ترسناک. پار ه‌اوین له‌سه‌ر داوای خۆتان من
 نامه‌یه‌کی دو‌ور‌د‌رێژم نو‌وسی و ناردمه‌ خزمه‌ت‌تان، به‌و هی‌وایه‌ی هه‌ندێک له
 وه‌زعه‌که‌تان بۆ روون بکاته‌وه. دیارده‌یه‌کی دیکه‌ی ترسێنهر ئه‌وه‌یه که چهند سالێکه
 له کوردستانی عیراقد و به‌تایبه‌ت له ناوچه‌کانی ژێر ده‌سته‌لاتی پارتیدا به‌ ئاشکرا
 به‌رو ده‌دریت به‌ ئه‌لفوبی‌ی تورکی (لاتینی) بۆ نو‌وسینی زمانی کوردی و زه‌وینه‌ی
 به‌کاربردنی بۆ خۆش ده‌کریت. ئه‌لفوبی‌ی لاتینی به‌ ته‌واوی له‌هه‌ڵ‌ه‌یه‌ژێنه‌کانی داگیر
 کردوه، گه‌لێ جار کتیبی پێ چاپ ده‌کریت و ماوه‌یه‌ک گۆڤاریکی پێ ده‌رده‌کرا.
 ئێستایش له‌ رۆژنامه‌دا ده‌خوێنمه‌وه که وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده کردویه‌تی به‌شێک له
 به‌رنامه‌ی کۆلێژ و په‌یمانگا‌کانی پێگه‌یانندی مامۆستایان و کۆرس (خول)ی فێرکردن
 ده‌که‌نه‌وه بۆ مامۆستایان و خۆ ئاماده ده‌که‌ن بۆ ئه‌وه‌ی له پۆله‌کانی سه‌ره‌تاییدا
 ئه‌لفوبی‌ی لاتینی به‌ کار به‌ری‌ت. له‌م نامه‌یه‌دا من ناتوانم و نا‌کریت به‌لگه‌ می‌ژوویی،
 فکری، زمانه‌وانی، زانستی و سیاسیه‌کانی ترکزه (خه‌ته‌ر)ی ئه‌م مه‌سه‌له‌یه روون
 بکه‌مه‌وه. به‌ پێچه‌وانه‌ی مه‌سه‌له‌ی که‌رکوکه‌وه، ده‌بێ ئه‌م باسه‌یان له پشت په‌رده‌وه
 یه‌ک‌الا بکریته‌وه و چاره‌سه‌ر بکری‌ت. چاره‌سه‌ریش زۆر روون و ئاشکرایه و هیچ
 دو‌ود‌لییه‌کی ناوێت: نابێ به‌ هیچ جو‌ړی ئه‌لفوبی‌ی کوردی ده‌ستکاری بکری‌ت.
 به‌کارهێنانی ئه‌لفوبی‌ی تورکی – لاتینی له کوردستاندا ده‌بێ به‌ هیچ شێوه‌یه‌ک نه‌
 مونا‌قه‌شه بکری‌ت و نه‌ بیرێ لێ بکریته‌وه. ئه‌لفوبی‌ی لاتینی ماکی شێره‌نجه
 (سرطان)یکه که ئه‌گه‌ر له ئێستاوه بنه‌ر نه‌کریت و هه‌ل‌نه‌که‌نه‌یت، له دوا‌ر‌و‌ژێکی
 نزیکدا ده‌بێته‌ هۆی دا‌ر‌زان و مردنی زمان، فره‌ه‌نگ، شارستانه‌تی و ناسنامه‌ی
 نه‌ته‌وه‌ی کورد. مه‌سه‌له‌ی ئه‌لفوبی‌ی لاتینی وه‌ک یاری‌کردنه به‌ ئاگر و نابێ به‌ هیچ
 جو‌ړیک به‌ گالته و بێ‌خه‌می وه‌ر‌ب‌گیردریت. له ولاتی‌کدا که سیسته‌می خوێندن و
 فێرکردن رو‌وخاوه، زانسته‌گه‌کانی له رووی زانسته‌یه‌وه داته‌پي‌ون، وه‌زیری په‌روه‌رده‌ی
 نه‌خوێنده‌واره، نابێ ده‌ردی‌کی دیکه‌یش بخریته‌ سه‌ر ده‌رد و نه‌خۆشییه‌کانمان.

پێم وایه تا راده‌یه‌کی باش من ئاگاداری ئه‌وه‌م که کێ له پشت بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی ئه‌م
 جو‌ړه مۆدیلانه‌وه‌یه و بانگه‌شه‌ی بۆ ده‌کات. ئێستا ئه‌وه‌ بابه‌تی ئه‌م نامه‌یه نییه.
 بێ‌گومان ته‌نیا خه‌ل‌کانی نه‌زان و نادلسۆز و بێ‌ناسنامه، به‌تایبه‌تیش شاگردانی

ئىدىئولوگىيە كەمالىزم و پۇڭزاواپەرستان، بەپەرۋىشەۋەن ئەم ۋارە بكوڭ و خەتەرناكە لە
 فەرھەنگى نەتەۋەى كوردە بۆلۈ بكنەۋە. ئەۋەى دەپەۋى ئەلفوبىيى لاتىنى لەناو كوردە
 بۆلۈ بكاتەۋە يا ھىچ شتېك لە زمانەۋانى و زمانى كوردى و بەرژەۋەندىي نەتەۋەى
 كورد نازانىت، يا دەيزانىت، بەلام بە ھۆشيارىيەۋە كار دەكات بۆ پارچەپارچە كوردنى
 كورد و سىرپىنەۋەى ھەموو مېژوو، شارستانەتى، فەرھەنگ و نرخە پۇچى و
 مەۋقەيەكانى كورد. لېرەدا مەسەلە تەنبا گۆرپىنى ئەلفوبىيى نىيە، بەلكە شۆردنى
 مېشك و سىرپىنەۋەى بىرى نەتەۋەيەكە. بەپاستى گەلېك يا نەتەۋەيەك كەمېك رېزى
 خۆى و مېژوو خۆى وشارستانەتى و ناسنامەى خۆى بگىت ناتوانىت بىر لە شتى
 ۋا بكاتەۋە كە نەك ھەر جۆرىكە لە شىتېۋون و خۆكوڭى، بگرە تاۋانىكە نە پاساۋ
 دەدرىت و نە دەبەخىرىت.

براتان: فەرھاد شاكەلى

۱۶-۸-۲۰۰۴ سۆللەنتوۋنا، سوۋد

نامه‌یه‌ک بۆ دۆکتۆر شه‌فییق قه‌ززان [۱]

له‌ کۆتاییی سالی ۱۹۹۹دا کاک دۆکتۆر شه‌فییق قه‌ززان "فه‌ره‌ه‌نگی شاره‌زور"ی بۆ چاپ ئاماده‌ ده‌کرد. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی من هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای ۱۹۸۰ کانه‌وه‌ ئاگاداری ئه‌و کاره‌ به‌نرخه‌ی مامۆستا قه‌ززان بووم و پێم خۆش بوو هه‌رچی زووتر بڵاو ببێته‌وه‌، به‌شێکی فه‌ره‌ه‌نگه‌که‌ی بۆ ناردم بۆ پێداچوونه‌وه‌ و ده‌ربیرینی سه‌رنج و تێبینیه‌کانم له‌باره‌ی کاره‌که‌یه‌وه‌. ئهم نامه‌یه‌ سه‌رنجه‌کانی من له‌سه‌ر ئه‌و به‌شه‌ی بۆی نارده‌بووم.

سۆلله‌نتوونا ۱۰-۹-۱۹۹۹

برای هیژا و خۆشه‌ویستم کاک شه‌فییق قه‌ززان سه‌لاوی گه‌رموگۆری بایانه‌ بۆ خۆت و مال و منداڵ، هیوام خۆشی و سه‌ربه‌رزى و به‌خته‌وه‌ریتانه‌.

به‌راستی ئهم نامه‌یه‌ له‌ کاتی‌کدا ده‌نووسم که زۆر هه‌راسانم به‌ ده‌ست کۆله‌که‌خوێنده‌واری کورده‌وه‌. داواى یارمه‌تى و پێنوێنى ده‌کات، بۆ چاکتر و پێکوپێکترکردنى نووسینه‌که‌ی، که‌چی پاشان ده‌لێ: به‌لام مامۆستا فلان وا نالێ. ده‌لێم کاکه‌ گیان! مامۆستا فلان په‌نگه‌ کوردیزانێکی باش بێت و هه‌موو زاراوه‌کان بزانیت، په‌نگه‌ هه‌ژده‌ ناوی کوردیی لا بێت بۆ وشه‌یه‌کی وه‌ک فرمێسک، یا جووری مه‌ر و مالات، به‌لام ئه‌و مامۆستایه‌ و ده‌یانی وه‌ک ئه‌ویش زمانناس نین، واته‌ (Linguist) نین. هه‌روه‌ها له‌ رێزمان تێناگه‌ن و شاره‌زای پێکهاته‌ی زمانه‌که‌ نین. له‌به‌ر ئه‌وه‌ له‌باره‌ی رێنوسه‌وه‌ هه‌رچییه‌ک بڵێن هه‌ر به‌پێی تیوریی "ته‌وه‌که‌ل به‌ خوا" ده‌یڵێن، نه‌ک له‌ زانینه‌وه‌. با سه‌رت نه‌ئیشیتم، ده‌زانم تویش ده‌ردی له‌م بابه‌ته‌ت زۆر چێشته‌وه‌.

به‌راستی و له‌ دڵه‌وه‌ ده‌لێم به‌کجار زۆر دڵخۆش بووم به‌م کاره‌ گرنگ و چاکه‌، به‌و هیوایه‌ی هه‌رچی زووتر بگاته‌ ده‌ست خوێنه‌ر و توێژه‌ره‌وه‌ و زانا و نووسه‌ری کورد.

من به هۆی ئهوهوه که ئهوه ده دوانزده سالتیکه له زانستگهی ئوپسالا زمانی کوردی به کورد و غهیره کوردیش ده لایمهوه، ئهزمونیککی باشم دهست کهوتوه، به لام هاوکاتیش تووشی ههسته وهرییهکی سهیر بوومه، به تایبته له بارهی رینووسهوه. له بوارهدا ههندی کارم کردوه، که پیم وایه دهتوانیت ببیته بناخهیهکی باش بۆ ریکخستن و سهقامگیرکردنی شیوهی نووسین.

۱. له رینووسدا ئهوهی زۆر سهرنجی راکیشام بهکارهینانی (وو) بوو له سههرتای وشهدا. بهراستی من باوهڕ ناکهم ئهوه دهنگهی سههرتای وشه (وو: wu) بیت، به لکه هه (و)ی کۆنسوانته و بزوینی کورتی (بزۆکه)ی به دوا دا دیت. به کورتیه کهی دههوی بلیم (ورد، وشک، وتن: wurd, wishk, wutin) له (ووشک، وورد، ووتن: wurd, wushk, wutin) راستترن. ئیستا به داخهوه دهرفهتی ئهوه نییه به دووردریزی ئهم باسه یه کالā بکهینهوه، به لام سهرنجی ئهوه وشانه بدهی که له فارسیدا شیوهی نزیکیان هیه، یا هاوڕیشهن و به کۆنسوانتیک و بزوینیک دهست پێ دهکهن، دهبینی هاوماناکانیان له کوردیدا دهبن به کۆنسوانتیک و بزوینی بزۆکه، که بهم رینووسه کوردیه نانووسریت و نیشانهی بۆ دانهراوه. بۆ نمونه (سست: سۆست: sost)ی فارسی بووته (سست: sist)ی کوردی، ههروه هایش (دزد: دۆزد، ترش: تۆرش، بردن: بۆردن، زبان: زبان) که له کوردیدا بووته (دز، ترش، بردن، زمان)... هتد. تهنا ته دهبینن که کوردی باکوور به (تورک) ده لێن (ترک). مامۆستا سهججادی له چیرۆکی "جهوههه ئاغا" دا ده لێ: "قهتاری عهزهی همه ترک به ناوبانگ بوو". دیاره من له گه ل ئهوه نیم ناوی نه تهوهیهک بگۆڕین، به لام وشهی ئاسایی شتیکی دیکهیه.

۲. نووسینی تیپی (پێ) به شیوهی (ر) له سههرتای وشهدا، واته بێ دانانی نیشانهی (دایاکریتیکال)، پهنگه به هه له نه ژمێردریت، به لام له رووی لۆگیکهوه راست نییه. ئیمه ئه گهه پیمان وا بیت ههه فۆنیمیک نیشانهیهکی خۆی هیه، که واته دهبی ئیتر (پێ)ی قه له وه بهرۆکی (رێ)ی لاواز بهر بدات و شه ری پێ نهفرۆشیت. بۆ کوردیک ئاسانه بزانی (ر) له سههرتادا ههه قه له وه، به لام که بیگانهیهک فیری کوردی دهکهیت، دهبی پروای به وهیش هه بیت که ئهم سیسته می

نووسینه تهبا و گونجاو و (consistent) له. [حهز دهکهم ئهوه‌یشتان له بیر بیت که من دهرس به بیگانه ده‌لیمه‌وه و دهیان جار رووبه‌رووی ئهم پرسیارانه بوومه‌ته‌وه].

۳. له‌باره‌ی رینووسه‌وه پیاو ده‌توانیت زۆر شت باس بکات و لیک بداته‌وه و بخاته ژیر پرسیاره‌وه. له‌م رووه‌وه خوشبه‌ختانه هه‌ندی کارم کردووه، به‌لام له لایه‌که‌وه فریانه‌که‌وتن و له لایه‌کی دیکه‌وه ته‌مه‌لی و بیبه‌رنامه‌یی وای کردووه، تا ئیستا نه‌متوانیوه بابه‌ته‌کان ریک بخهم و له چوارچێوه‌یه‌کی زانستیدا پیشکه‌شیان بکه‌م.

۴. له پیشه‌کیه‌که‌دا که باسی شتیه‌زمانه‌که ده‌کریت، ده‌بی یه‌کجار زۆر وریا بین که ئه‌مه کارێکی وا نه‌کات زیانی له قازانجی پتر بیت. منیش ده‌زانم و تۆیش ده‌زانیت که له بیسته‌کاندا و بگره‌ تا ناوه‌راست و کۆتایی چله‌کانیش و په‌نگه‌ تا به‌شێکی په‌نجاکانیش، شتیه‌ی سلیمانی بناخه‌ی ئه‌و زمانه‌ ستاندارده‌ بوو که کوردی باشوور وه‌ک زمانی ئه‌ده‌بی به‌ کاری هێناوه. به‌لام ئیمه که باوه‌رمان به‌ گه‌شه‌کردنی دیارده‌کان هه‌بیت ده‌بی ئه‌وه‌یش بزانی که ئهم زمانه‌ گۆرانی به‌سه‌ردا هاتووه. ئه‌گه‌ر به‌وه‌ی هه‌ر به‌ کورتی ئه‌مه‌ روون بکه‌مه‌وه، ده‌لیم ئه‌و زمانه‌ ئه‌ده‌بیه‌ ستاندارده‌ی ئه‌مرو له کوردستانی باشوور و به‌شێکی باشی کوردستانی رۆژه‌لاتیشدا چه‌سپاوه، پتیه‌ندییه‌که‌ی له‌گه‌ڵ شتیه‌ی سلیمانیدا ته‌نیا پتیه‌ندییه‌کی میژوویی و تا راده‌یه‌ک سینتاکسییه، ئه‌گه‌رنا ئه‌مرو زمانیکی ئه‌ده‌بی و دروست بووه که له هه‌موو زاراوه‌کانی دیکه (فۆکابولێر) و بگره‌ فۆرمی ریزمانیشی وه‌رگرتووه. ئه‌مه‌ په‌سندان و شانازیکردنه به‌ زیندوویه‌تی زمانه‌که‌وه، به‌لام هێچ (پتیه‌فایی!) و به‌که‌مگرتنی شتیه‌ی سلیمانی نییه. من که باسی زمانی ئه‌ده‌بی ده‌که‌م مه‌به‌ستم ئه‌و زمانه‌یه که نووسه‌ره‌ چاک و به‌ره‌مدار و وریاکان به‌ کاری ده‌بن، ئه‌گه‌رنا ده‌زانم نووسینبازی و اه‌یه که فری به‌سه‌ر کوردینووسینه‌وه نییه و زمانه‌که‌یش و به‌ره‌مه‌که‌یش سه‌قه‌ت ده‌کات. ئه‌مه له‌ روویه‌کی دیکه‌یشه‌وه زۆر گرنگه و ده‌بی (سوعبه‌ت) ی له‌گه‌ڵدا نه‌که‌ین. به‌وه‌ی که هه‌ر چه‌خت له‌سه‌ر سلیمانیبوونی زمانه‌که‌ بکه‌ین، له لایه‌که‌وه شتیک ده‌لێن که له‌گه‌ڵ راستیی ئه‌مروێ زمانه‌که‌دا یه‌ک ناگرێته‌وه، له لایه‌کی دیکه‌یشه‌وه په‌نگه‌

ببیتە ھۆی سەلمینە ھۆی گەلی خەلکی دەروونتەسک و نااگا. بەلام لەو ھەیش گەرنکتر و بقیتر ھەلوێستی نامەردانە ی پۆژھەلاتناسان و دەستوێتو ھەندەکانیانە (دیارە کوردیشیان تێدایە) کە لە خۆدایان دەوێت قەسەیکەکی وایان دەست بکەوێت بۆ ئەو ھۆی لە چوارچێوەی سیاسەتی [divide and rule] ی خۆیاندا ھەلیسوورێن. ئەو دەم سووک و ئاسان دێت و قەسەیکەکی جەنابت بە نمونە دینیتەو و دەیکاتە بەلگەکی (شەھ شەھد من اھلھا). من کە ھێندە لەسەر ئەم باسە دەپۆم، ھۆیکەکی ئەو ھەیکە کە چاک ئاگام لەو باسوخواسە ھەیکە. پەنگە تا ئێستا لە پانزە بیست کۆنفرانسی گەرنکی زانستی و ئەکادیمییدا و لە زۆر وڵاتی ئەم دنیایدا بەشداریم کردبێت و زۆربەکی ھەرە زۆری پۆژھەلاتناسان لە نزیکەو دەناسم و دەزانم چۆن بیر دەکەنەو و چی دەلێن.

ھەز دەکەم بە راشکاوی بلێم کە بە راستی پێم خۆشە فەرھەنگەیکە یەک دوو مانگیکیش دوا بخەیت بەو مەرجەکی پێشەکییکە بە جۆریک دابریژیتەو کە نەک ھەر ئەو باسە بەو شیوەیکە پێشکەش نەکات، بەلکە بە تەواوی ئەو جەخت بکات کە کوردی (ھەر نەبێ کوردیی باشوور) بوو ھەتە زمانیکەکی ستاندارد و بە تێکەڵبوونی زاراواکان ئەم زمانە پێک ھاتوو و ئێستا بوو ھەتە کەرەستەیکە (ئامرازیک) کە نێزیکەکی ھەموو رووناکبیر و خۆتەوار و نووسەرەکان و دەستگاکانی ڕاگەیاندنی کورد بە کاری دەھێن.

پێم وایە جەنابیشت شارەزاییت لە تیۆرییەکانی ستانداردبوونی زماندا ھەیکە یەک نۆرم، خۆندن، ماسمیدیا... ھتد. ئەگەر ئەو ھەیش بکەینە پێوانە دیسان زمانی کوردی ڕێگایەکی یەکجار زۆری بریو. چوار سالی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ و ئەم سالانەکی ئێستای کوردستان لەم بوارەدا کاریگەر بوون. [بەینی خۆمان بێت، ئەگەر ئەم دابەشبوونە سیاسی و کارگێرییەکی ئەمڕۆ بەردەوام بێت، ھەموو ڕیسەکەمان لێ دەبیتەو بە خوری و ئەو دەم دوو زمانی کوردیی باشوور دروست دەبێت!! خوا بەو پۆژھەکی نەکات. تۆیش بێژە ئامین].

۵. ئەگەر دەرفەتە ھەیکە، وا چاک دەبێت کورتەیکەکی مێژووی فەرھەنگنوسایی کوردی بگێڕیتەو، لە (نووباری) خانی و (ئەحمەدی) ی شیخی نۆدیو ھەتا گەرزۆنی و ژابا و کوردۆیی و خال و ھەبێ و ھەژار و زەبیحی و ھیی دیکە. ئەمە

ئەگەرچى كارىكى باشە، بەلام زۆر پىويست نىيە.

۶. لە لیستی ئەلفوبىيى كوردیدا فونىتىمى (ئوئ: وئ: Ö) تۆمار نەكراوه. من پىم وایە ئەمە فونىتىمىكى پەسەن و سەربەخۆیە. مامۆستا وەهەبى زۆر چاکی کردووه که دوو تىپى (وئ)ى بۆ کردۆتە نیشانە، چونکە ئەو نیشانەى دەبیته نوینەرى ديفتوگى (وئ)یش که زۆرجار لەگەڵ بزۆنى (وئ)دا تیکەل دەکرین. بۆ نموونه بروانە [یا گوئ بگرە لە] دوو وشەى (دوئنى) و (دەدوئنى: بە مانای قسەى لەگەڵ دەکات). لە یەكەمیاندا ئەو نیشانەى نوینەرى [Ö]یە و لە دووهمدا [wê].

۷. لە زۆر جیگادا رێزکردنى ئەلفوبىيانە پىرووی نەكراوه. دەبینن كۆنسوانتى سەرەتای وشە، (ی) و (ی) بە نۆرە و بە تیکەل دین. هەر وهەيش (ر) و (پ)، (ل) و (ل). ئەمە رەنگە هەر كۆمپوتەر خۆى بتوانیت چارەسەرى بكات.

بەداخەوه ئەو لاپەرانەى ئیوه ناردبووتان وەرامى هەموو پرسىارەکانى منیان پى نەدەدرايه وه. هەر بۆ نموونه دەلیم حەزم دەکرد بزەنم مەسەلەى ئەو وشە لیکدراوانەى لە پیشگرى (بى) و ناویک دروست دەبن چۆن نووسراون: بۆیە، بێعەقل، بێهێز، بێنۆز، بێمال (من وایان دەنووسم)، که دیارە ئەمە (بى) پریپۆزیشن نییە، بە مانای (بەبى): تۆ بە بى مال ناتوانى لەوئى بمىنیتەوه، منداڵ بى باوک باش گەوره ناییت.

هەر لە بواری وشەى لیکدراوا، لە پروونکردنەوهکەى سەرەتادا ئەوهم بۆ پروون نەبووهوه وشەى لیکدراو، ئەگەر لە ناویک و بەشیکی دیکە (غەیری ئاوهلناو و ئاوهلکار و رەگى رانەبردوو که خۆت باست کردوون) پیک هاتبوو، چۆنى ریز دەکەیت: دووگیان، کەرپیاو، تەرکەلەک، هەمەکارە...؟ خۆ دەبى لە بەشى ناوه سەرەکیه کهدا هەر نەبى ئیشارەتیکی بۆ بکریت.

هەر وهە سەرنجدانى ئەم بابەتەنەيش گرنگ:

ئا. نووسینی قیربال پریفیکس، یا مۆدال پریفیکسى کردارى رانەبردوى in-dicative بە شیوهى (ئە) سەر لە خوینەرى ئەمرۆ دەشیۆینیت، چونکە ئیستا (دە) بوووتە شیوهیهكى ستاندارد: دەروم، دەبینم...

بى. لە ناساندنى (ئ)دا نووسراوه که ئامرازى بچووکردهوهیه و هەندى شتى دیکەيش، بەلام نەخشیکی گرنگی (ئ) ئەوهیه که ئامرازى بانگکردنە vocative بۆ

ناوئى مئى تاك: كچئى، خوشكى، پوورئى. تەنانەت مەن پىم وایە زۆربەى ناوى ژنان كە لە كوردەواریدا (ئى) دەچیتە سەر ھەر لەبەر ئەمەیه: نازئى، فاتئى، ئایشئى، ھەبئى، خەجئى... یا لە گۆرانى كوردیدا دەلئى: سەوزەلئى.

پئى. ھەر لە باسى (ئى) دا نووسراوە كە پرىپۆزىشنى ئابسۆلیووتە لەگەڵ كاری (دان) دا، بەلام لە راستیدا ئەو (ئى) یەى دەكەوتتە دواى چەند كردارىكەو (نەك تەنیا دان) پرىپۆزىشنى دارپژراو: derivative و تەنیا لە پرىپۆزىشنى (ـە) وە ھاتوو، نەك لە (بە) و (پئى) وە، كە (پئى) خویشى ھەر derivative ى (بە) یە. كەواتە (دەتدەمئى) لە (دەیدەمە تۆ) وە وەرگیراوە، نەك (دەیدەم بە تۆ).

جیم. (ى) راستە كورتكراوێ (یت) كە كۆتایى یا پاشگى كاری پانەبوردو و كاری تێنەپەرى پانەبوردو، بەلام ھەر وەھا كورتكراوێ دووھم كەسى تاكى كاری (بوون) یشە: Copula, verb to be.

جیم. (ى) دووھم: جێناو (پاناو) سێیەم كەسى تاك نییە، بەلكە پاناوێ لكاوێ سێیەم كەسى تاكە: enclitic pronoun.

حئى. (ئە) تەنیا [êne-] یە، نەك [yêne-]، (ئى) یش تەنیا [ênî-] یە، نەك [yênî-].

حئى. ئەو وشانەى لە زمانى دیکەو ھاتوونەتە ناو زمانى كوردییەو، ھەر نەبئى ئەوانەى لە زمانى ئەوروپا، چاکترە دیارى بکړین و (E) لە بەردەمیاندا بنووسریت، بۆ نموونە ھەموو كەس دەبئى بزائیت (ئابلووqe) لە زمانى ئەوروپا، لە ڕێگەى تورکیەو ھاتوو تە ناو زمانى كوردییەو. نازانم بۆ وشە عەرەبى و فارسى و توركى و ھیندى و ئەرمەنیەکان چى بکړیت باشە، بەلام دەزانم کارىكى یەكجار سەختە، چونکە دەبێت ھەرچى زانستى ئیتیمۆلۆگى ھەیه، ھەموو بختە کار، ئەوجاریش كەس رازى نابێت. ئەوھیان ھەر لئى گەپئى.

دال. لە سەرھتای تیپى (چ) دا، یەكسەر (چ) وەك ڕەگى پانەبوردووى كاری (چوون) دراو و ھەر لەویشەو یەكسەر (چوون) ی چاوگ دەستى پئى كردوو. پىم وایە چاکتر دەبوو ئەگەر وشەکان ھەر بە ریزکردنى ئەلفوبیایانە بەردەوام ببوونایە تا نۆرە دەگەیشتە سەر (چوون) خوێ، واتە لەنیوان (چ) و (چوون) دا گەلئى وشەى دیکە ھەبوون و ھەن، كە نابێت نۆرەپریان لئى بکړیت. یا ڕەنگە دەکرا ڕەگى كردارەكە

نەدرایە تا دەگەشتینە چاوگی (چوون) و لەگەڵ ئەودا و لەناو کەوانەدا ڕەگەکەى
بدرايە، کە (چ)ـە، وەک بۆ زۆر کرداری دیکە ئەمە بە کار ھێنراوە. ئەودەم ئەو
ھەموو دووبارەکردنەوێ (سوون)ـەیش پێویست نەدەبوو.

رێ. لە تاپکردنی فەرھەنگەدا ژمارەیک ھەڵە بەرچاوەکەون (کە ڕەنگە بۆ
فەرھەنگ کەم نەبن). تەنیا چارەیک ئەوھە، ئەگەر بە پرۆگرامی کۆمپوتەر چار
نەکریت، یەک دوو کەس (ی کوردیزان و ئینگلیزیزان) بە وردی پێدا بچنەو. نووسەر
خۆی ھەلەکانی خۆی نابینیت و ئەمە لای ھەموومان ھەر وایە.

ئەمانە ھەندیک بوون لەو تیبیینیانەى بە چاوپێداگیرانی ئەو لاپەرانی فەرھەنگەکە
بە بیرمدا ھاتن. من کە ئەم ڕا و سەرنجانە دەنووسم، دیارە مەبەستی بەرودوام
پوخت و پێکبوونی کارەکەیە. لەو بروایەدام (و ڕەنگە بشتوانم بۆلیم دانام) کە
جەنابت پیاویکت زانستییانە بیر دەکەیتەو و بە سەرنج و بۆچوونی کەسانی دی
(با لەگەڵ ئەوانەى خۆشتدا نەگونجێن) سەغڵەت نابیت. ئەگەر ھەر بەشیکی ئەم
سەرنجانەى من شایانی ئەو بێت پێڕۆیی بکریت، دیارە سوودی کارەکەى تێدایە و
منیش دلخۆش دەکات. خۆ ئەگەر پێیشت وا بوو ھیچ کە لەبەرێک پڕ ناکاتەو، بە
تووڕەلانیان سەغڵەت نابم.

دەمەوێ لێرەیشدا ئەو قسەییەى لە تەلەفۆنەکەدا کردم جەخت بکەمەو؛ ھەبوونی
ئەم سەرنجانە بە ھیچ جۆریک لە بایەخ و گرنگی کارەکە کەم ناکاتەو. ئێستایش
پێم وایە بۆلابوونەوێ ئەم فەرھەنگە دەبێتە ڕووداویکی یەكجار گرنگ لە میژووی
فەرھەنگ (ڕووناکبیری)ی کورددا. ھەر بۆیەیش ھەز دەکەم چاپ و بۆلابوونەوێ
بکەوێتە دواى پرانەوێ ئەم سەل و سەدە، بۆ ئەوێ بێتە دیارییەکی ھێژا بۆ
مرۆفی کورد لە سالی (سەدەى، ھەزارەى) تازەدا. بە ھیواى ئەوێ لە سەرھتای
سالی تازەدا، کە لەگەڵ جەژنی ڕەمەزانیشدا ھاوکات دەبن، چاومان بە بینینی
فەرھەنگی شارەزور ڕوون ببێتەو.

جاریکی دیکەیش ڕیز و خۆشەویستیم و لە پەناى خوادا بن.

براتان: فەرھاد شاكەلى

نامەيەك بۆ دۆكتۆر شەفيق قەرزاز [۲]

كۆپى زانىبارى كوردستان پرۆژەيەكيان بە دەستەوہ بوو بۆ دانانى كتيبى خويندن بۆ پۆلەكانى يەكەم و دووہمى سەرەتايى و ھەوليان دەدا زاراوہكانى كوردىيى بادينانى و كوردىيى ناوہندى (خوارو) لە تىكستەكاندا تىكەل بکەن. كاك دۆكتۆر شەفيق قەرزاز، ھەك سەرۆكى كۆپ، نموونەى ھەردوو كتيبەكەى بۆ ناردبووم بۆ پياداچوونەوہ و دەربريني سەرنجەكانم لەبارەيانەوہ. ئەم نامەيە وەرەمى ئەو داواكارىيەى كۆرە.

سۆللەنتوونا ۱-۹-۲۰۰۲

براى بەرپز و خۆشەويستە ماموستا شەفيق قەرزاز

سەلاوى گەرموگۆرى برايانە بۆ خۆت و مال و منداڵ، ھيوام خۆشى و سەربەرزى و بەختەوەریتانە. سەلاوم بۆ ھەموو ھاوکارانت لە كۆپى زانىبارى كوردستان، ھيوادارم لە كار و ئەرکەكانتاندا سەركەوتوو بن.

زۆرم پى خۆش دەبوو ئەگەر ماوہ و دەرڤەيتىكى باشترم بە دەستەوہ بېووايە بۆ ئەوہى بە شينەيى بە تىكستەكاندا بچمەوہ و بمتوانيبايە بە شيوەيەكى پىكوپيكتەر و زانستيانەتر بارى سەرنجى خۆم دەربريم.

من لەم سەرنجانەمدا نامەوئى خۆم لە قەرەى تىۆريەكانى زمانەوانى (Linguistics) بەدەم، چونكە ئەودەم دەبى بنەرەتى ھەلوئىست و كار و دەرئەنجامەكان بخەينە ژيەر پرسيارەوہ. ئەوھيش جىگەى ئىترە نييە، بەو ھيوايەى بتوانين لە داھاتوويەكى ھەرچى نزيكا روويەروو لەگەل ھەموو ئەوانەى لە بوارەكانى ڤەرھەنگ (من لىترەدا ڤەرھەنگ بەرانبەر بە وشەى Culture بە كار دەبەم) و زمانەوانيدا چالاکن بکەوينە گفتۆگۆيەكى بەرھەمدارەوہ.

نامەوئى لىتەنى بشارمەوہ، كە من لاى خۆمەوہ گەيشتوومەتە سنوورى بېھومىدى لەبارەى رەوش و ھەلومەرجى ڤەرھەنگيەوہ لە كوردستاندا. بەراستى دەبى زۆر

وردتر و ژیرانه‌تر و قوولتر له‌م باسانه بکۆلریته‌وه، ده‌نا ئه‌وه‌ی له پێشمانه‌وه‌یه باوه‌ر ناکه‌م پاشه‌روژتیکێ زۆر ورشه‌دار بێت.

وا پێ ده‌چیت ئه‌م دوو تیکسته‌ی بۆ منتان ناردوون سه‌ره‌تای ئه‌زموونیکن به ئامانجی لێک نزیک‌کردنه‌وه‌ی دوو دیالیکته سه‌ره‌کییه‌که‌ی زمانی کوردی. ئه‌م هه‌لوێسته و بۆچوونه‌یش له‌و باوه‌ر و قه‌ناعه‌ته‌وه هه‌له‌هینجراوه که کوردی زمانیکێ ستاندارد نییه و ده‌بێ زمانیکێ ستاندارد "دروست بکریت". رێگای هه‌ره نزیکیش بۆ گه‌یشتن به‌و ئامانجه‌ و لێک دراوه‌ته‌وه که به تیکه‌لکردنی وشه و پێکهاته و رێزمان و سینتاکسی ئه‌و دوو زاراویه جێبه‌جێ ده‌کریته. ئه‌م نیاز هه‌گه‌رچی دانیام، لای به‌شیکێ زۆری ئه‌وانه‌ی کاری بۆ ده‌که‌ن، له دلسۆزی و خه‌مخۆرییه‌وه هه‌لقولاره‌وه، به‌لام تووشی جووریک له ساده‌کاری Simplification هاتوه. من وهک عه‌رم کردن له‌م نامه کورت و سنوورداره‌دا ناتوانم باسیکی و گرنگ و قوول بێنمه کایه‌وه و یه‌کالا بکه‌مه‌وه، به‌لام بێ یه‌کالا‌کردنه‌وه‌ی ئه‌و باسانه‌یش، یا هه‌ر نه‌بێت بێ گه‌یشتنه تیگه‌یشتنیکێ هاوبه‌شی زانستیانه سه‌باره‌ت شیوه‌ی کارکردن و هه‌نگاوانان، پێم وایه‌ به‌وه‌له‌کانی دیکه به‌ر بگرن.

بۆ ئه‌وه‌ی سه‌رنجه‌کانم به‌ کورتی، به‌لام به‌ جووریک که تیگه‌یشتنیان ئاسان بێت، ده‌ربیرم، ئه‌و دوو ده‌ستنووسه پێکه‌وه باس ده‌که‌م. نموونه‌کان له پله‌ی یه‌که‌مدا له کتێبی ئه‌لفوبێیه‌که‌وه ده‌هێنمه‌وه، ئه‌گه‌ر پێویست بێت ده‌چمه سه‌ر (خوێندنه‌وه‌ی نوێ):

یه‌ک: له‌ رووی رێنووسه‌وه

۱. ناته‌واوییه‌کی ئاشکرای تیکسته‌که رێنووسه. دیاره ئه‌مه ته‌نیا کێشه‌ی کتێبیکێ به‌سته‌زمانی وهک ئه‌م ئه‌لفوبێیه نییه، به‌لکه سه‌رجه‌م گوڤار و روژنامه و کتێبه‌کانی کوردستان به‌ هه‌له‌ ده‌نووسرێن و به‌رانبه‌ر په‌خنه‌یه‌کی جیددی و زانستیانه به‌رگه‌ ناگرن. به‌داخه‌وه تا ئێستا ئه‌و هه‌له نه‌په‌خسێنراوه که چاره‌سه‌ریک دا‌بنریت، که به‌ لای منه‌وه، چاره‌سه‌ر ئاسانه.

۲. (ئه‌لف و بێ) هه‌له‌یه و (ئه‌لفوبێ) راسته، چونکه ناویکی لێکدراوه.

۳. یه‌کێ له‌ هه‌له‌ زه‌قه‌کان له‌م تیکسته‌دا نه‌بوونی (ی) ئیزافیه (Genitive) له‌گه‌ڵ

ئەو ناوانەدا كە خۆيان بە (ى) تەواو دەبن، يا كاتى راناوى سىيەم كەسى تاك يا كۆيان بە دودا دىت: (رەزامەندىي ئىمەيە) نەك (رەزامەندى ئىمەيە)، (قوتايىي خۆشەويست) نەك (قوتايى خۆشەويست)، (يارىي تۆپى...) نەك (يارى تۆپى...)، (يارمەتتى دايكى) نەك (يارمەتتى دايكى).

۴. تىپى (ك)ى كۆتايى دەبى بەو شىۋەيە بنووسرىت، نەك بە شىۋەيە كافى عەرەبى كە كەشىدەكەي سەرى لا دەبرىت و ھەمزەيەك لەناو سكىدا دادەنرىت.

۵. كە دوو (ى) بە شوپن يەكدىدا ھاتن دەتوانن پىكەوھيان بنووسن ئەگەر رېگريكى رېزىمانى نەبىت: (يارىيان) راستە نەك (يارى يان)، (كئىيە) راستە نەك (كئى يە)، (بجىيە) راستە نەك (بجى يە).

۶. پرىپۆزىشن (حرف جر) دەبى بە جودا بنووسرىت: (بەئاسماندا) ھەلەيە و (بە ئاسماندا) راستە، (بەكەف) ھەلەيە و (بە كەف) راستە.

۷. پۆستىپۆزىشن دەبى لەگەل وشەي پىش خۆيدا بنووسرىت نەك بە جيا: (زەلكاوەكىدا) راستە نەك (زەلكاوەكى دا).

۸. كارى لىكدراو لە گەردانگردندا دەبى جيا بكرىتەو (چەند كارىكى تايىبەت نەبىت): (لىدەدەم) ھەلەيە و (لى دەدەم) راستە، (پرى بوويە) نەك (پرىبوويە)، (خۆش دەبىت) نەك (خۆش دەبىت).

۹. ئاۋەلكار دەبى بە جيا و سەربەخۆ بنووسرىت: (ھەر وايە) نەك (ھەر وايە).

۱۰. (دەنگخۆش) راستە نەك (دەنگ خۆش).

دو: لە پرووى پىداگۇگىيەو

۱. ھەول دراۋە وشەكان بەپىيى بنەماي بىرگە دابەش يا كەرت بكرىن، بەلام گەللى جار ئەمە بە ھەلە ئەنجام دراۋە. ئىمە دەزانن بىرگە دەتوانىت لە رىكخستنى كۆنسوناوت و بزوينەكان (قاول، قوۋكال) پىك بىت: يەك بزوين، بزوينىك و كۆنسوناوتىك، كۆنسوناوتىك و بزوينىك، كۆنسوناوت و بزوين و كۆنسوناوت، كۆنسوناوت و بزوين و دوو كۆنسوناوت... ھتد.

(دەرياز) كراۋە بە سى بىرگە (دەر يا ز). راستىيەكەي (دەر ياز). (دې) يەك بىرگەيە نەك (د) و (پ). (رۆژ) يەك بىرگەيە نەك (رۆ) و (ژ). ھەروەھا (دان)، (رىن)،

(رام)، (راب)، (بان)، (وات)، (ته)، (ئاف)، (سهگ)، (راس)، (ساج)، (هرچ)، (باش)
و دهیان نمونوی دیکه.

سی: له رووی پیزمانهوه

۱. کرداری تینه په ری ئیندیکاتیف به شیوه یه که گردان کراوه که له رووی پیزمانهوه
تینه که یشتنکی سهر سووړه ین دروست دهکات. ئەم رهوشه له بهشه زار او هی
بادینانی سهر به کرمانجی ژوورودا هیه، به لام بۆچی دهی بکریته بار به سهر
زمانی ئەده بییه وه که نهک نابیته هو ی دهوله مه ندر دنی، به لکه ده بیته هو ی ناژاوه
و گچهل بۆ مند الکی به سته زمان که هیشتا سهر هتا ساده و ساکاره کانی زمان
تینه که یشتوه:

(دهوهری) بۆ (زۆرۆ) ی سهگ به کار هاتووه، به لام ئەم دار یشتنه ههردوو راناوی
که سی سییه می تاک (3 sg.) و دوو می تاکیش (2 sg.) دهگریته وه. له ویش بترازیت،
لهم کرداردا ئەو گردانکردنه معنای رابوردووی بهردهوام بۆ سییه که سی تاکیش
دهدات. (دپیژیت)، ئەو (وی) دپیژیت و تو (تۆ) دپیژیت. (خوونا مه پاکژ دبیت) لیرهدا
(دبیت) دهکریت بۆ دوو که سی جیاواز بخریته کار.

۲. ئامرازی گه یاندن (Conjunction) دهی سهر به خو و به جیا بنووسریت:
(دلفه که رو خه مره وینه) چهوته و (دلفه که رو خه مره وینه) راسته.

۳. پاستپارتیسیپ (past participle) دهی شیوه ی ستانداردی خو ی وهرگریت:
(ماندوو) نهک (ماندی)، (خواردوو) نهک (خواردییه).

۴. له کرمانجیدا دۆخیک هیه له زمانه وانیدا پتی دهگوتریت (Oblique Case)، که
خوالی خوشبو و قه نات ی کوردۆ پتی دهگوت (تهوان) که دیاره له (طوی) ی
عه ره بییه وه هاتووه. زۆریه ی ههره زۆری نووسه رانی کرمانجی سهر وو، به بهشی
بادینانیش هوه، له بهکاره یتانیدا هه له دهکن، یا با بلین که مته رخه می دهکن،
چونکه گه وهری بهکاره یتانه که مه سه له ی جیند ره (Gender, Genus)، به لام ئەو
شیوه یی ئەوان به کاری دهبن، جیند ره سهری تیدا دهچیت و خوینه ریش
تووشی سهر گیزی ده بیت. من لیرهدا له وه زیاترم بۆ ناگوتریت، چیت ره نمونه
بدهم:

له جيئي (ئەم ب مۆسقىي...) چاكتره بگوتري (ئەم ب مۆسقىي...)، (وەزارەتى پەرەوردەيى) راستە نەك (وەزارەتى پەروردەيى)، (براىي خو) راستە نەك (برى خو).

۵. شتىكى باشە كە كاتى داھاتوو (Futurum) ى كرمانجى ھىنراوتە ناو تىكستەكانەو، بەلام لە دەرسى (ئاوات)دا (دى باریت) لەگەل (دا تەر نەبى)دا يەك ناگريتهو.

چوار: لە رووى وشەگەلەو Vocabulary

۱. ھەندى وشە ئەگەرچى لە ناوچەيەك بە شىوہيەكى تايبەت دەگوتريت و دەنوسريت، بەلام ئەمە نابى لەسەر حيسابى راستىي رەسەنى وشە، يا جوانىي ئىستەتيكى ييت:

(رھانە) چەوتە و (رھىحانە، رھىحان، رىحان) راستەن. (دىكل) وشەيەكى ناشيرىنە و چىترە (كەلەباب) يا (كەلەشىر) بە كار بىريت.

پىنج: فۆنۆلۆگى

۱. دەنگى بزوينى واوى دريژ (وو) لە بادىناندا دو گوڤرانى بەسەردا ھاتوو: لە (وو)وھو بوو بە (وى)، لەویشوھو بوو بە (ى): مزوورى: مزورى: مزورى، مژوول: مژوول: مژيل، مەيموون: مەيموون: مەيمىنك، نامووس: نامويس: ناميس، نووخاز: نووخاز، نىخاز. ئەم گۆڤرانە پىويست ناكات بەئىترىتە ناو زمانى نووسىنەو. شىوہى ھەرە راست دەنگى (وو) بپارىتريت، واتە (مژوول، مزوورى...ھتد).

شەش: لايەنى دىكە

۱. لاپەرە (۸۴) لەپر باسى دوو سوار دەكرى، كە سواری دوو ولاغى رەش بوونە. ئەمە يەكسەر بە دواى باسى قەلەرەشدا ديت، ديارە ھەلەيە.

۲. (چىرۆك) ھەلەيە و (چىرۆك) راستە، (سوپاسا تە دكەين) نەك (سوپاسيا تە...).

۳. (وہرنە مژوژان) دەربرىنكى ناشيرىنە.

۴. بەشىك لە شىعرەكان لە رووى كيشەوھەلەيان تىدايە، ھەندىكيان ھەر زۆر

بیتام و لاوازن، بۆ نموونه شیعرى (نویڭخوазى) و شیعرى (کۆترکى) په رنه خشینى).

۵. له لاپره (۳۲) ى خویندنه ودها جیندهر به هه له به کار هینراوه. (مریشک) مییه [به هر حال تا ئەم سالانه ی دواپیش وا بوو!], که چی نووسراوه (هیکین مریشکى خو), که ئەگەر مه به ست یه که مریشکه ده بوو بنووسریت (مریشکا خو), ئەگەریش مه به ست هر سى مریشکه کانه ده بوو بگوتریت (هیکین مریشکین خو).

۶. (لەناکاو مارەکی کێفاند و گۆتى), ئەمە رێزمانى هیچ دیالێکتیک نایگریته وه و ده بوو به شیوه یه کی راستر دابریژریت.

۷. (دهلووریت) هه له یه و (دهلوورینیت) راسته.

۸. (قیره ی لى هینا) هه له یه و (قیره ی برى) راستره.

نامه وئى له مه زیاتر خویشم و ئیوهیش به ورده کارییه وه خه ریک بکه م. وه که له سه ره تایشه وه باسم کرد, ئەم ههنگاوه به شیکه له بیرکردنه وه یه که سه باره ت زمان و به تایبه ت زمانى کوردی که رهنگه بکری هر بنه رته فهلسه فى و فه ره نهنگیه کانی (پروناکبیرییه کانی) بخریته بهر باس و لیکۆلینه وه, هیوادارم له دهرفه تیکی نیزیکی داهاتوودا شیوه یه که بدۆزریته وه بۆ له یه کدیگه یشتنێکی پتویست و راست.

جاریکی دیکه ییش ریز و خوشه ویستیم بۆ هه موو دوست و ئاشنایان

هر بژین

براتان: فه ره اد شاکه لى

سەرىشەيەكى ناپىتويست

بۆ گۆقارى گولان

دەمىكە ئەو دەزانم كە پۇژنامە و گۆقارەكانى كوردستان ئەوۋى رېژمان و رېنوووسى كوردى بېت سەريان لى دەرناچېت. بار و دۆخى زمان بە جۆرىك داتەپپوۋە كە نە نيازى پاكەن و نە نزاى چاكان ناپېت بە ھاناپەوۋە. زۆرم ھەز دەكرد لەم پوۋەوۋە "دەستى بدەمە دەستيان". لە بەر ئەمیان پارامەوۋە و دەستەوداۋىنى ئەويان بووم، بەلام دادى نەدا. دەللى سوتىنديان خواردوۋە ھەتا لارې ھەبېت و تا پېچەلپېچ دەست بگەوېت، مىلى راستەرىپكە نەگرن.

كەلېنكى دىكەى پۇژنامەگەرىى كوردستان، كە من زۆر ئاگادارى نىم، (ئىتىكى) پۇژنامەگەرىيە، كە دەرئى بە كوردىيەكەى خۇمان پىيى بلىين (رەوشت)، (دەستپاكى) يا (ئەمانەت). پۇژنامەيەك يا پۇژنامەوانىك پىزى بەلېنى خۇى نەگرىت، نە پىزى نووسەر دەرگرىت، نە ھىي خويئەر و نە ھىي پۇژنامەكەى خۇيشى.

چارەسەرى ئەم دەردانە كارىكى نەكراۋ نىيە، بەلام ھەروايش لە خۇيەوۋە بنېر نابېت. تۆ دەبى لە بنەماكانى بەكارھىنانى رېنوووس بگەيت، ئەوسا دەتوانىت راست بنوووسىت. ھەتا رېژمانىش تېنەگەيت، نازانى رېنوووس بەرى ج دارىكە، بنچكى چ ھەرد و بنارىكە. كەسئى يەك تۆز، ھىندەى سەرەدەرزىيەك، "مىزاجى كوردەوارى" ھەبېت چۆن دەتوانىت ئەم كوردىيەى گوى لى بېت يا بخويئىتەوۋە و لە داخانا دەھرى نەبېت و نەداتە ئەو كىوانە:

خويئەنەوۋەيەك بۆ كىتېبى فلان...

لە گرمەى جەنگى دوۋەمدا

لە ھەندەراندە دەرئى

لاى ئىمەدا ھونەر نرخى نىيە

بە گر خستنى ھەلمەتېك

له كهركووك دايه...

ئەمە مەسەلەى بۆچوون و ئىجتىهاد نىيە؛ راست ھەيە و ناراست ھەيە. ئەگەر لە سادەترین بنەماكانى زمانەوانى دەگەيت، فەرموو با قسەى لى بکەين، يا تۆ تىم بگەينە كه ھەلەم، ئەودەم من ئامادەم واز لە ھەلەكەى خۆم بھێنم، يا ئەوتە من بۆ جەنابتى روون دەكەمەو ھەو ھەى تۆ دەينووسى ناراستە، ئەوجا تۆ وەك پياوێكى پياوانە پى لى بنى و دىنى من كامە، بێرە سەر دىنم. دەلىتى چى؟ گرەو بکەين؟

وام دەزانى دەستگا زانستى و زمانەوانىيەكانى كوردستان دەتوانن پىنوونىيەك بکەن و دارى بخەنە سەر بەردى. رووم لە ھەر لایەكيان دەکرد، ھانام وەبەر ھەر پىشسپى و ھەر دەمراست و سەرۆكەكان دەبرد، گوێى دادەخست و خۆى لى نەبان دەکرد. ئەوسا زانيم "ئەگەر كەچەل ھەكیم بووايە..."

كىشەى ھەرە گەورەى من لەگەل چاپەمەنىيەكانى كوردستاندا ئەوھيە كە شارەزای رێزمان و پىنووس و خاڵبەندى نين. با جارى شىوازى نارەوانى دەربىرین و كوردیى ئاخىر زمان و ئىستىتىكى رووپەر دامەزراندنىش لەولاو ھەستى. لەبەر ئەو ناچارم ھەميشە ئەو جەخت بكەم كە دەمەوێ بە دەستى خۆم تىكستەكانى خۆم ھەلەبژێر بكەم. ئەم جارەيان بۆ بەدبەختى لەگەل (گولان)، باسەكەمان بە بەلێن و پەيمانىكى شكاى ھە. بە بەرچاوى چوار گەواھى سب و ساغ و ھۆشيار ھە پەيمانمان بەست، بەلام ھەر زوو پەيمانى ھەلوەشاندا ھە و دەستى نوێژەكەى شكاندەو. لە كات و ساتىكى وەھادا چيم لە دەست دىت، ئەو نەبى لەگەل شىخى گەرەدا بلىم:

وختى كە لەم موعامەلە زانيم غەرەز چىيە
دەرحال گەرە پاشەو ھەمما بە عاجزى.

ئەزىمان، ۋەما ئەدراكە مەزىمان؟

بۆ سەرنووسەرى ھەفتەنامەى ھاۋالاتى
(ۋە ھەموو سەرنووسەرانى كوردستان)

بريا ھەر لە سەرەتاۋە دەستت بنايە بە ڕوومەۋە و وتارەكەت بۆ بىلاو نەكردمايەتەۋە. ئەۋدەم نە من ۋەك ئىستا دەھرى دەبووم و نە تۆيش تاۋانى شيۋاندنى تىكستىكى كوردىت دەدرايە پال. جارى با ھەر پىشەكى عەرزت بىكەم كە من لە مافى خۆم خۆش بووم و گەردنت سەد جار ئازاد بىت. ھەرچىيەكەش لىرە بە دواۋە بىلەيم (بىنوسم) دەچىتە خانەى ئەو گوتوبىژە گشتىيانەۋە كە بازەنى سوۋدى لەو دوو كەسەى ڕووبە ڕوۋى يەك دەدوین زۆر بە ۋلاۋەتر دەچىت. ئەمەيان ئىدى بە شىكە لەو ھاۋىرسەكەيانەى ئەگەر بە پىگەى زانستىيانە ئەنجام بدرىن، دەبنە ھۆى دەۋلە مەندكردنى بىر و فەرھەنگ و زمان.

گوتارى (ئەم ھەلۋىستبازانە جىبى متمانە نىن)، پىش ئەۋەى بگاتە لای ئىۋە بە لای كەمەۋە دە جار (باۋەر بفرەموون!) خۆئىراۋەتەۋە، ھەلەبىژىر كراۋە و راست كراۋەتەۋە. كەچى لە (ھاۋالاتى!!) دا كۆمەلەى ھەلەى رېنۋوس و ئىستىتىكى و شىۋازەكى كراۋن بە قەدىلە و دراۋن لە پەرچەم و ئەگرىجەى جاران خاۋى.

من ئىستا نايم ئىۋە و خۆئىنەران و خۆيشم بە باسى سەرلەبەرى ئەو ھەلەلەۋە خەرىك بىكەم، بەلكە تەنبا سى جۆر، ۋەك نموونە، ھەلەبىژىرم:

دواۋشەى ناۋى گوتارەكە ئاۋەھا نووسراۋە: نىن. ئەم (نىن) ھەلە رېزىماندا پىي دەگوتىت كەردارى نەفىكراۋى بوون (Negative copula)، كە لە كوردیدا لە ئامرازى نەفى (نى) و كەردارى (بوون) دروست دەبىت و بەگوڤرەى كەسەكان گەردان دەكەرىت. كەردارى بوون لە كوردیدا بۆ شەش كەسەكەى رېزىمان لە شىۋەى جەختكراۋیدا ئاۋايە (م، يە، ە، ىن، ن). تۆ دەلەيت: من كوردەم، تۆ كوردىت، ئەو كوردە، ئىمە كوردىن، ئىۋە/ئەۋان كوردن. بۆ نەفىكەردنىش تەنبا (نى) دەچىتە سەر ئەو شىۋانە.

که واته دهبی بلّین: (ئیمه کوردین) یا (ئیمه کورد نین)، به لّام ئەگەر باسی (ئێوه) یا (ئەوان) مان کرد دەلّین (کوردن) یا (کورد نین). ئەگەر مەبەست باسی (ئیمه‌ی هەلۆیستباز) ببوایه، دەرگا بنووسرێ (ئیمه جێی متمانه نین). به لّام که ئیمه باسی (ئەوانی هەلۆیستباز) دەرکەین، دەبی بنووسریت (جێی متمانه نین). ئەمه هەلەیه‌کی ریزمانییه له‌و بابەته‌ی هیچ دهمه‌ته‌قی و (ئيجتیهاد) یک هەلناگریت و ته‌نیا ئەو پوونکردنه‌وه‌یه‌ی لێرده‌ا پێشکەشم کردووه‌ ده‌توانیت راست بێت و هیچ باوه‌ر و هەلۆیست و بۆچوونیکی دیکه‌ی جیاوازان ناتوانی و ناکرێ راست بێت.

پێم وایه له به‌شی هه‌ره زۆری گوتاره‌که‌دا (پ) ی قه‌له‌و گۆراوه‌ و کراوه‌ به‌ (ر) ی لاواز. من ئەمەم به‌ کاری پووخینه‌رانه‌ی ته‌کنیک لێک دایه‌وه‌، که‌ په‌نگه‌ له‌ به‌ر جیاوازیی پرۆگرامی نووسین یا جۆری تیپه‌کان ئەمه‌ پووی دابیت. به‌ لّام هاوکاتیش ده‌بینم له‌ هه‌ندێ جێگه‌دا (پ) ی قه‌له‌و وه‌ک خۆی ماوه‌ته‌وه‌. ئەمه‌یان چۆن پاساو ده‌دریت؟ نازانم.

له‌ برێگه‌یه‌که‌دا من تیرمی (به‌رگه‌نه‌گرتوو)م به‌ کار بردووه‌، که‌چی ئێوه‌ زۆر خه‌مساردانه‌ کردووتانه‌ به‌ (به‌رنه‌گرتوو): تو بلّی من نه‌زانم (به‌رنه‌گرتوو) له‌ کوردیدا هه‌یه‌؟ با، به‌ لّام ئەوه‌یشم لا پوونه‌ که‌ به‌ (واسیته‌) ی هیچ ده‌سته‌لاتدارێک و به‌ (فرمان) ی هیچ سه‌رکرده‌یه‌کیش له‌و رسته‌یه‌دا جێی نابێته‌وه‌! ئەمه‌ پێش ئەوه‌ی هەلەیه‌کی زمانه‌وانی بێت، هەلەیه‌کی ئیستیتیکیه‌، پێوه‌ندی به‌ چێژی زمانه‌وانی و فره‌هه‌نگییه‌وه‌ هه‌یه‌.

ئەو سێ خالە‌ی سه‌ره‌وه‌ ته‌نیا سێ نمونه‌ی ساده‌ی هەلە‌ی ریزمان، پێنوس و ئیستیتیکن. من مەبەستم ئەوه‌ نییه‌، خاوه‌خواسته‌، هه‌رچی کاسه‌ و که‌وتلی هەلە‌ و ناته‌واویه‌کانی زمانی کوردییه‌ بکێشم به‌ سه‌روپۆته‌لاکی ئێوه‌دا و ورد و خاشیان بکه‌م.

کاره‌ساتی زمانی کوردی زۆر له‌وه‌ قوولتره‌ به‌ کورته‌په‌خنه‌یه‌کی وه‌ها چاره‌سه‌ر بکریته‌. ئەوه‌ ده‌ ساڵ زیاتره‌ من له‌ هه‌ولی ئەوه‌دام ده‌سته‌لاتی سیاسی کوردستان تی بگه‌یێنم که‌ ده‌بی ئەم ئا‌زاویه‌ سنووریکی بۆ دابنریت و ئەمه‌ کاریکی له‌کردنه‌ها‌توو نییه‌. به‌ لّام راستییه‌که‌ی ئەوه‌یه‌ که‌ ئەوان، وه‌ک له‌ گوتاره‌که‌یشدا نووسیومه‌، نه‌ تێی ده‌گن و نه‌ ده‌یان‌ه‌وێ تێی بگن.

ئەگەر رېگام بىدەن ئەم دەرفەتە بۆ ئەو دەقۆزمەو ھەندى راستىيى تال ليرەدا تۆمار بکەم، کە کەمجار وا رېک دەکەوئ پياو بواری ئەو ھەبىت راشکاوانە پېشکەشيان بکات. کوردستانی خواروو، لەبەر کۆمەلێ ھۆی سياسى و ميژووبى، لە ھەموو کوردستاندا گرنگترين و دەولەمەندترين ناوھەندى فەرھەنگ و زمانى کوردیيە. ئەم ناوھەندە سەرھەکی و دەولەمەندە، ئەگەر ھەر وەک ئەم چوارەدە سەلھى رابوردوو لە گۆراندای بىت، دەبىتە گەورەترين سەرچاوەى پووکەنەو و ھەلوەشانەو و لەناوچوونى زمان و فەرھەنگى کورد. بەرھەنگاربوونەو ھەم ھەرھەشە گەورەيە ئاسان نيە، بەلام پېويستى بە پەرچوو (معجزه) يەکیش نيە. دەستەلاتىکى سياسىيە کەگرتوو، دلسۆز و بوئير، ئىلتىتىکى ھۆشيار و زانستپەرور و ماندوويينەناس، رېگەي کارکردنى پى بدريت و لە رووى ماددى و سياسى و مەعنەويەو پشستگري بکريت، نەخشەيەکی تۆکمە و زانستپيانە لە چوارچيۆي سياسەتتيکى فەرھەنگيدا (Cultural Policy). ئەمە ئەو دەرمانەيە کە شيرپەنجە و ئايدزى زمان و فەرھەنگى کوردى تيمار دەکات.

لە سەرھەتادا پەنجەيەکم بۆ گرفتى ريزمان و رينووس پاکيشا. چارەسەرى ئەم دوو پەتايە رەنگە لە ئەرکە ھەرە ئاسانەکانى زمان و فەرھەنگى کورد بىت. بى زانينى ريزمان تۆ ناتوانيت فيرى راستنووسى، واتە رينووس، ببیت. لە ولاتى ئيمەدا ريزمان نەبووئە زانستتيکى گەلەکی. ھەر لە بنەرەتیشدا زمانزان و ريزمانزانمان يەکجار کەمن. ئەنجامە تال و ئاوژەژينەکە ئەو يە کە لە کوردستاندا يەک دانە کتیب نيە راست نووسرايىت، يەک دانە رۆژنامە و ھەوتەنامە و مانگانە و ھەرزنامە نيە کوردى بە شيوەيەکی راست بنووسيت. من کە باسى (راست و چەوت) دەکەم، ھەرگيز بە لای ئەو بابەتانەدا ناچم کە دەکرى باوەر و ھەلوئىستى جياوازمان لەبارەيەو ھەبىت. مەبەستم تەنيا ئەو بابەتانەيە کە ھيچ ئەملاوئەولای تيدا نيە: يا من راستم يا تۆ. لەم نيوانەدا ئەو بنەمايەش دەخەمە کارەو کە ئەگەر تۆ دەتوانيت بە شيوەيەکی زانستى و لۆگيکى قەناعەت بە من بکەي کە ھەلەم، بەلئىنت دەدەمى کە واز لە بۆچوونەکەي خۆم بىنم، بەلام ئەگەر من بۆ تۆم روون کردووە کە ھەلەيت، تۆيش ئەو بەلئىنە بدە.

کوردى و کورديزانى، زمان و زمانزانى و راستنووسى لە سەرکەو ھەتا بلایى تیکەلاوى يەکترن، بەلام لە سەرکى دیکەيشەو تە ئەو رادەيە جياوازان کە دەکرى

بَلّی هەر یه که یان زانست و بابەتیکى سەر به خۆیه. ئێمه نووسەرى وامان ههیه که کوردیهکی هێنده جوان و پاراو دهنووسیت، پیاو ههز دهکات ئهگەر جێنۆشی پێ بدريت بهو زمانه پێی بدريت. بهلام نه شارهزای رێزمان و نه ئاشنای رێنووس. زمانزانیشمان هه، ئهگەرچی زۆر کهمن، که ههموو بنه ماکانی زمانهوانی (Linguistics, philology) یان رهوان کردووه، بهلام ئهگەر دوو لاپه رهیان به کوردی نووسی دهبی بیهیه لای فهقییهکی دێ بۆیان راست بکاتهوه و بیکاته کوردی. دهردی رێنووس له ههموویان سهختتره. ئههه یان بێجگه له مهرجی کوردیزانی و زمانزانی پێوستی به سهلیقهیهکی کوردانه، ئاشنایهتی لهگهڵ رهگوریشه و میژووی وشه (Etymology)، وردبینی و ههسته وهرییهکی خۆرسک و ئاوهزیکى زانسته ژیر ههیه.

له بهردهم وینهیهکی ئاوا تاریک و تهماویدا دهبی چاوه پێی چی له دهسته لاتدارانی نیشتمان که مان بکهین؟ ئهێ دهبی به نووسه ران و رووناکبیرانی نه ته وه که مان بلیین چی و چۆنیان مۆچپاری بکهین؟ من نامه وی بدهم له بنی هه مانه که، بهلام لی تانیسی ناشیرمه وه که خه ریکم دهگه مه لیواری بیهومیدی (دهزانم ئیستا به رانه ر ئه و تانیس و شیرمه وه و هومیده راده چله کین!) و لیم عه یانه ئه م ئه رکه، گه رچی سه ختیش نییه، بهلام رهنجی فه رهادی کێوکه نی دهوی.

گه ل و نه ته وه و تاکه که سیش له زۆر رووه وه له یه ک دهچن. که سێکی نه زان، ئه گه ر به خۆی زانی که نه زانه، لی مه ترسه، چونکه ئه وه یه که م ههنگاوی فیربوونه. بهلام که سێک که نه زان بوو، نه شیرزانی نه زانه، له وهیش به دب ختانه تر وای زانی زانایه، دهستی لی بشۆ. که ئه مه دهنووسم ئه و بیره ساتیرئاسا و کۆمیتراجیدییه م دیته وه بیر که چه ند سالتیک له مه و پیش له ناو کۆلکه خوینده واری کوردستانی تورکیادا ته شه نه ی کردبوو، پرۆفیسۆرێکی به ناو رۆژه لاتناس و کوردناسیش ختووه ی ئاوهزی ده دان و کلاوی زانستی له سه ر ده کردن. ئه ودهم، رهنگه ئیستایش، پێیان وا بوو که ئه و که مه خوینده وارییه ی خه ریک بوون فیری ده بوون، جۆرێک رینیسانسه له میژووی فه رههنگی کوردیدا روو ده دات! ئه م زه بهیریه یان چه ند جار ان دوویات ده کردوه و دهنووسی. کار گه یشتبووه ئه وه ی ده یانویست ئه نسیکلۆپیدیایه ک به زمانی کوردی (هه لبه ته به زاراوی کرمانجی) بنووسن. جا وه ره ئه م وینه

پێکه‌نینه‌ینه گالته‌جاره به‌ینه به‌رچاوی خۆتدا: ئه‌نسیکلۆپیدیایه‌ک به‌ زاراوی کورمانجی و به‌ ئه‌لفوبیتی که‌مالیستانه‌ی ئه‌تاتورکانه‌ی لاتینی. سه‌رۆکی ئه‌م پرۆژه شارستانییه‌ش کۆنه‌ سیاسه‌تمه‌داریک بوو که به‌ هه‌موو ژبانی هه‌یج زاراویه‌کی کوردیی نه‌زانیوه‌ و نازانیت. ئه‌مه‌ وێناکردنی ته‌واوی که‌نده‌بیری خۆنه‌ناسینه‌، که ئیمه‌ی کورد وه‌ک تاکه‌که‌س و وه‌ک نه‌ته‌وه‌ش تووشی بووینه‌.

من که‌ گوتاری (ئه‌م هه‌لۆتستبازانه‌ جیی متمانه‌ نین)م بۆ هاوولاتی نارد، راستیه‌که‌ی ده‌مویست بیکه‌مه‌ سه‌ره‌تای زنجیره‌نووسینیک له‌سه‌ر ژبانی فره‌ه‌نگیی ئه‌م‌رۆی کوردستان و هه‌ر له‌و پێوه‌نده‌شدا رۆلی پروناکبیران و (پێوه‌ندیی ناشه‌رعی)یان له‌گه‌ڵ ده‌سته‌لاتدا به‌ شێوه‌یه‌کی ره‌خنه‌گرانه‌ بخوێنمه‌وه‌. به‌لام شێواندنی نووسینه‌که‌م بوو به‌ هۆی ئه‌وه‌ی جارێکی دیکه‌ش بیرێ لێ بکه‌مه‌وه‌ و به‌ دوا‌ی چاره‌یه‌کدا بگه‌ڕیم. ئه‌و گوتاره‌ په‌یامێکی دیاریکراوی پێ بوو، که ده‌مویست بگاته‌ به‌ر چاو و ئاوه‌زی به‌شێکی باشی خوێنه‌ری کورد، به‌لام که‌ په‌یام وه‌ک خۆی نه‌گات، ره‌نگه‌ نه‌ناردنی چاکتر بێت.

سوێد، سۆلله‌نتونا ۲۰۰۵-۵-۲۹

هه‌رزانه بێ موباله‌غه‌هه‌رفی به‌گه‌وه‌ه‌ری

هه‌تا راپه‌ڕینی ١٩٩١ی کورد له‌ باشووری کوردستان، ئه‌گه‌ر شیواوی و بی‌سه‌رویه‌ری له‌ رێژمان و رێنۆسی کوردیدا هه‌بوو، تاوانی ئه‌م که‌مایه‌سییه‌مان ده‌خسته‌ پال بێده‌وله‌تی و نه‌بوونی کورد له‌ ناوه‌ندی ده‌سه‌لات و بریاردانا. ئه‌مرۆ ئیتر کورد بۆ هه‌بوون و هێشتا مانه‌وه‌ی ئه‌و که‌مایه‌سییه‌ ناتوانی بیانویه‌کی هه‌بی، له‌به‌ر ئه‌وه‌ خۆی ئه‌و ده‌سته‌لاته‌ی هه‌یه‌ هه‌ر چه‌شنه‌ هه‌نگاوێک له‌ پێناو پوخته‌کردن و ستانداردکردنی زمانه‌که‌یدا هه‌لبێنیته‌وه‌. به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌یشدا، ده‌بینین که‌موکۆرییه‌کانی رابوردووه‌ک هه‌ر ماون، به‌لکه‌ له‌ ماوه‌ی ئه‌م چوارده‌ ساڵه‌دا چه‌ند هێنده‌ی تریان هاتونه‌ته‌ سه‌ر.

فه‌هاد شاکه‌لی، مامۆستای زمانی کوردی له‌ زانستگه‌ی ئوسالا له‌ سوید، له‌ وتاریکدا که‌ ناوی (ئه‌ززمان وه‌مائه‌دراکه‌ مه‌ززمان) بوو، له‌ ژماره‌ی ٢٢٧ی (هاولاتی)دا ده‌ڵێ: «کوردستانی خواروو، له‌به‌ر کۆمه‌ڵی هۆی سیاسی و میژوویی، له‌ هه‌موو کوردستاندا گرنه‌ترین و ده‌وله‌مه‌ندترین ناوه‌ندی فه‌ره‌نگ و زمانی کوردیه‌. ئه‌م ناوه‌نده‌ سه‌ره‌کی و ده‌وله‌مه‌نده‌، ئه‌گه‌ر هه‌ر وه‌ک ئه‌م چوارده‌ ساڵه‌ی رابوردوو له‌ گۆرانا بیت، ده‌بێته‌ که‌وره‌ترین سه‌رچاوه‌ی پووکانه‌وه‌ و هه‌لوه‌شانه‌وه‌ و له‌ناوچوونی زمان و فه‌ره‌ه‌نگی کورد.»

بۆ روونکردنه‌وه‌ی هۆکار و تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی ئه‌م گۆرانکارییه‌ و هه‌روه‌ها داهاتووی زمان و فه‌ره‌ه‌نگی کوردی، به‌ باشم زانی رووی پرسیار بکه‌مه‌ فه‌هاد شاکه‌لی و داوا‌ی لێ بکه‌م له‌م باره‌یه‌وه‌ بۆمان بدوێ.

م. ئه‌حمه‌دی (به‌رپۆه‌به‌ری مائپه‌ری دیما‌نه‌)

دیما‌نه‌: کاک فه‌هاد، چه‌ز ده‌که‌م له‌و ده‌رپه‌ینه‌ی خۆته‌وه‌ ده‌ست پێ بکه‌ی که‌ له‌ هاوولاتی‌دا ب‌لاو کراوه‌ته‌وه‌. له‌ تێروانینی تۆدا ئه‌و که‌موکۆری یان شتگه‌له‌ چین که‌ ده‌بنه‌ هۆکار بۆ "پووکانه‌وه‌ و هه‌لوه‌شانه‌وه‌ و له‌ناوچوونی زمان و فه‌ره‌ه‌نگی کوردی"؟

شاکه‌لی: به‌کارهێنانی زمان له‌ ئاست و پله‌ی جیاوازا‌دایه‌ و به‌پێی گه‌شه‌کردنی تاک و کۆمه‌ڵ له‌ رووی فکری و شارستانی و ئابووری و فه‌ره‌ه‌نگیه‌وه‌ ده‌گۆرێت.

كه سيك كه پيشه يه كي ساكاري هه يه و ژيانكي زۆر ساده ده ژى پيويستى به وه نيه زمانكي ده وله مهندي پر له تيرم و زاراوه ي فله سله ي و سياسي و ته كنكي بخاته گهر. ئه و ته نيا له چوار چيوه ي پيويستيه رۆژانه كانى خويدا زمانى پيويسته. ته نانه ت بۆ ده برپىنى هه ست و بيره ناسك و ده روونيه كانى خويشى و ينه ي زۆر ساده و يه كتيوژى به كار ده هينيت. به لام كاتى كۆمه لگه، كاتى نه ته وه به ريگاي شارستانيتى و پيشكه وتنى فره ههنگى و سياسي و ئابووريدا ده روات، ئيدى پيويستيه كانى رۆژبه رۆژ روو له زيادبوون ده چيت و ناتوانيت هه ر به و كۆمه له وشه و تيرم و ده برپىن و ده سته واژه يه ي جاران خو ي ببا به رتوه. رهنگه به پتي تيوريى ماركسيزم ئه مه به سترتته وه به گۆراني ياساكانى كاره وه و ته فسيريكي ماددى بكريت، به لام كۆمه لگه و تاكه كه س و ژيان ته نيا به مادده ته فسير ناكريت.

له كوردستاني باشوور (حه ز ده كه ي بلنى كوردستاني عيراق، يا باشوورى كوردستان، ئيستا كارم به وه نيه)، كۆمه لگه له گۆرانيكي بنه رته ي و قوولدايه. ئه م گۆرانه به شيويه كي ئوتوماتيكي كۆمه لى پيويستى و كۆمه لى ياساي ناچارى و كۆمه لى بنه ما و شيويه تازهى كار و بيركرده وه له گه ل خويدا ده هينى. گريكويزه ي باسه كه مان ليروه وه ده ست پى ده كات. له كۆمه لگايه كدا كه زانست و فكر و عه قل سه رده ست بيت، ئه وانه ي ده يبه ن به رتوه يا ئه وها هه ر له سه ره تاوه خو يان بۆ ئه م جوژه گۆرانه نه ئاماده ده كهن، يا ئه وه ي كه گۆران رووى دا، هه ر زوو كۆمه لى بنه ما و قانون له وه هه لومه رجه تازميه هه لده هينجىن و كاري پى ده كهن و ده يكه نه بناخيه ك بۆ ريكخستن و ريكخستنه وه ي كۆمه ل. دياره بۆ هه له ينجاني ئه و بنه ما و قانونانه، كه س چاوهر واني ئه وه ناكات له غه يبه وه (له نه په ني و نادياره وه) هه وائيك و رينوئينيه ك بگات. ئه وه ي ئه م كاره ده كات مرؤفه كانى كۆمه لگه كه خو يان. له م ئه ركه يشدا بيتگومان سوود له ئه زموونى و لاتان و نه ته وه كانى ديكه وه رده گرن، به لام به شيويه كي زيندوو، بى كو پيكرن، ده يخه نه خزمه تي ئه زموون و كاره كه ي خو يانه وه. ئه وانه ي ده بى ئه ركي دۆزينه وه ي قانونه كان و ئه ركي ناسينه وه و گشتاندنى بنه ماكان و خستنه گه ريان جيبه جي بكن، راست وايه كه ساني بن شارمزاى بواره كانى كاره كه يان بن و هيج گومانتيك له زانيارى و زانستيان نه كريت، و له دلسوزيان دنيا بين. ئه گه ر ئه مه نه كريت، ئازاوه سه رتا پتي كۆمه ل داگير ده كات و ئه نجامه كان به هيج جوړيك به و شيويه نابن كه ببه هوى پيشخستن و

گه شه کردن و چاره سهری گرفته کان.

له کوردستان، سیاسه تمه داران و سهرگرده کان پښتر خویان بۆ ئەم باره نوښه ئاماده نه کردبوو. ئەمەیان ڕهنگه پاساو بدریت، ئەگەرچی هیهی پاساودان نییه. به لām تهنانهت دواى چوارده سال حوکمرانى، هیچ نیشانهیهک، هیچ هیمایهک، هیچ گه لالهى بیرکردنهوهیهک نابینین پیمان بلای ئەمانه بهراستی دهیانهوێ کیشهکان چاره سهر بکهن. من باسی هه موو بوارهکانی کۆمه لگهی کوردستان ناکهم، ته نیا و ته نیا باسی فرههنگ و زمان دهکهم.

ئەم رهوشه تازهیهی کوردستان وا پتویست دهکات زمان و فرههنگی کوردی به جوړیک نهخشه ی بۆ بکیشریت که بتوانیت وهرامد رهوهی پتویستی و ئامانج و داخوازهکانی نه تهوهی کورد بیت و یارای ئەوه بیت له هه موو بوارهکانی زانست و زانیاری و گه شه کردندا وهک دهستاویژتیکی مرۆفانه کار بکات و هه لسووریت. ههروهه هایش ئەوه دهسته بهر بکات که کۆمه لگهی کوردهواری دهکاته ئەندامیکی کارا و چالاکی دنیای ئەم سهردهمه و مرۆفی کورد بتوانیت له شارستانیتیی ئەم چه رهخدا به شدارییهک، با که میش بیت، بکات. ده بی فرههنگی کورد وهرامد رهوهی پتویستییهکانی مرۆفی کورد بیت، چ ماددی و چ پۆخی.

له سهردهمهکانی پتشیودا زمان و فرههنگی کوردی سنووریتی که جار تهسکیان بۆ دانرابوو. دهستگای ڕاگه یاندنی کوردی کهم بوون و پڙیمه داگیرکه رهکان دهیانبرد به رتوه و به شیک بوون له سیاسهتی فرههنگی ئەوان. مرۆفی خویندهواری کورد هه ره به ههستی خوړسکی خۆی، ئەوه لهو یستیهی لا دروست بوو بوو که به هه موو هیزیکه وه دهست له فرههنگ و زمانی خۆی گیر بکات و باوهشی بۆ بکاته وه. که گوڤاریکی وهک (کاروان) یا (رۆشنیری نوی) ده خوینده وه یه کسه ره له زهینی خۆیدا کرداریکی ماتماتیکیانهی ئەنجام ددها، که پینج یا ده لاپه ره ی یه کهمی به نوینه ری بیر و کرداری دهسته لات داده نا و ئەوانی دیکه یشی به پتی ناوه رۆک و به پتی چیرۆکی خۆی هه لده سه نگاند. له بهر ئەوهی بلاو کراوه و دهستگای ڕاگه یاندن کهم بوون، زیانی شیان هینده به ر بلاو نه بوو، ئەگەرچی ئەوه به شه ی لای دهر بکه که ئاوینه ی بیرى داگیرکه ران بوو، ئەوهی دى شتی باشی تیدا بوو. به لām له پال زۆر شتی لاوازشدا دهستگایه کی وهک کۆری زانیاری (ی) کورد له به غدا هه بوو که، هه ره نه بی له سالانی سهرهتای دامه زانیدا، به راستی جیتی شانازی

بوو بۆ کورد. پیاوani وهک عه لائوددين سه ججادی، مه سهعوود محهمهه، که مال مه زهر نه حمهه، هه زار، هه یمن، مه لا عه بدولکه ریمی موده پرپرس، شېخ محهمهه دی خال، شوکور مسته فا، نه وره محمانی حاجی مارف، جه مال نه بهن، قه ناتی کوردو، عه لی سهیدو گۆرانی و زۆری دیکه کاریان تیدا دهکرد، یا پشتیوانی بوون. بیجگه له کۆمه لای دهستگای گرنگی دیکه ی فه ره نهنگی که له چوار سالی ئاشتیبی ۱۹۷۰- ۱۹۷۴ دا هه بوون. نه مرۆ دهیان و سه دان پۆژنامه و گوڤار بلاو ده بنه وه و کتیب چاپ ده کرین. دهیان دهستگای رادیو و ته له فیزیو و ئینته رنیت هه ن. زانیاریی خوینده واری ناو نجیی کورد له رووی زمانه وه پاشه کشه ی کردووه. جاران بهشی هه ره زۆری خوینده ی کورد بیجگه له کوردی زمانیکی دیکه ی ده زانی، که له عیرا قدا عه ره بی بوو، که چی نه مرۆ زۆری خوینده ی کورد له کوردی به و لاوه زمانیکی دیکه نازانیت. نه و جا نه وه فه ره نهنگ و زمان و زانیارییه ی پیشکشه ی نه م خوینده ره ده کریت، به ره مه میکی لاواز و سه قهت و نه خو شه، به زمانیک نوو سراوه که، به قه ولی مامۆستا گۆران، ده لای حه لوائی ئاردی جۆیه.

نه وه دهستگا فه ره نهنگی و به ناو زانستیانه ی نه مرۆ له کوردستاندا کاریگه رن و چاوه روانی نه وه یان لای ده کریت فه ره نهنگ و زمانی کوردی به ره و چاک بوونه وه و دواتریش پیشکه و تن و گه شه کردن ببه ن، بهشی هه ره زۆریان خو یان نه خو ش و سه قهت و رووخاون، خو یان بی نا وه رۆک و بی به رنامه ن.

لایه نه تیکشکا وه کانی زمان و فه ره نهنگی کوردی له کوردستانی خواروودا زۆرن، هه ره گرنگه کانیان؛ تیکچوونی رینووس، ریزمان، سینتاکسی رسته ی کوردی و دارمانی ئیستیتیکی شیوازی کوردینووسین. بیجگه له مه نه ییش ده کرئ باسی هه ژاری یا هه ژار کردنی زمانه کیش بکه یین. نه مه نه هه موو فاکتۆری ترسناکن، به لام ترکزه ی یه که م، پیم وایه، نه بوونی سیاسه تیکی فه ره نهنگی و نه بوونی سیاسه تیکی زمانه وانییه، که به توانیت به وردی و ژیرانه کار بۆ دوا رۆژی زمان و فه ره نهنگی کورد بکات. ناته واوی و لاوازی هه ن و هه ر ده شین، به لام مائویرانی نه وه یه که ئیمه نه خشه یه کمان نه بیت بۆ بنبر کردنی نه و فایرو سانه ی به ر بوونه ته گیانی زمانی کوردی.

دیما نه: له هه مان وتاردا ده لای «له کوردستاندا یه که دانه پۆژنامه و حه وته نامه و مانگنامه نییه کوردی به شیوه یه کی راست بنووسیت». نه م

دەربرینه تهنیا بۆ ئو به‌شهیه که به ئەلفبیتی عەرەبی دهنووسی یان به‌شه لاتینییه که‌یشه؟ هەر لهم بارهیهوه ئو پرسیاره‌یشم هه‌یه ناخۆ ئو که‌سانه‌ی وه‌ک رهنه‌نگر یان لیکۆلەر له‌ زمان و فره‌ه‌نگدا کتیب و بلاڤۆکیان هه‌یه، چی؟ ئایا رهنه‌نگریکی زمان که رهنه‌نگ له به‌ه‌له‌نوو‌سین ده‌گرێ، ناگرێ خۆی به‌و ئاسته‌ گه‌یشته‌بیت به‌ دروستی و بی هه‌له‌ بنوو‌سیت؟ یان وه‌ک تۆ ده‌لێی که هیچ که‌س به‌ دروستی نانووسی، ده‌بی هەر له‌ بنه‌ره‌دا رینوو‌سی کوردی به‌ هه‌له‌ دارپژرا‌بیت؟

شاکه‌لی: سه‌رنج و تیبینییه‌کانی من له‌ پله‌ی یه‌که‌مدا زمانی ستانداردی کوردی ده‌گریته‌وه که ئهم‌ڕۆ له‌ دوو به‌شی کوردستاندا وه‌ک زمانیکی ئه‌ده‌بی به‌ کار ده‌هێنریت و له‌ ڕووی به‌ره‌می نووسراو و چاپکراویشه‌وه نزیکه‌ی ۷۵٪ تا ۸۰٪ی زمانی کوردی ده‌گریته‌وه. با من ئه‌وه‌یش ڕوون بکه‌مه‌وه که نازانم بۆ به‌و ئەلفوبییه‌ ده‌لێن ئەلفوبی‌ی عەرەبی؟ با‌وه‌ر نا‌که‌م زمانزانیکی فارس یا پاکستانی به‌ ئەلفوبی‌ی زمانه‌که‌ی خۆی بلێ عەرەبی. ته‌نانه‌ت ئه‌وروپاییه‌کان کاتێ ئو جو‌ره ئەلفوبییه‌ ده‌که‌ن تیرمی (Modified, modifierad) به‌ کار ده‌به‌ن.

ئو به‌شه‌ی زمانی کوردی که به‌ تیپی لاتینی دهنووسریت، له‌ ڕووی بنه‌ماکانی رینوو‌سه‌وه رهنه‌نگه‌ کێشه‌ی که‌متر بیت، به‌لام کێشه‌ی گه‌وره‌تری هه‌یه که‌ دوویان یه‌کجار زه‌ق و له‌به‌رچا‌ون: ئەلفوبییه‌که‌ خۆی ئەلفوبییه‌کی سه‌ه‌ت و نازانستی و نا‌کوردییه‌، چونکه‌ نه‌ک به‌ که‌لکی هه‌موو زمانی کوردی، بگره‌ به‌ که‌لکی زارا‌وای کرمانجی خۆی‌شی نایه‌ت. کو‌مه‌لێ فۆنیمی گرنگی زمانی کوردی هه‌ن که‌ ده‌بوو له‌ ئەلفوبییه‌که‌دا ئیشاره‌تیک، نیشانه‌یه‌ک بۆ پێشاندانیان هه‌بو‌وایه، به‌لام نییه‌ و دانه‌زرا‌وه. دو‌وه‌میش کرمانجی شی‌وه‌یه‌کی ستانداردی نییه‌ و نه‌یتوانی‌وه وه‌ک زمانیکی ئه‌ده‌بی گه‌شه‌ بکات و شی‌وه‌یه‌کی ستاندارد دروست بکات. له‌وه‌یش به‌ترازێ ئو هه‌موو هه‌لایه‌ی له‌سه‌ر جیا‌وازی ئەلفوبی‌ی کوردی ده‌کریت، له‌ راستیدا ئه‌وه تهنیا کێشه‌ی کرمانجییه‌، که به‌ سێ رینوو‌سی جیا‌واز دهنووسریت، ده‌نا کوردیی خوارو (که من پێم وایه‌ زمانی ستانداردی کوردییه‌) هەر به‌ یه‌ک ئەلفوبی‌ی دهنووسریت.

قه‌یرانیکی سه‌خت و بێ‌زاریه‌ینی (ده‌بوو بلێم ئیلنجه‌ین!) ئه‌م باسه‌ ئه‌وه‌یه که به‌شی هه‌ره‌زۆری، یا رهنه‌نگه‌ هەر هه‌موو، ئه‌وانه‌ی باسی زمان ده‌که‌ن و خۆیان

دهخه نه ناو کیشه که وه که سانیکن هیچ پتوه ندییه کیان به زمانه وه نییه و تیی ناگهن و هیچی لی نازانن. له بهر ئه وهیش ده بینی هه رچییه که ده لئین و دهنووسن هه ر هه مووی له نوخته ی سیاسه ته وه یا له پنگه ی نه خوینده واری و نه زانینه وه در ده چن. که سیکیان تاکه جاری به لگه یه کی زانستی و زمانه وانیی پی نه بووه و نییه. هه روه ها له دنیای جه نجالی نووسینی کوردیدا جیاوازی نیوان کوردیزان و زمانزان یا زمانه وان نا کریت. هه ر که سیک کوردیه کی جوانی نووسی مانای ئه وه نییه که ده توانی زمانه وانیش بیت. زمانه وانای وایش هه یه که ناتوانیت نامه یه که به کوردیه کی جوان بنووسیت. من گه لی جار ئه مه م گوتووه، که پیاوانیکی وه ک هیمن و هه ژار و سه ججادی و ته نانه ت شوکور مسته فایش کوردیزان بوون، کوردیزانی گه ورهیش بوون، به لام زمانه وان نه بوون. رهنگه ئه گهر لای مام هه ژار باسی فونیم یا دیفتونگت بکردایه، پتی وا بووایه ئه مانه ناوی دهرمانن.

ئو که سانه ی له به ره ی زمانی کوردیه وه دهنووسن، بیگومان، ده بی زمانه وانیش بن، یا هه ر نه بی شتیکی وه های لی بزنانن که بو پالپشتی باوه ر و بوچوونه کانیان به لگه یه کی زانستییان به دهسته وه بیت. به شتیکی یه کجار زوری ئه وانه ی له بواری زمانی کوردیدا کار ده که ن و دهنووسن و بوچوونکیان هه یه، له رووی پینووسه وه کو له وارن و ئه وه ی دهینووسن هه له یه. من که ده لیم هه له یه، مه به ستم ئه وه نییه، له بهر ئه وه ی به لای منه وه هه له یه، ئیتر به هه له ی دادهنیم، مه به ستم ئه وه یه له رووی زانستییه وه ئه وه ی دهینووسیت و ده لیت به رگه ی ره خنه یه کی جیددی نا کریت.

له م رۆژانه دا هه وایکم خوینده وه باسی ئه وه ده کات که به شه کوردیه کانی زانستگه کانی کوردستان و به شی کوردیی زانستگه ی به غدا کۆنفه رانسیکیان پیک هیناوه بو هاوکاری و نزیک کردنه وه ی به رنامه کانی خویندن و شتی له و بابته ته. ئه وه ی به لای منه وه سه رنجراکیش بوو، قسه و نووسینی سه رۆکبه شه کان بوو که رۆژنامه که دواندبوونی. رهنگه ئو هه موو هه له یه ی له نووسینه که دا هه بوو، تاوانی رۆژنامه نووسه که بوو بیت (حه ز ده که م ئه وه ت عه رز بکه م که هه له ی نووسین، لای من، تاوانه)، به لام ته نانه ت بیروباوه رمه کانیشم پی سهیر بوون. ئاشکرا دیار بوو که هه ندی له و دۆستانه هه ر هیچ ئاگیان له هه لومه رجی زمان و فه رهنگی کورد نییه و نازانن چی روو ده دات. ته نانه ت تیرم و زاراوه کانیان به هه له به کار هینابوو. باشه ده بی ئو چه ندسه د خویندکاره ی له م به شاندا پهروه ده ده کرین، چ کوردیه که فیر

بین و کامه زانستیان پێشکەش بکریت؟

ناکری بڵێین پێنوووسی کوردی هەر لە بنه‌ره‌ندا هه‌له‌یه. پێنوووس، وه‌ک زۆر باب‌ه‌تی دیکه‌ی دنیای زانست و خوێنده‌واری، مه‌سه‌له‌یه‌کی پێکهاته (Conventional)، به‌لام گرنگ ئه‌وه‌یه ئه‌وه‌ی ده‌ینوو سین و ده‌یڵێین له‌گه‌ڵ بنه‌ماکانی پێنوووس و پێژماندا، له‌گه‌ڵ بنه‌ما مه‌نتیقییه‌کاندا، هاوئاه‌نگ و گونجاو بێت. کابرایه‌ک، که خۆی به‌ نووسه‌ر ده‌زانیت، به‌ ده‌ست پێنوووسه‌وه داماو و له‌ تێکستیکی نیولا په‌ره‌یدا هه‌قده هه‌له‌ی هه‌یه، ئه‌مه تاوانی زمان و پێنوووسی کوردی نییه، تاوانی خۆیه‌تی که ناتوانی بنه‌ما و قانوونه‌ راسته‌کان فێر بکێت. که‌سیک سا‌له‌های سا‌ل خه‌ریکی کوردینوو سین بێت، هێشتا ئه‌وه‌نده حا‌لی نه‌بووبێت که راست و نا راست له‌ یه‌ک بکاته‌وه، نازانم بۆ ده‌نووسیت؟ من به‌وه‌یش رازیم که کابرا شیوه‌یه‌کی هه‌له به‌ کار ببات به‌و مه‌رجه‌ی له سه‌رتاسه‌ری نووسینه‌که‌یدا خۆی پێوه ببه‌ستیت، نووسه‌ریک که با بڵێین باسی شیخ مه‌حمود ده‌کات، هەر له‌و نووسینه‌دا ناوی شیخ به‌ چوار پێنج شیوه‌ی جیاواز ده‌نووسیت: مه‌حمود، مه‌حمود، مه‌حمود، مه‌حمود، من ئێتر ناتوانم هێچ رێژیکی نووسینه‌که‌ی بگرم. ئێستا دیاره‌یه‌کی زۆر سه‌یر له‌ دنیای فه‌ره‌نگ و زمان و خوێنده‌واری کوردیدا په‌یدا بووه. ده‌یان که‌س هه‌ن هەر له‌ خۆیا نه‌وه باسی زمان و پێنوووس ده‌که‌ن بۆ ئه‌وه‌ی هێچ لێ بزانی، بۆ ئه‌وه‌ی زمانزان یا کوردیزان بن، بۆ ئه‌وه‌ی ته‌نانه‌ت سه‌ره‌تا ئاسانه‌کانی زمان و فه‌ره‌نگ بزانی. له‌ کوردستانی خوارو هەر میواتیکی نه‌خوێنده‌واری کوردی تورکیا و ر‌ووسیا ده‌چێته‌ ئه‌وێ، یا هەر کۆلکه‌ خوێنده‌واریکی ئه‌وروپایی (ته‌نانه‌ت جاسووسه‌کانیش) سه‌ر ده‌ات، به‌ په‌ره‌شه‌وه ده‌چنه‌ خزمه‌تی و به‌ جو‌ری پرسیاری زمان و پێنوووسی لێ ده‌که‌ن وه‌ک بڵێی یارۆ سه‌رۆکی بال‌ای زمانی کوردی بێت. خوێنه‌ری نا ئاگای کوردیش که ئه‌م ناوانه له‌ سه‌ر لاپه‌ره‌ی ر‌ۆژنامه و په‌رده‌ی ته‌له‌فیزیۆن ده‌بینی، پێی وایه ئه‌مانه به‌ راستی شتی‌ک ده‌زانی و بۆی و نه‌بۆی ده‌رمانی هه‌موو ده‌ردیکیان له‌ لایه.

له‌ ب‌واری کوردینوو سیندا ر‌ۆژنامه‌وانه‌کانی کوردستان یه‌کجار کۆله‌وار و نه‌خوێنده‌وارن. به‌ره‌مه‌که‌یشیان ئه‌و ئازاوه به‌ ده‌ختانه‌یه‌یه که یه‌خه‌ی فه‌ره‌نگ و زمان و نه‌ته‌وه‌ی کوردی گرتووه. تاکه‌ ر‌یز په‌ر گۆفاری (پامان) به‌ که هه‌ول ده‌دن پێنووستیکی یه‌کگرتو به‌ کار به‌یئن. نا ئێم له‌و هه‌وله‌دا سه‌رکه‌وتوون، من خۆیشم زۆر کێشه‌م له‌ گه‌لیان هه‌یه و پێم وایه له‌ هه‌ندێ ر‌ووه‌وه هه‌لن، به‌لام ر‌یزی هه‌وله‌کانیان

دهگرم چونكه به جیددی بیر له رینووس دهكه نه وه. دهستگایه کی وهك كۆری زانیاری کوردستان، ته نانهت ناوی دهستگاکه یشیان به هه له ده نووسن. نازانم چهند نه نامیان ههیه، به لام به دلنایی پیت ده لیم که تاکه یهک زمانزانیان تیدا نییه، ته نانهت نیوه زمانزانیکیشیان تیدا نییه. جاران به ناهق بهو کۆری که سالانی هفتاکان هه بوو دهیانگوت (گۆری) زانیاری، به لام به راستی نه وهی نه مپۆ ههیه (گۆری زانیاری کوردستان) له، دهستگایه کی مردوو، ترسنۆک، هه لپه رست و بۆگهن.

به لئ، من جاریکی دیکه یش هه ر نهو باوه رهم دووباره دهكه مه وه: له کوردستاندا یهک دانه رۆژنامه و هه وته نامه و مانگنامه نییه کوردی به شیوهیه کی راست بنووسیت. یهک دانه کتیبیش نییه سه رتاسه ر راست نووسرا بیت.

دیمانه: له وتاره که تدا که روو دهکته «هه موو نووسه رانی کوردستان» باس له گرفتی ریزمان و رینووس دهکته و ئاماژه به وه دهکته که «چاره سه ری نه م دوو په تایه، رهنگه له نه رکه هه ره ئاسانه کانی زمان و فره رهنکی کورد بیت». له درێزه ی وتاره که دا «دهگه یته لیواری بیته میدی». نه م بیته میدییه ی تۆ له چی و له کییه؟ ئایا ده سه لاتدارانی نیشتمانه بیته میدت دهکن یان بیته سه لاتیه ی نووسه ران؟ نه گه ر نه م کاره هینده ئاسانه، چۆنه نه ده سه لاتدار و نه نووسه ر و نه هیه کس و ناوه ندیک کاری بۆ ناکات؟ به باوه ری تۆ ئیمه هه تاکه ی به م رێگه نادرسته دا ده رۆین؟

شاکه لی: من نازانم هه تا که ی به م رێگه ناپیرۆز و نادرسته دا ده رۆین، به لام ده زانم نه نجامی نه م باره ی نه مپۆ پووچانه وه و هه لوه شان وه ی هه موو گه نجینه و شانازییه کانی میژووی فره رهنگ و نه دهب و زمانی کوردیه. ده زانم نه نجامه که ی ته نانهت هه لوه شان وه ی کورد خۆشییه وهک نه ته وهیه ک.

نه مپۆ له کوردستانی خواروودا هه لیکه زیڕینی و هاتۆته پی شه وه که کورد بیته خاوه نی فره رهنگیکی ده وه له مه ند، زمانیکی نه ده بیی ستاندارد و نه وهیه کی خۆینه وار و روونا کبیر، به لام کار و کرده وه ی سه رکرده یه تی سیاسی کورد رێک به پیچه وانه وه ده روات و رێگه یه کی گرتۆته به ر که به ره و هه لدر و ملشکان و نابوو تبه و نمان ده بات. خانیی گه وره که گله یی له سه رده می خۆی و له ژێرده ستیی کورد ده کات، تاوانه که

دهخاته ئهستۆی دهسته لاتداران و سهركردهكان، نهك ههژار و خوینه‌وارهكان، یا به زمانی ئه‌مڕۆ: پرووناکبیران و چه‌وساوه‌كان:

نامووسه‌ ل حاکم و ئه‌میران

تاوان چیه‌ شاعیر و فه‌قیران؟

ئه‌مڕۆ به‌شی هه‌ره‌زۆری سه‌رکرده‌ و سیاسه‌تمه‌داری کورد به‌راستی نه‌خوینده‌وارن. نه‌ک هه‌ر ئه‌وه‌یش بگره‌ دژی خه‌ڵکی خوینده‌وارن و تا بۆیان بکریته‌ ده‌یان‌ه‌وێ دووریان بخه‌نه‌وه‌، ئه‌وان ته‌نیا ئه‌و خوینده‌وار و پرووناکبیرانه‌یان ده‌وێ که ملکه‌چی خۆیان و حیزبه‌کانیان، ئه‌وانه‌یان ده‌وێ که ئاماده‌ن خۆیان بفرۆشن و زمانیان گرێ بده‌ن و هه‌رگیز وشه‌ی (نا) به‌ کار نه‌به‌ن. ئه‌مانه‌ ئه‌و (حه‌کیم)ه‌ن که مام هه‌ژار جارێ چیرۆکه‌که‌ی بۆ گێڕامه‌وه‌، گوته‌ی به‌ سولتانی گوتوه‌: قوریان من غولامی هه‌زره‌تی سولتانم نه‌ک هه‌زره‌تی باینجان. ئه‌مانه‌ (وعاظ السلاطین)ی فه‌ره‌هنگی کۆمه‌لناسیه‌که‌ی دۆکتۆر (عه‌لی وه‌ردی)ی ره‌حمه‌تین. چاره‌سه‌ر، دیسانیش ده‌یلمه‌وه‌، ئاسانه‌ و نه‌کراو نییه‌: کۆمه‌ڵی ده‌ستگای زانستی که که‌سانی شایان و لایه‌توو بیبه‌ن به‌ پێوه‌ و کاری تێدا بکه‌ن، پلانیکه‌ی تۆکه‌مه‌ی فه‌ره‌هنگی بۆ به‌دییه‌تانی رێنيسانسیک له‌ زمان و فه‌ره‌هنگی کوردیدا (واته‌ سیاسه‌تیکی فه‌ره‌هنگی: Cultural policy) سه‌رکرده‌یه‌کی (یا سه‌رکرده‌یه‌تییه‌کی) به‌جهرگ و بوێر که له‌ رووی ماددی و مه‌عنه‌ویه‌وه‌ پشتیوانیی پرۆژه‌ فه‌ره‌هنگیه‌که‌ بکات.

هۆیه‌کی زۆر بته‌نانه‌ی قه‌یرانه‌کانی زمانی کوردی له‌وه‌وه‌ سه‌ری هه‌لداوه‌ که له‌ وڵاتی ئێمه‌دا خه‌ڵک به‌گشتی و له‌ پێش هه‌موویشیان‌ه‌وه‌ نووسه‌ران و پرووناکبیران، له‌ رووی زانستی‌ه‌وه‌ شاره‌زای زمانی کوردی نین، ئاشنای پێکهاته‌که‌ی نین، رێزمانیان به‌ شیاوازیکی زانستی نه‌خویندوه‌وه‌ و فێری نه‌بوونه‌. بێ زانیی رێزمانیش زۆر زه‌حمه‌ته‌ تۆ له‌ بته‌ماکانی رێنووس بگه‌یت. لای ئه‌و نه‌ته‌وانه‌ی که می‌ژووویه‌کی دوورودرێژی نووسین و خوینده‌واریان هه‌یه‌ و به‌ شێوه‌یه‌کی زانستی زمانه‌که‌یان داڕشتوه‌وه‌ و خوینده‌وارانیان په‌روه‌رده‌کردوه‌وه‌، ئه‌م کێشه‌یه‌ برپاوه‌ته‌وه‌. رێنووس تا راده‌یه‌کی زۆر پێوه‌ستی رێزمانه‌. ده‌مه‌وێ بلییم ئه‌مه‌ رێزمانه‌ که به‌ راده‌ی یه‌که‌م بریار ده‌دات وشه‌ ده‌بێ و هه‌ا بنووسرێت و هه‌ا نه‌نووسرێت. من ناڵیم هه‌موو که‌سیک که خویندی ئیتر ده‌بێ وه‌ک زمانه‌وانێک شاره‌زای زمان بیت، به‌لام خۆ ده‌بێ له‌ خویندنگه‌دا ئه‌وه‌نده‌ی فێر بکه‌ن که به‌شه‌کانی رسته‌یه‌که‌ بناسیته‌وه‌ و بزانیته‌

وشه چۆن دهنووسریت. تۆ که ریزمانت نه زانی، دیاره ناشزانی بۆچی، بۆ نموونه، ههندی (دا) دهبی به وشه که ی پیش خویه وه بنووسریت و هندیکیشیان به جیا. له وه ناگهیت بۆچی بۆ یه که م که سی کۆی نه فیکراو دهبی بنووسیت (نین)، به لام بۆ دووهم و سییه م که س (نین). ههتا ئیستایش من تاکه که سیکم نه دیوه له و ورده کاریانه ی زمان تیگه یشتییت و کاری پی کردییت.

دیما نه: کاک فرهاد، بۆئه وه ی خوینهر باشت ر له مهبهستی تۆ تیبگات، تکایه ئاماژه به هندی که له هه له زهق و به رچاوه کان بکه که له میدیا و بلا فۆکی کوردیدا دینه به رچاو.

شاکه لی: هه له کان یه کجار زۆرن. من هه موو جار ی که پۆژنامه کانی کوردستان له سه ر ئینته رنیت ته ماشا ده که م، دهیان و سه دان هه له ی نا قۆلام به رچاو ده که و ی، که پیاو پتیا ن ده هری ده بییت. به لام ده بی ئه وه یش روون بکه مه وه که قهیرانی زمانی کوردی مه سه له ته نیا هه له ی رینووس و ریزمان نییه.

وه ک نمونه ی هه له ی باو ده توانم ئه مانه ت بۆ باس بکه م:

– نه زانی نیکی ته واو له باره ی به کاره ی نانی پۆست پۆزیسیۆنه کانی (دا، وه، را ... هتد) وه. ئه مه یش له به ر ئه وه یه کابرای نووسه ر له باره ی دۆخه کانی ناوه وه له زمانی کوردیدا (دۆخ: Case, Kasus) هیچ نازانی.

– تینه گه یشتن له بنه ماکانی دروست کردنی ناوی لیک دراو، به گشتی یش با به تی وشه سازی (Word formation). له به ر ئه وه یش ئه م جۆره هه لانه هه میشه دووباره و سه دباره ده بنه وه.

– هه له کردن له به کاره ی نانی ناو له دۆخی ئیزافه دا (Genitive)، به تاییه ت که ناوه که به (ی) ته واو ده بییت.

– به کاره ی نانی هه له ی را ناوی لکاو (به تاییه ت که سی سییه می تاک و کۆ) که به ناوی که وه دهنووسرین به (ی) ته واو بووییت.

– ناشاره زایی له بنه ماکانی به کاره ی نانی خاله بند ی (Punctuation).

– ونبوون و له ناوچوونی به شیک له پۆست پۆزیسیۆنه کان، به لام به پیچه وانه وه دانانی پۆست پۆزیسیۆن له و جیگایه دا که پتویست نییه.

– به کارهێنانی هه‌له‌ی پێشگر (Prefix) ی هه‌ندێ کردار وهک (هه‌ل)، له کاتی گه‌ردانکردنی کرداره‌که‌دا.

– تیکه‌لکردنی شیوه‌ی (و) و (وو) له‌و فۆرمه‌ پێزمانیه‌دا که پێی ده‌گوتریت (Past particip).

– ناشاره‌زایی له‌ فهره‌نگ و شیعری کلاسیکی کوردی. له‌م پۆژانه‌دا پۆژنامه‌یه‌کی گه‌وره‌ی کوردستان به‌ خه‌تیکی درشت دێرێکی (ئه‌ی ره‌قیب) ی ئاوها نووسیوو: (زیندوووه‌ قه‌د نانه‌وێ...!) هه‌روه‌ها هه‌ر ئه‌و پۆژنامه‌یه‌ شیعره‌ ناوداره‌که‌ی پیره‌مێردی وای کردبوو: (دایکی وه‌ته‌ن ده‌ هه‌سته‌ سلاویان لێ بسینه‌وه‌...!).

– هه‌له‌کردن له‌ گه‌ردانکردنی ئه‌و کردارانه‌دا که په‌گی پابوردوویان به‌ (ی) ته‌واو ده‌بێت، کاتێ ده‌نووسینرێن به‌ پاناوی لکاوه‌وه‌.

– به‌کارهێنانی شیوه‌یه‌کی سینتاکس (Syntax) که راسته‌وخۆ له‌ زمانیکی بێگانه‌وه‌ وه‌رگیراوه‌ و کوردی نییه‌.

ئه‌مانه‌ ته‌نیا نمونه‌ی ئاساین که‌ پۆژانه‌ به‌رچاوه‌که‌ون. ئه‌وجا پێم بڵێ چه‌ند که‌س له‌وانه‌ی سه‌دان لاپه‌ره‌ی پۆژنامه‌ و گوڤاره‌کانی کوردستان ره‌ش ده‌که‌نه‌وه‌، ئه‌م بئه‌مایانه‌ ده‌زانن و به‌ جێی ده‌هێنن؟ له‌وه‌یش بترازێ به‌ شیوه‌یه‌کی زۆر ناشیرین و نه‌زانانه‌ وشه‌ له‌ دیالێکتی کرمانجیی سه‌رووه‌وه‌ وه‌رده‌گرن بێ ئه‌وه‌ی هێچی لێ بزانن، بێ ئه‌وه‌ی شاره‌زای بنجوبناوانی وشه‌که‌ بن. پێیان وایه‌ به‌م به‌کارهێنانه‌ ئیتر زاراواکانی زمانی کوردی له‌ یه‌کدی نزیک ده‌بنه‌وه‌ و زمانی یه‌کگرتوو دروست ده‌بێت.

دیمانه‌: له‌ وتاره‌که‌دا ئه‌لفبێی کرمانجیی سه‌روو به‌ هی "که‌مالیستانه‌ی ئه‌تاتورکانه‌ی لاتینی" ده‌ناسینی. تکه‌یه‌ له‌م باره‌یه‌وه‌ زیده‌تر بۆمان بدوێ. له‌گه‌ڵ کرمانجیی خواروودا چۆنی هه‌له‌سه‌نگینی؟

شاکه‌لی: ئه‌لفبێی لاتینی لای کورد دیاره‌یه‌کی سیاسیه‌ و راسته‌وخۆیش به‌ستراوه‌ به‌ هه‌له‌دانێ ئیمپه‌ریالیستانه‌وه‌ بۆ دابه‌شکردنی کوردستان. ئه‌وانه‌ی کوردستانیان له‌ یووی جیۆگرافی و سیاسیه‌وه‌ پارچه‌پارچه‌ کرد، هه‌ر ئه‌وانیش بوون که‌وته‌ ئاماده‌کاری بۆ پارچه‌پارچه‌کردنی زمانه‌که‌ی و فهره‌نگه‌که‌ی. دیاره‌ له‌م بواره‌دا پۆژه‌لاتناسانی ئه‌وروپایی پۆلێکی یه‌کجار ناپیرۆزیان هه‌بوو، چونکه‌ ده‌یان

درۆیان بلّو دهکردهوه و به ناوی زانستهوه به خه‌لکیان ده‌فرۆشت. ئیستایش له‌سه‌ر
ئو پیلانگێرانه‌یان هه‌ر به‌رده‌وامن. بێگومان هه‌ندێ له‌ کاره‌کانیان به‌ هوێ هه‌ندێ
رووناکبیری ناپاکی کورده‌وه جێبه‌جێ ده‌کن.

گه‌وره‌ترین نمونه‌ی پۆژاواپه‌رستی و شتواندنی ناسنامه‌ی پۆژه‌ه‌لاتی مسته‌فا
که‌ماله (ئه‌تاتورک)، که‌ ویستی به‌زۆر نه‌ته‌وه‌ی تورک بکاته نه‌ته‌وه‌یه‌کی پۆژاواپی و
هه‌موو شارستانی‌تی و رابوردوی بسپێته‌وه. هه‌لۆیست و ئیدیۆلۆگیی ئه‌تاتورک به
ئاشکرا ره‌گه‌زه‌رستانه‌ بوو. ئو دژی عه‌ره‌ب بوو، دژی ئیسلام بوو، دژی پۆژه‌ه‌لات
بوو. ده‌یویست به‌ هه‌ر نرخیک بووه له‌وانه‌ دوور بکه‌وێته‌وه. وای ده‌زانی هه‌ر به‌وه‌ی
خوێ له‌و فره‌هه‌نگه‌ دوور بخاته‌وه ئیتر ده‌بێته ئه‌وروپایی و مۆدیرن و پێشکه‌وتوو.
ئه‌نجامه‌که‌یشی ئه‌مه‌ی لێ ده‌رچوو که ئه‌مرۆ به‌سه‌ر تورکدا هاتوو و دیت: گه‌لێکی
بێناسنامه، نه‌ به‌ پۆژه‌ه‌لاتی مایه‌وه و نه‌ بوو به‌ پۆژاواپی (و نه‌ ده‌شبیت).

له‌ناو کورددا که‌س هێنده‌ی بئه‌ماله‌ی به‌درخان دلسۆزی بیروباوه‌ر و ئیدیۆلۆگیی
ئه‌تاتورک نه‌بوو. ئه‌وان ئه‌گه‌رچی به‌ روواله‌ت دژی تورکیا بوون، به‌لام له‌ راستیدا
ناکوکییان ته‌نیا له‌سه‌ر ده‌سته‌لات بوو. جه‌لاده‌ت و کامپان به‌درخان له‌ هه‌موو
ژیا‌نیاندا هه‌ولێ ئه‌وه‌یان ده‌دا لاسایی ئه‌تاتورک بکه‌نه‌وه و زۆریش له‌ دله‌وه
سه‌رسامی که‌سایه‌تی و بیرکردنه‌وه‌ی ئه‌تاتورک بوون. به‌درخانیه‌کان له‌ ناوه‌راستی
سه‌ده‌ی نۆزه‌هه‌مدا ده‌سته‌لاتی سیاسییان له‌ کوردستاندا نه‌ما و ئه‌ماره‌ته‌که‌یان
رووخا. جه‌لاده‌ت و کامپان ده‌یانویست ئه‌وه‌ی که له‌ سیاسه‌تدا دۆراندوویانه له‌ زمان و
فره‌هه‌نگدا وه‌ ده‌ستی بێننه‌وه. بئه‌ماله‌ی به‌درخان هه‌ر دوا‌ی پروخانی میرنشینی
بو‌تان له‌ ئه‌سته‌مبوول و له‌ کرێتا و له‌ چهند جێه‌کی دیکه ژیا‌ن به‌لام هه‌میشه
ئا‌شنامه‌تی و پێوه‌ندیان له‌گه‌ڵ ده‌ستگا‌کانی ئیمپه‌ریالیستیدا هه‌بووه. په‌یدا‌بوونی
بیری گۆڕینی ئه‌لفویتی‌ش به‌ره‌مه‌یکێ ئه‌م بیرکردنه‌وه‌یه و ئه‌م پێوه‌ندییه‌ بوو. ئه‌مه‌یش
هیچ سه‌یر نییه‌ کاتێ که‌ ده‌زانین سه‌رچاوه‌ی ئیدیۆلۆگیی ئه‌تاتورک و به‌درخانیه‌کان
هه‌ر یه‌که سه‌رچاوه‌یه و هه‌ردوو لایان له‌ یه‌که‌ کانیی ژه‌هراویان خواردوو‌ته‌وه.

ئه‌گه‌ر ئو باب‌ه‌ته‌یش بخه‌ینه‌ لاره‌، به‌لام ئه‌لفویتی لاتینی له‌ پرووی زانسته‌یه‌وه
ئه‌لفویتییه‌کی نا‌ه‌واو و هه‌له‌یه و ده‌رۆستی ده‌نگه‌کانی (فۆنیمه‌کانی) زمانی کوردی
نایه‌ت. هێنده‌ی من بزانم به‌ لای که‌مه‌وه حه‌وت فۆنیم له‌ کوردیدا هه‌ن که له‌و
ئه‌لفویتییه‌دا هیچ نیشانه‌یه‌کیان بۆ داننه‌راوه.

بۆ من پرسیارەکه ئەو نییه که ئایا دەکرێ ئەلفویتییه که بگونجێرت و چاکسازی بکێت یا نه، مەسەله که ئەو نییه که بۆچی، له پێناوی چیدا و به چ مەبەستێک دەبێ ئەلفویتی بگۆڕین؟ ئەلفویتی ئەمڕۆی کوردی ئەلفویتییه کی رێکوپێک و به جوانترین شیوه له گەڵ دەنگەکانی زمانی کوردیدا گونجێراوه. رەنگه یهك دوو ورده کێشه ی تیدا مابێتهوه، به لām ئەوانه به ئاسانی چارهسەر دهکری. ئیمه ئەگەر له ماله که ماندا پهنجهرهیه کمان درزی بردبوو، نایهین هه موو خانووه که برووختین به نیازی چاککردنی پهنجهره که. پهنجهره که خۆی چاک دهکەین و تهواو. ئەوجا ئەگەر ئەو خانوو شوینەواریکی میژوویی بوو، هه زار سال ته مەنی بوو، وهک زمانی کوردی، ئەو هه تاونێکی نه به خشر او به رانبهر به کورد و به شارستانی و به رانبهر به هه موو مرقایه تی، ئەگەر تێکی بدهین و بیرووختین.

زۆر جار مەسەله ی که مایه تی و زۆرایه تی وهک به لگه دههێرتیه وه. ئەمه ههچ راست نییه، به لگه بیرکردنه وه یه کی سیاسیه، نهک زانستی. ئیمه که باسی زمان دهکەین، باسی تیکست دهکەین، باسی زمانی نووسراو دهکەین، باسی زمانی قسه کردن ناکهین. به گۆڕینی ئەلفویتی هه موو گهنجینه ی نووسراومان له ناو دهچیت و به دهستی خالی ده مینیه وه. به شی هه ره زۆری زمانی کوردی به ئەلفویتی کوردی نووسراوه. من له م رووه و ئاماریکی چه سپیوم به دهسته وه نییه، به لām به خه ملاندنێکی مه نتیقی ده توانم ب لیم ۸۵٪ تا ۹۰٪ی زمانی کوردی به م ئەلفویتییه نووسراوه و ده نووسریت. ئیمه ناکرێ بێن له بهر خاتری کوردی کوردستانی سه روو هه موو زمان و فره ههنگی کورد هه لته کین و واز ل بێن، له بهر ئەوه ی پیمان وا بیت لاتینی ده ماناکاته گه لێکی مۆدێرن و به مه ده بینه ئەوروپایی. ئەو ۱۵٪ یا ۱۰٪یه ی ده مینیه وه ئەو ئەده به یه که نووسه رانی ئەمڕۆی کوردستانه کانی تورکیا و سووریا و روسیا ده نووسن و به ره مه ی دین، که ئەویش له رووی ئیستیتیکی و هونه ریه وه نرخێکی ئەوتۆی نییه. ههچ گه لێکی خاوه نشارستانی و خاوه نفره ههنگ نییه له دنیا دا وازی له رابوردووی خۆی هه ینا بیت له پێناوی شتیکی پوچ و بێناوه رۆکی وهک ئەلفویتی لاتینیدا. ئەوه چین، ژاپۆن، رووس، جووله که، یۆنان، ئه رمه نی، گورجی، هه هندستان، پاکستان، عه رب، فارس، ئەتیوپی و به نگالی. کێ تا ئیستا خۆی تووشی مآلۆیرانی وه ها کردوه؟ کهس! ئەگەر ئەمڕۆ هه ندی کۆله خۆنده واری کوردستانی تورکیا ده وۆل بۆ لاتینی ل ده دن له بهر دلسۆزیی زمان و

فهره‌هنگی کوردی نییه، به‌لکه له‌بەر ئه‌وه‌یه ئه‌مانه کوردی که‌مالیستن، شوێنپیتی جه‌لاده‌ت و کامران به‌درخان هه‌لده‌گرن که شه‌یدا و دۆستی رۆژاوا بوون. ئه‌مانه‌ی ئه‌مرۆیش بۆ تێزه نامرۆفانه‌کانی رۆژاوا لیک به‌ده‌می خۆیان و می‌شکیان و قه‌له‌میاندا دێته‌ خواره‌وه. هۆیه‌کی دیکه‌یش ئه‌وه‌یه ئه‌مانه نه‌ کوردی ده‌زانن، نه‌ ئاگیان له‌ رابوردووی فهره‌هنگ و زمانی کوردی هه‌یه.

هه‌لومه‌رجی کوردستانی باکوور زۆر له‌ هه‌لومه‌رجی جه‌زائیر ده‌چیت که فرانسای داگیرى کردبوو: داگیرکاریک که هه‌ولێ داوه گه‌لی داگیرکراو زمان و فهره‌هنگی خۆی له‌ بیر بچێته‌وه و له‌و کاره‌یشدا زۆر سه‌رکه‌وتوو بووه. به‌لام پرووناکییان و خه‌باتکارانی جه‌زائیر زۆر له‌وانه‌ی کوردستانی تورکیا ژیرتر و هۆشیارتر بوون، چونکه ئه‌وان می‌شکیان نه‌شۆرابوووه. ئه‌وان وازیان له‌ زمان و فهره‌هنگ و دینی خۆیان نه‌هێنا، وازیان له‌ ئه‌لفوبیتی خۆیان نه‌هێنا، به‌ پێچه‌وانه‌وه ئه‌مانه‌یشیان کرده‌ که‌ره‌سته‌ی خه‌بات و تیکۆشان دژی فرانسای کاتیکیش پزگار بوون، مامۆستای عه‌ره‌بیزانیان له‌ هه‌موو ولاتانی عه‌ره‌به‌وه برد بۆ جه‌زائیر و هه‌لمه‌تیکێ عه‌ره‌باندن (تعریب)یان ده‌ست پێ کرد بۆ گه‌رانه‌وه بۆ فهره‌هنگ و زمانی خۆیان. ئه‌مرۆ که له‌ کوردستانی عیراقددا ده‌رفه‌تیکێ باش په‌یدا بووه و کوردی باکوور ده‌توانن سوودی لی وهر‌بگرن بۆ ئه‌وه‌ی فێری کوردی بین، بۆ ئه‌وه‌ی ببه‌وه به‌ کورد، که‌چی ئه‌وان دێن و ده‌یان‌ه‌وێ ئه‌وه‌ی له‌وێ له‌ ماوه‌ی سه‌ده‌یه‌نجا ساڵدا بنیات نراوه، ئه‌ویش له‌ناو بیهن و بیرووخین. به‌رپرسه نه‌خوێنده‌وار و کوردینه‌زان و بیفه‌ره‌هنگه‌کانی کوردستانیش بێ بیرکردنه‌وه، بێ وردبوونه‌وه ده‌رگیان بۆ ئاوه‌لا کردوون و کۆمه‌کیشیان ده‌که‌ن بۆ ئه‌وه‌ی ئاگر به‌ر بده‌نه‌ مالی زمان و فهره‌هنگ و میژووێ کورد.

پێم وایه که‌م که‌س هه‌یه له‌ناو خوێنه‌واری کورددا هێنده‌ی من پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ کوردستانی تورکیا و خوێنه‌وارانی ئه‌ویدا هه‌بێت. به‌ دلنایایی پێت ده‌لێم له‌ پانزده‌ بیست ملیۆن کوردی تورکیا، باوه‌ر ناکه‌م بیست که‌س هه‌بن دیوانی مه‌لای جه‌زیری و مه‌موزینی ئه‌حمه‌دی خانیاان خوێندبێته‌وه و لێی گه‌یشته‌ن. ئه‌گه‌ر بیست که‌س هه‌بن، ئه‌وا نۆزده‌یان مه‌لان و ئه‌لفوبیتی کوردی ده‌ناسن. جا بۆ ده‌بی به‌ ده‌ستی خۆمان ئه‌وه‌ی خوێنه‌وار و نووسه‌ر و شاعیر و زانا و پرووناکییری کورد له‌ ماوه‌ی هه‌زار ساڵدا دروستیان کردووه، بیرووخین؟ بۆ ده‌بی کاریکی وا بکه‌ین دوا‌ی په‌نجا ساڵ که‌نجیکی کورد جه‌زیری و نالی و خانی و وه‌فایی و گۆران و هێمن و مه‌سه‌عوود

دیمانه: ئایا فرهاد شاکه لی به بی هه له کوردی دهنووسی؟

شاکه لی: لیتی ناشیرمه وه دهنووست هه روا سووک و ئاسان بلیم (به لئی) و ئیتر بیبرمه وه، به لام ده زانم ناکرئی، چونکه له لایه که وه وه رامه که م ئه وده م راستیه که ده شیریته وه که رهنگه به خۆدزینه وه بۆم حیساب بکریت، له لایه کی دیکه شیه وه ریز و خۆشه ویستی و په روشم بۆ خۆینه ری کورد وام لئی ده کات له نیوه ی ریدا به جیی نه هیلم، به لکه پتبه پی له گه لی بروم تا ده گه یه لی کحالی بوونییکی باشتر.

رهنگه تۆمه به ستت ته نیا هه له ی رینوس بیت، به لام باسه که لای من له وه فراوانتره: ریزمان، شیواز، سینتاکس، وشه و ده برین، ئیستیتیک، خالبه ندی و لایه نی دیکه یش.

ئه گه ره ره به گشتی باسی کور دینووسین بکه ین، ئه وا له دنیای ئه مری و کورده واریدا کۆمه لئی خه لکمان هه ن که کور دیه کی جوان و بی گری و پاراو دهنووسن، دیاره له پله ی جیاوازا، بۆ نمونه: عه زیز گه ردی، له تیف هه لمه ت، عه بدوللا په شیو، شیرکوۆ بیکه س، عه بدوللای هه سه نزاده، ئه مجه د شاکه لی، هه مه سه عید هه سه ن، خه بات عارف، ئامانج شاکه لی، ئه نوهر قادر، عه تای نه هایبی، کوردۆ عه لی... و چه ند که سیکی دی که به داخه وه له م ئان و ساته دا بیرم بۆیان ناچیت. به لام هه ره له ناو ئه م دۆسته به ریزانه یشدا هیی وا هه ن که فریان به سه ر رینووسه وه نییه و لیتی نازانن. په شیو، هینده ی من ئاگادار بم، چونکه زوو زوو یه ک ده بینین یا به ته له فۆن قسان ده که ین، له هه موویان زیتر ئاگاداری ئه و ورده کاریانه ی رینووس و ریزمانه.

له باره ی زمانه کور دیه که مه وه ئه وه یان له خۆم مه پرسه، به لام هه رچی مه سه له ی رینووسه ده توانم هه ره و به کورتی ده ریبیرم: هه ندۆ شیوه ی نووسینی من هه ن که رهنگه به هه له دابنرین، به لام هۆیه که ی ئه وه یه ئه وانه له و به شانیه ی رینووسن که من خۆیشم هیشتا نه گه یشتوومه ته چاره سه ریکی ته واو و بنجبر له باره یانه وه. پتیشم خۆشه زیتر کاریان له سه ر بکه م. له وه بترازی، ده توانم به ئارخه یانی بلیم که نووسینی من له گویره ی نووسینی دیکه، که مترین هه له ی تیدا یه. نمونه یه کی

بچووک دیوانی (هه‌موو رازی من ئاشکرایه و هه‌موو ئاشکرای تۆ راز)ه. لهو دیوانه‌دا، که ئه‌وه چوار سال زیاتره بلاو بووه‌ته‌وه، ته‌نیا یه‌که هه‌له‌ی تێدایه: له لاپه‌ره‌ی حه‌وته‌مدا نووسراوه (بۆشه‌وی)، که ده‌بوو وشه‌کان له یه‌که جیا بکێنه‌وه و بنووسری (بۆ شه‌وی). هه‌ندی جار پیاو له کاتی نووسیندا، یا له کاتی هه‌له‌بژێریدا، هه‌له‌ی به‌سه‌ردا تێده‌په‌ری. ئه‌مه‌یان نابێ که‌سی له‌سه‌ر گولله‌باران بکێت.

من ده‌یان جار و سه‌دان جار له‌گه‌ڵ دۆسته‌کانمدا، که به‌شێکی زۆریان نووسه‌ر و رووناکبیرن، ده‌که‌وینه باسی قوول و دوورودرێژه‌وه له‌سه‌ر زمان و ریتنوس. هه‌میشه ده‌لیم ئه‌گه‌ر ده‌توانیت به‌هه‌له‌ی زانستی قه‌ناعه‌تم پێ بکه‌یت که من هه‌لهم، به‌لێنت ده‌ده‌می واز له باوه‌ر و هه‌لوێسته‌که‌م به‌هێنم، به‌لام ئه‌گه‌ر من قه‌ناعه‌تم به‌ تۆ کرد، تۆیش به‌لێنتیکی وا به‌ من بده.

دیما‌نه: قوتابییه‌کانی فه‌ره‌اد شاکه‌لی ئه‌و شانسه‌یان هه‌یه کوردییه‌کی دروست و بێهه‌له‌ فێر بین؟

شاکه‌لی: ئه‌وانه‌ی لای من ده‌خوێنن سه‌ر به‌ زمان و نه‌ته‌وه و فه‌ره‌ه‌نگ و وڵاتی جیاوازن. له‌ ماوه‌ی ئه‌و هه‌موو ساڵه‌دا که من له زانستگه‌ی ئۆپسالا کارم کردوه، ژماره‌یه‌کی زۆر خوێندکارم هه‌بوون: سویدی و فارس و فینلاندی و ئیس‌لاندی و ئیس‌تلاندی و ئه‌لمانی و تورک و کورد و به‌لووچ. له‌به‌ر ئه‌وه‌یش ده‌بێ ئه‌مانه له پێشدا فێری زمانه‌که بکێنن نه‌که ئه‌و ورده‌کاریانه‌ی رووناکبیریکی خوێشمان تێی ناگات.

مامۆستا هه‌موو شتێک نییه. من ده‌توانم بێم ئه‌گه‌ر خوێندکاریکی وریا و هۆشیاری کورد دوو سالتیک لای من بخوێنێت و خوێشی بیه‌وێت، به‌لێ فێری کوردییه‌کی زۆر چاک ده‌بێت. خوێندکاری بێگانه‌م هه‌بووه که له‌ ماوه‌ی دوو ساڵدا فێری هه‌ردوو شیوه‌زاری کوردیی باکوور و کوردیی باشوور بووه و توانیویه‌تی پێیان بخوێنێته‌وه. خوێندکاری کوردیشم هه‌بووه له‌ ماوه‌ی چوار ساڵدا نه‌یتوانیوه فێری زاراواکه‌ی دیکه بێت، واته ئه‌وه‌یان که پێشتر نه‌یزانیوه.

ئاماده‌کردنی: مه‌جید ئه‌حمه‌دی

ماڵپه‌ری دیما‌نه، ۲۷-۱۰-۲۰۰۵

کوردیی خواروو زمانیکی ستاندارده و دهتوانیت

نهخشی زمانی رهسمیی کوردستان ببینیت

چاودیر: زمانی ستاندارد چیه و چۆن پیناسهی دهکەیت؟

شاکهلی: "زمانی ستاندارد" یا "بهستاندارکردنی زمان" یه کیکه له بابته گرنگهکانی زمانناسی (Linguistics) و زمانناسیی کۆمهلایهتی (Sociolinguistics). ئەم بابته زانستییه به تایبەت له ولاتاندا بایهخی پی دهریت که کیشهی بهستاندارکردنی زمان و کیشهی ههبوونی کۆمهلگهیهکی فرهزمانی و فرهدیالیکتی له ئارادایه. بهلام ههر وهک بابهتیکی تیورییش گرنگی خۆی هیه و له چوارچێوهی زمانناسی (یا زمانهوانی)دا له زانستگه پیشکەوتووهرکانی دنیا دا دهخوینریت و لیکۆلینهوهی لهسەر دهکریت. دیاره خویندنی تیورییهک ههر له پیناوی زانیاریی تیوریدا و بهکارهینانی تیوری وهک رینویتییک بۆ چارهسهرکردنی کیشهیهکی زمانهوانی، که له ناوهڕۆکدا کیشهیهکی ههه کۆمهلایهتی و ههه سیاسیشه، دوشتی جیاوازن. ههر ئەم جیاوازییهیشه (با بلّین ههر ئەم لهیهکنهچوونهیشه) وا دهکات که ئیمه دهبی زۆر به پارێزهوه له مهسهله تیورییهکانیش نزیک بکهوینهوه. تۆ ناتوانیت ههروا له خۆتهوه تیورییهک ببینیت و بلّی با ئەمهیان له ولاتانی خۆماندا بخهینه کارهوه، بزانی ئەنجامهکهی چۆن دهبیّت. ئەودهه تۆ نهتهوه و نیشتمان دهکەیته کهرویتشکی ئازمایشگه.

ولاتانی پۆژههلاتی ناوهراست، یهکییتی سۆفییتی جاران، ناوچهی بالکان، بهشیکی زۆری ئەوروپای پۆژههلات و ناوچهکانی هیندوچین و ئافریقا، له ناوچانه که کۆمهلی ئەزموونی گرنگیان ههبووه و هیه و دهکری مروف زۆر شتیان لێوه فیر ببیت. بهداخهوه وا پی ناچیت له بوار تیوریدا سامانیکی باش، وهک ئەنجامگرییهکی ئەم ئەزموونانه، له بهرهستدا ههبیّت. لهه بوارهشدا زمانهوانانی ئەوروپای پۆژاوا له رووی تیورییهوه کاریکی زۆریان کردوه. ئەو زمانناسانهی لهه

بواردها ناویکیان هه بیته کهم نین، من هه وهک نمونه لیره دا ناوی دوو زانای ناو دار دههینمه وه: ئاینار هاوگن (Einar Haugen 1906-1994) و چارلز ئا. فیرگه سۆن (Charles A. Ferguson ۱۹۲۱-۱۹۹۸). بابه تیکی نزیک له بابه تی ستاندار کردنی زمانه وه "نەخشەبۆدانانی زمانه"، واته: Language planning، که له بهرهمه کانی فیرگه سۆندا جیگه یه کی دیاری هه یه.

به ستاندارد بوونی زمانیک له راستیدا پرۆسه یه کی هه م دوور و درێژ و هه میس ئالۆزه، که کۆمه لێ هۆ و هه لومه رج نه خشی تیدا ده بین. ئیمه ده توانین به زمانیک بلێین ستاندارد ئه گه ر ئه م قوناغانه ی تپه پرا ندیته: ۱. هه لپژاردنی شیوه یه ک، واته هه لپژاردنی یه کیک له دیالیکته کانی زمانه که وهک بنه پرت، وهک نۆرم؛ ۲. کۆدانن (واته به کۆکردنی) ئه و شیوه یه تا ئه و راده یه که جیاوازیه کان له پله ی هه ره که متریندا بن؛ ۳. فراوان کردنی بواره کانی به کاره یێنانی زمانه که، واته له بواره زانستی و ئه ده بی و رۆژنامه گه ری و تهکنیکیه کاندایه بخریته گه ر؛ ۴. په ژیریته (قه بوولکردن) له لایه ن کۆمه له وه، واته کۆمه لێکی به کاره یێن قه بوولی بکه ن و به کاری به ن. ئه م مۆدێله زیاتر بهرهمه ی لیکۆلینه وه کانی هاوگنه. پرۆفیسۆر ئۆیسته ن دال (Östen Dahl) ی زمانه وانی سویدی، به کاره یێنانی زمان وهک زمانی نووسین له بواره جۆراوجۆره کاندایه به گرن گرتین مه رجی زمانی ستاندارد داده نیت. له م پرۆوه وه ده کړی بیر و بۆچوونی جیاواز بدۆزینه وه.

چاودێر: ئایا کورڤ خاوهنی زمانی ستاندارده و ئه گه ر هه یه تی تایبمه ندیه کانی چین؟

شاکه لی: من وا هه ست ده که م له کوردستاندا چه مکه کانی ستاندارد و په سمی، زمان و دیالیکت، نه ته وه و ناوچه به جۆریک تیکه ل کراون که به راستی بووه ته هۆی سه رلیش یوانیکی زۆر و ناپتویست. به شیک له م ئاژاویه که سانیک دروستی ده که ن که بۆ مه به ستی ته سکی خۆیه رستانه ی خۆیان سوودی لێ وهر ده گرن. به شیکیش به و هۆیه وه دروست بووه که له و باسوخوا سانه دا له باره ی زمانی کوردی و ستاندارد بوونی زمانه وه ده کړین، خه لکانیکی زۆر به شداری ده که ن که به راستی نه خوینده وارن و له و بابه تانه به هیه ج جۆریک سه ر ده رنا که ن، که چی هه ر خۆشیا ن

دیننه پیشهوه و قسهیهکی زۆری بیتاوهپۆک و نازانستی هه‌له‌دریژن.

بێگومان زمانی کوردی، به‌پیتی هه‌موو پێوه‌ره زانستیه‌کان، زمانیکی ستاندارده. ئەم ستانداردبوونه‌ی زمانی کوردی، لێرده‌دا مه‌به‌ستم ته‌نیا شیوه‌ی کوردیی خوارووه، له‌ ئەنجامی پرۆسه‌یه‌کی میژوویی و سیاسیی دوورودریژدا پێگه‌یشتوو و بووه‌ به‌ که‌ره‌سته‌یه‌کی ده‌ربهرین له‌ زۆربه‌ی زۆری بواره زانستی و پۆژنامه‌گه‌ری و سیاسیی و کارگێری و ئەده‌بییه‌کاندا. له‌ناو هه‌موو شیوه‌ و دیالیکته‌کانی زمانی کوردیدا ته‌نیا کوردیی خوارووه که به‌م پرۆسه‌ی ستانداردبوونه‌دا تیپه‌ریوه و گه‌یشتوو ته‌ قۆناغێک که ده‌توانیت نه‌خشی زمانی ره‌سمیی کوردستان ببینیت.

له‌ وهرامی پرسپاری پێشوویدا دیتنی هه‌ندێ زمانه‌وانی ناوداری جیهانم له‌باره‌ی زمانی ستانداردوه‌وه‌ باس کرد. تۆ ده‌بینی ئەو مه‌رجانه هه‌موویان له‌ کوردیی خواروودا هه‌ن و به‌رچاون. ئەمڕۆ نووسه‌ریکی جیدیدی کورد له‌ سنه‌ و کرماشان و سابلاخ بیت، یا کفری و کۆیه، یا قه‌لادزی و خانه‌قین و باله‌کایه‌تی، هه‌موویان، که‌موزۆر، وه‌ک یه‌ک ده‌نووسن. ئەو تیرمینۆلۆگیه‌ی له‌ کوردستانی عیراقددا چه‌سپیه‌وه‌ و جێی گرتوو، له‌ به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستانیش، به‌تایبه‌ت کوردستانی ئێران، به‌ کار ده‌بریت و له‌وێش جێی خۆی گرتوو. ته‌نانه‌ت له‌ کوردیی سه‌روویشدا، کرمانجی، به‌ سه‌دان تیرمی کوردیی خوارووه‌وه‌ ته‌ ناو زمانه‌که‌وه‌ و جێی خۆیان گرتوو.

سیمایه‌کی گرنگی زمانی ستانداردی کوردی ئەوه‌یه که ئەگه‌رچی له‌ سه‌ره‌تادا وه‌ک شیوه‌ی ناوچه‌یه‌کی بچووک کوردستان به‌ کار هێنراوه، به‌لام له‌ ماوه‌ی نزیکه‌ی دووسه‌د سالی رابوردوودا به‌ جوێکی هێنده‌ زیندوو گه‌شه‌ی کردوو، که‌ توانیویه‌تی وشه‌ و ده‌سته‌واژه‌ و ده‌ربهرین له‌ زۆربه‌ی دیالیکته‌کانی دیکه‌ی زمانی کوردیه‌وه‌ وه‌رگریت و خۆی پێ ده‌وله‌مه‌ند بکات، که ئیستا ئیتر تۆ ناتوانی بلایت ئەم زمانه‌ ستاندارده‌ شیوه‌ی ناوچه‌ی سلیمانی یا شاره‌زووره، به‌لکه‌ زمانیکی ئەده‌بییه‌ که به‌شه‌ جو‌راوجۆره‌کانی پێکهاته‌که‌ی له‌ شیوه‌ی ناوچه‌کانی سنه‌ و سابلاخ و هه‌ولێر و کۆیه و که‌رکووک و گه‌رمیان و هه‌ورامان و فه‌یلی و ده‌وک و بارزان و ئاکری و زاخۆوه‌ وه‌رگرتوو. چوار سالی ئاشتی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ ده‌رفه‌تێکی زیڕین بوو بۆ پێشکه‌وتن و گه‌شه‌کردنی زمانی ستانداردی کوردی، به‌تایبه‌ت که له‌

ئەنجامى دووربىنى و ھۆشيارى سەرکردايەتتى سىياسىي ئەو كاتەى كوردستاندا، بوو بە زمانى خوڭندن و پەرورەدە لە سەرتاسەرى كوردستانى عىراقدا. لەوھىش بترازىت ئەو دەستگا پەرورەدەى و فەرھەنگى و راگەياندانەى لەو سالانەدا دامەزرىتران ژىرخانىكى پتەويان بۆ ستانداردبوونى زمانى كوردى دارىشت و ئەو نەخشەيان زياتر چەسپاند.

چاودىر: ئايا پتويستمان بە زمانى ستاندار ھەيە و چۆن دىتە ئاراو؟

شاكەلى: زمانى كوردى يەككە لە فاكٹۆرە ھەرە گرنگەكانى يەكگرتووى و مانەوى نەتەوى كورد. ئىستا ھەلومەرجىك ھاتووتە ئاراو كە كوردستانى خوارو (خوارووى كوردستان، كوردستانى عىراق!) دەولەتتىكى دەيفاكٹۆيە. ئىمە تازە ئىتر ناكړئ ھەر وا ھەلسوكەوت بكەين، وا بزائىن ھىشتا لە شاخىن و ئەركى زمان ھەر ئەوھىە دوو بلأوكراوھى حىزبىي پى رەش بكەينەو، يا ھەندى نامەى نەيتىي پى بنووسىن و بينىرىنەو بۆ شانە و لىژنەكانى ناو شار. ئەمپۆ دەبى لە سىستەمى خوڭندن و پەرورەدەدا زمانىكى سەرتاسەرى و ھا بە كار ببەين كە وەرامى پتويستىيە زانستىيەكان بداتەو. دەبى دەستگاكانى راگەياندن ھەم ئەركى پروناككردنەو و بلأوكردنەو زانبارى جىبەجى بكەن و ھەمىش كۆلەكەكانى ھەبوونى نەتەوايەتى ئەستوورتر و پتەوتر بكەن. دەبى لە سىستەمى كارگىرپىدا بە زمانىك بنووسرىت كە ھاوولاتىيەكى كوردستانى بتوانىت لە ھەر جىگە و لە ھەر شارۆچكەيەكى كوردستاندا كارەكانى خۆى، بى كىشە و بى گرفت، راىي بكات. ئەمەيش بى زمانىكى ستاندارد و دامەزراو و پىشكەوتوو ناكړىت.

راستىيەكەى ئەوھىە ئىمە ئەو زمانە ستانداردەمان ھەيە و سالانىكىشە ئەو نەخشە دەبينىت. ئەوھى پتويستە بكړىت و بە ھىچ جوړىك نابى بىدەرەبەستى و سستىي تىدا بنوڭىرىت، ئەوھىە كە دەبى ئەو زمانە ستانداردە بكړىتە زمانى رەسمىي كوردستانى عىراق. دەبى ئەمە بكړىتە قانون و بكړىتە برپارىكى رەسمى و ھەرچى زووترە بخړىتە كارەو.

چاودىر: كىن ئەوانەى كە دەتوانن برپار لەسەر دەستنىشانكردن و

هینانه ئارای زمانی ستاندارد بدن، ئەکادیمیا یا ناوهندهکانی دەسلالت؟

شاکه‌لی: من ئەوه سی سالا له ولاتیکدا دهژیم که نمونه‌یه‌کی به‌رزنی سیسته‌می دیمۆکراسیه. له ولاته‌دا بریاردان به شیوه‌یه‌کی تایبەت جێبه‌جی ده‌کریت و ده‌بی به‌کۆمه‌لی که‌ناڵدا تێبه‌په‌یت تا ده‌گاته‌ خواری خواره‌وه‌ی کۆمه‌ل و ئەوه‌ی پێی ده‌گوتریت بنجی گیا (Grass roots). ئەوه‌یش ده‌زانم که ناتوانم و مافی ئەوهم نییه ئەوه‌نده‌گه‌شبین بم و‌ا بزاتم له‌ کوردستانیش ده‌کریت بریار و گۆڕینه‌کان به‌و جووره‌ی له‌ سوێد هه‌یه، ببری‌ن به‌ پتوه.

ئەگه‌ر ده‌ستگا و دامه‌زراوه‌کانی کوردستان به‌ شیوه‌یه‌کی باش و سروشتی و زانستانه‌ دابه‌زرا‌ناهیه، دیاره‌ ده‌کرا ئەو هیوایه‌مان هه‌بوویه که ئەکادیمیای زمان له‌و بواره‌دا پێشنیازی بکرایه و ده‌ستگا بریارده‌ره‌کان (قانون‌دانه‌ره‌کان)یش بریاریان له‌سه‌ر بدایه. به‌لام له‌ کوردستانی ئەم‌ڕۆدا تۆ ده‌ستگاهی‌کی زانستی و زمانه‌وانیت نییه‌ شایانی چاوه‌ڕوانیه‌کی وه‌ها بیت. له‌ سه‌رده‌می رێژی‌می به‌عه‌سدا "کۆری زانیاری کورد" هه‌بوو که زۆر له‌ ده‌ستگا به‌ناو زمانه‌وانی و فه‌ره‌ه‌نگیه‌کانی ئەم‌ڕۆ کاراته‌ر و زانستانه‌تر و د‌ل‌س‌ۆزتریش بوو. دیاره‌ ئەوه‌ چاکه‌یه‌که نه‌بوو به‌عه‌س بۆ کوردی کردبیت، به‌لکه‌ ژیری و د‌ل‌س‌ۆزی سه‌ره‌کردایه‌تی ئەو کاته‌ی بزوتنه‌وه‌ی ئازادیخوازی کورد چه‌سپاندبووی. ئەو ده‌ستگاهی‌ی ئەم‌ڕۆ ناوی خۆی ناوه ئەکادیمیای کوردستان گالته‌جارییه‌که، به‌راستی مایه‌ی ریسوایی و شه‌رمه‌زاری و داوه‌شانه. ده‌بی نه‌ته‌وه‌ی کورد نه‌ته‌وه‌یه‌کی نه‌زۆک و داریکی زێ و بیبه‌ر بیت که ئەمه ده‌ستگاهی هه‌ره‌ بالای زمانه‌وانی کوردستان بیت.

له‌م باره‌یه‌که‌جار ناله‌بار و ئا‌وا‌وه‌یه‌ی ئەم‌ڕۆی کوردستاندا، من پێم وایه‌ چاره‌سه‌ر هه‌ر ئەوه‌یه که سه‌ره‌کردایه‌تی سیاسی کوردستان کۆمه‌لێک خه‌لکی شاره‌زا و د‌ل‌س‌ۆز، له‌ ده‌ره‌وه‌ی ده‌ستگا ر‌ه‌سمیه‌کان، کۆ بکاته‌وه (مه‌رج نییه هه‌موویشیان زمانه‌وان بن)، راویژ و هاو‌پ‌رسه‌کیان له‌گه‌ڵ بکات و بریاری ئەوه‌ بدات که زمانی ستانداردی کوردی بپێته‌ زمانی ر‌ه‌سمی کوردستان و یه‌که‌سه‌ریش بخ‌ریته‌ کاره‌وه. له‌مه‌ به‌ولاوه هه‌ر بیریکی تر و هه‌ر ر‌ی‌گه‌چاره‌یه‌کی دیکه ئەنجامه‌که‌ی هه‌ر ئەو گالته‌جاری و ئا‌وا‌وه‌یه‌ ده‌بیت که ئەوه‌ شانزده‌ سالا سه‌رتاپی کۆمه‌لی کورده‌واری داپۆشیوه و پۆژ له‌ دوا‌ی پۆژ ته‌شه‌نه ده‌کات و وه‌ک ر‌ه‌گی گولی به‌ له‌شی

نەتەوھەیکدا دەچیتە خواری.

چاودێر: پات چییە دەربارەی خۆیندن بە دوو زاری زمانیک بۆ نەتەوێ کورد لە ڕووەکانی زانستی و پەرورەدەیی (کەسیتی و سایکۆلۆژی) و پامیاری و ئاسایشی نەتەوھەیکە، کە ئێستا وەزارەتی پەرورەدە لە پڕۆگرامی نوێی خۆیندنی ھەریمی کوردستاندا جێبەجێی کردووە؟

شاگەلی: سیستەمی خۆیندن و پەرورەدە یەکیکە لەو بوارە گرنگانەی کە زمانی ستاندارد پەرە پێ دەدات و بەھیزی دەکات و دەچەسپینێت. بەکارھێنانی یەک زمان و یەک شێوە تاکە ڕێگایە بۆ وەدھێنانی ئامانجێکی وھا. لە کوردستانی عێراقدا، لەو ڕۆژەوێ کە مافی خۆیندن بە زمانی کوردی لە دەستووری عێراقدا چەسپێوە، ھەر یەک شێوە کراوەتە زمانی خۆیندن و ئەمەیش نەوھەیکێ خۆیندەواری دروست کرد کە لە زۆر ڕووەوێ یەکگرتوو بوو. ئەنجامێکی گرنگی دیکەی ئەو سیستەمە ئەو بوو کە ھەستی خۆبەکوردزانین، واتە ھۆشیاریی نەتەوایەتی لای مەرووفی کورد بەھێز کرد. ئەو ھۆشیارییە دەستکەوتێکی گەورەیی میژوویی بوو، کارکردەکیمان لە سالانی ۱۹۷۰-۱۹۷۴دا، لە شۆڕشی ۱۹۷۵دا و دواتریش لە ئەنفال و کۆڕەوھەکی ۱۹۹۱دا بینی. ئەو پێوەستبوونی نەتەوایەتی بوو کە میلیۆنان کوردی پێکەو بەستبوو، ھەستیان بە یەکییتی و ھاوزمانی و ھاوئامانجی دەکرد، ھەستیان بە ھاودەردی و ھاومەینەتی و ھاوچارەنووسی دەکرد، ھەستیان دەکرد ھەموویان کوردن و سەر بە یەک نەتەوێ. ئەو تەنیا سیاسەت نەبوو ئەو شەپۆلە و ئەو لافاوەی کوردایەتی دروست کردبوو، بەلکە زمان لەو ڕووەوێ نەخشیکی گەورەیی ھەبوو.

بەکارھێنانی سیستەمی دوو زمانە لە بواری خۆیندن و پەرورەدەدا، دژی یەکییتی نەتەو و نیشتمانە و دژی بنەما زانستیەکانی پەرورەدە. ئەگەر ئێمە خۆمان بە یەک نەتەوێ دەزانین، دەبێ یەک زمانیش بخوینین. دەزانم، لە ولاتی ئێمەدا تا ئێستایش ناروونییەکی ھەیە لەبارەی سنووری نێوان زمان و دیالیکتەوێ. زۆر جار ئەوێم بەرچاو دەکەوێت کە گواوە لە بەلژیک سێ زمان دەخوینرێت و لە فینلاند دوو زمان و لە سوئیسرا سێ زمان، بەلام ئەو کەسانە ئەو تینەگەشتوون کە ئەو زمانانە زمانی نەتەوێ جیاوازن، واتە ئەو خەلکانە لە ڕووی ئیتنیکییەوێ سەر بە نەتەوێ و

پهگه‌زی جی‌او‌زن. بنه‌ما ئه‌وه‌یه که هر نه‌ته‌وه‌یه‌ک یه‌ک زمانی ستانداردی هه‌یه و ئه‌و زمانه ده‌بیته زمانی ره‌سمیی ده‌ولت و له‌بواره‌کانی خویندن و کارگێریی ده‌ولت و ماسمیدیای ره‌سمیدا به کار ده‌هێنریت. هه‌بوون و به‌کارهێنانی زمانی ستاندارد مه‌عنای ئه‌وه نییه ئیدی هه‌موو دیالیکته‌کانی دیکه‌ی زمان بخرینه لاوه و قه‌ده‌غه بکړین. ئه‌و دیالیکتانه ده‌مین و ده‌توان درێژه به ژبانی خۆیان بدن و سامانی ئه‌ده‌بی و زمانه‌وانیان له‌ بوا‌ری لیکۆلینه‌وه‌ی زانستیدا بخوینریت. هه‌روه‌ه‌یش هر ناوچه‌یه‌ک ده‌توانیت له‌پال راگه‌یانندی سه‌رتاسه‌ریی ولاندا، ده‌ستگای راگه‌یانندی بۆ ناوچه‌که‌ی خۆی و به‌و شی‌وه‌ زمانه هه‌بیته؛ را‌دیۆ و ته‌له‌فیزیۆن و رۆژنامه و جابه‌مه‌نیی دیکه‌یش.

ئىستا كە وەزارەتى پەرۋەردى كوردستان دەيەي سىستەمى دووزمانە بخاتە كار، ئەمە دۆايە تىكردنى مېژووى كورد و ھۆشيارىي نەتە وايە تىي كورد و ھەستى نىشتەمانپەرۋەرىيە. مە نازانم كۆ بىر يارىكى و ھەي دەر كروو، بەلام، گرنگ نىيە، ھەركىيەك بىت، دەبى بلام ھەلەيەكى مېژووىي و سىياسىي گەرەي كروو. ھىندەي مە نازانم و بەرپىز وەزىرى پەرۋەردە بناسم، ئەو و بىر ناكاتەو. دۆى سىستەمى دووزمانەيە، بەلام بەرانبەر لادان و لەرپىدەرچوونىكى و گەرە، بۆچى بىدەنگە؟ ھىوادارم كورسىيەكەي خۆي لە زمانى كوردى و يەككىتتى نەتەو. كورد لە لا خۆشەويستەر و پىرۆزتر نەبىت.

چاودیر: کردنه‌وهی ناوهنده‌کانی وهرگیران و فره‌نگ و زاراو‌سازی له کوردستاندا، تا چه‌ند کاریگه‌ریی ده‌بیت له هینانه‌ئارای زمانی ستانداردی کوردی؟ پیت واییه ده‌سه‌لانی کوردی له‌م بواره‌دا که‌مه‌ترخه‌مه؟

شاكەلى: ئىمە ئەگەر لەبارەى دەستگا و ناوەندى جۆر بەجۆرى فەرھەنگىيە، وە قسە بەكەين، دەبى ھەموو باسەكە لە يەك چوارچىوەدا كۆ بەكەينەو، ئەویش چوارچىوەى سياستەتى فەرھەنگىيە (السياسة الثقافية، Cultural Policy). سياستەتى فەرھەنگى ئەو ستراىتەگىيە زانستى و سياسى و كارگىزىيە، ئەو نەخشەى رىگاىيە كە ھەول دەدات فەرھەنگ وەك سامانىكى نەتەوايەتى و وەك بەرھەمىكى نەتەوايەتى تەماشە

بکات و نه‌خشه داده‌نیت بۆ پیش‌خستن و پهره‌پیدان و گه‌شه‌کردنی. ئەم نه‌خشه‌یه له چوارچێوه‌ی سیاسه‌تیکی نه‌ته‌وه‌یی و نیشتمانپه‌روه‌رانهدا و به‌پیتی قۆناخی میژوویی داده‌پێژریت، چونکه ئامانجی سیاسه‌تی فره‌ه‌نگی له قۆناخی‌که‌وه بۆ قۆناخێک ده‌توانیت بگۆزیت.

ده‌سته‌لاتی سیاسیی کوردستان، که شانزده ساڵه به‌رپرسی سه‌ره‌له‌به‌ری کاروباری کوردستانه، تا ئیستا سیاسه‌تیکی فره‌ه‌نگی نییه و له‌و پروه‌شه‌وه هیچ نازانیت، چونکه ده‌سته‌لاتیکی نه‌خوێنده‌واره. ئیمه ئه‌گه‌ر ته‌ماشایه‌کی کاره‌کانی کۆمه‌له ده‌ستگایه‌کی فره‌ه‌نگی کوردستان بکه‌ین: زانستگه‌کان، وه‌زاره‌تی فره‌ه‌نگ [ئه‌وان پتی ده‌لین پۆشنبیری، که دیاره هه‌له‌یه]، ئه‌کادیمیای کوردی، وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده، وه‌زاره‌ی خوێندنی بالا، ده‌ستگا ناوه‌ندییه‌کانی راگه‌یاندن... و چهن‌دی دیکه‌یش، ده‌بینین ئه‌مانه به شێوه‌یه‌کی ئه‌زموونگه‌رانه کار ده‌کهن، واته هیچ ستراتیگی و هیچ بیرکردنه‌وه‌یه‌کی دوورخایێنیان نییه و نه‌خشه‌یه‌کیان بۆ داها‌توو نییه. به‌ره‌می ئا‌زاوه و بێسه‌روه‌به‌رییه‌کی وه‌ها ئه‌و دا‌رووخان و هه‌لۆه‌شانه‌وه و دا‌ته‌پینه‌یه که فره‌ه‌نگ و زمانی کوردی تووشی بووه. بێت سه‌یر نه‌بی که من تا ئیستا له چهن‌دین دیداردا وتوو‌مه و دووباره‌یشی ده‌که‌مه‌وه، بێ ئه‌وه‌ی نا‌هه‌قییه‌کم کردبیت، ئه‌م‌ڕۆ له کوردستاندا یه‌ک تاکه کتیب، یه‌ک تاکه گۆ‌فار، یه‌ک تاکه رۆژنامه و 'حه‌فته‌نامه و مانگنامه و وه‌رنامه نییه که به کوردیه‌یه‌کی راست و به پێنوسێکی راست نووسرا‌بیت.

پێش‌نیازی کردنه‌وه‌ی ناوه‌ندی وه‌رگێران و فره‌ه‌نگ و زا‌راوه‌سازی، ئه‌گه‌رچی پێش‌نیازی باش و پتو‌سته، به‌لام هیچ ده‌ردێکی فره‌ه‌نگی هه‌لۆه‌شاوه و دا‌رووخا‌وی کوردستان ده‌رمان ناکات. ئه‌گه‌ر مه‌سه‌له هه‌ر دامه‌زراندنی ناوه‌ند و ده‌ستگای جو‌را‌وجۆر بێت، ئه‌وا ئیستا له کوردستاندا ده‌یان ده‌ستگا هه‌ن و له پ‌رووی بودجه و کارمه‌ند و بالا‌خانه و کورسی و قه‌نه‌فه‌وه له ده‌ستگا فره‌ه‌نگیه‌کانی ئه‌وروپا ئه‌گه‌ر چاک‌تر و جوان‌تر نه‌بن، که‌م‌تریش نین. به‌لام ئەم ده‌ستگا و هه‌یتوه‌ه‌وتانه پتو‌سته‌یان به‌مێشکه، پتو‌سته‌یان به‌هۆشیاری و ئا‌وه‌زێکی به‌رز و زانستی و دووربین و د‌ل‌س‌ۆز و لێ‌زان. ده‌بی سه‌رکردایه‌تی سیاسیی کوردستان فێری ئه‌وه ب‌ب‌یت گو‌ی له که‌سانی شار‌ه‌زا و د‌ل‌س‌ۆز بگ‌ریت، ده‌ست بکاته لێ‌کۆلینه‌وه‌ی جیددی له‌باره‌ی

فهرههنگی کوردوهه و له ئهجامدا ستراتیگی و نهخشهیهکی درپژخایین دابنیت،
واته سیاسهتییکی فهرههنگی (Cultural and educational policy) دابریژیت. له
چوارچێوهی سیاسهتییکی وههادا دهکریت بیر لهوه بکریتهوه ئهوه دهستگا و
ناوهندانهی پێویستن و دهبی بینه دامهزراندن چین و کامانه.

له بواری سیاسهتی فهرههنگیدا ئهزموونی زۆر و زهههندی گهلان و دهولهتانی
دنیا مان له بهرهستدایه و دهتوانین سوودیانی لێ وهربگرین و بهپێی ههلوهرجی
کوردستان و بهپێی پاشخانی ماددی و پۆحیی نهتهوهی کورد لهو نمونه جیاوازان
کهک وهربگرین و بیانخهینه کار. دهتوانین ئهزموونی پووناکبیرانی جیددی و
شارهزای کورد، چ له پۆژاوا و چ له کوردستان، بکهینه گهنجینهیهک و سهرمایهیهک
لهو پێناوهدا بۆ بهدیتهانی ئهو ئامانجان.

چاودێر: پۆلی سیاسی و میژوویی زمان چییه بۆ سهربهخۆیی نهتهوهی
کورد؟

شاکهلی: سهربهخۆیی تیرمیکی سیاسی رووت و ئابستراکته، بهلام بهرپوهبردن و
مومارهسهکردنی سهربهخۆیی پێویستی به کۆمهڵی دهستگا و پیکخراو و چهک و
بیر و هۆشیارییه که له سهرخان و ژێرخانی ولاتیک و نیشتمانیکدا جیگهیان ههیه و
کارکردیان دهبیت. زمانیش یهکیکه له بنه ما گرنگهکانی ههبوون و پێشکهوتنی
نهتهوه و نیشتمان. ئیمه ئهگهه بمانهوی ههه کۆمهڵی خۆمان پێش بخهین و بیکهینه
بهشیکی زیندووی شارستانهتی ئهمرو جیهان و ههه مێش لهو شارستانهتییهدا
بهشدارییهک بکهین و جێدهستمان دیار بیت، بێ زمانیکێ تۆکهه و دهولههههه و
زیندوو ناتوانین ئهوه بهشدارییه بکهین. کهواته دیسان دهگهڕێینهوه بۆ سهه ئهوه بیر و
پێش نیازانهی له وهرامی پرسیارهکانی پێشوویدا پێشکهشم کردن لهبازهی زمانی
ستاندارد و گرنگی زمانیکێ وههههه بۆ دروستبوونی نهتهوه. ئهم بیرانه هههههههه
به شێوهیهکی زۆر توندوتۆڵ و ئۆرگانیک پیکهوه بهستراون و کار له یهکدی دهکهن.

زمانی کوردی له ئاستانهی سهردهمیکی تازهدا

له ماوهی دوو سئ سالی رابوردودا سهدان وتار و لیكۆلینهوه و دیداری رۆژنامهوانی له دهستگاكانی راگهیاندنی كوردستان و مالهپهكانی ئینتهرنیتهدا لهسهر كیشهكانی زمانی کوردی بلآو كراونهتهوه. سیمای ههره زالی بهشیکی یهكجار زۆری ئهو نووسین و بابهتانه ئهوه بووه كه له روانگیهکی زانستییهوه نه نووسراون و به لگه هینانهوه و هاو پر سه کییهكان به رهه می بیر کردنه وه به کی ته سکی ئیدیۆلۆگی و سیاسی بوونه، كه هیچ پتوه ندیی ه کیان به زمانه وانی و با سه كانی زمانی کوردییه وه نه بووه. لیكۆلینه وه ی زانستی، له پال ئامانجیکی بنه پرتیدا كه گه یشتنه به راستی و دروست کردنی چه م ك و تیگه یشتنیکی وه هایه كه ببیته بنه مای پیشكه وتن و گه شه كردن له دیسیپلینه جۆراوجۆره كانی زانستدا، ئهو به رزویستییه شی هیه كه له چوارچۆیه ی بابه تیکی كیشه ئاسادا دهوله مندیی ه کی زانیاری دروست بكات. ئیمه كه ئهو نووسینانه ی له بواری كیشه كانی زمانی کوردیدا نووسراون و دهنووسرین به سهر ده كینه وه، ده بینین هیچ مه رجیکی زانستییان تیدا ره چاو نه كراوه. رهنگه تاكوته را نووسین ه بن كه ریزپه رن و ناكه و نه بهر ئهو هه زارییه زانستی و ئیپیستیملۆگییه ی كه بووه ته دیاردهیه کی ئاشكرا و سهردهست له ئهمرۆی فهرهنگی كوردیدا.

بابه تی ئهم لیكۆلینه وه یی لیردها بلآو ده كریته وه، زمانه، زمانی کوردی، و به سه ر دوو پرسیار، یا دوو كیشه دا دابهش ده بیته:

یه كه م: ئه لفو بی

كورد ده بی چ ئه لفو بییه ك به كار بیات؟ ئهو ئه لفو بییه ی كه چه ند سه ده یه كه به كاری ده هیئت و هه موو ئه ده بی كلاسیکی كورد و به شی ههره زۆر و گرنگی ئه ده بی تازه شی پی دهنووسریت؟ یا ئهو ئه لفو بی لاتینی تورکییه ی كه نزیکه ی ۶۰ تا ۷۰ سالیکه دامه زریترراوه، به لام ته نیا له ماوه ی ۱۵-۲۰ سالی رابوردودا به شیوه یه کی سنووردار، له هه ندی ناوچه ی كوردستاندا به كار هیترراوه و به شیکی یه كجار كه می

ئەدەبی کوردی، بە زاراوی کوردیی باکور، پێ دەنوسریت؟ ئەم دوو ئەلفوبیە لە ڕووی دەنگەوه تا چ ڕادەیەک وەرایی پێویستیەکانی زمانی کوردی دەدەنەوه؟ ئایا بە کردەوه، دەکرێ نەتەوهیەک ھەروا بەئاسانی واز لە ئەلفوبیەک بھێنیت و دەست بکاتە بەکارھێنانی ئەلفوبیەکی دیکە؟ ئایا کاریکی وەھا تا چ ڕادەیەک زیان بە نەوێکانی داھاتوو دەگەیەنێت و لەو گەنجینە فکری و ئەدەبی و زانیارییەیی ئەمڕۆ چەندی دەگاتە دەستی ئەوان؟ لەم ڕووەوە ھەم ئەزموونی بەشی ھەرە زۆری گەلانی دنیامان لە بەردەستدان، کە خاوەنی فەرھەنگ و شارستانەتیی دیرین و دەوڵەمەندن و لە دنیای ئەمڕۆیشدا، لە پلەیەکێ یە کجاری بەرزێ سیاسی و ئابووری و فەرھەنگیدا نەخشیان ھەیە، بەلام ھەرگیز دەستبەرداری فەرھەنگ و شارستانەتیی خۆیان، کە ئەلفوبیە یەکیەکە لە کۆلەکە پتەوێکانی، نەبون، ھەمیش ئەزموونی تورکیای "بەناو" مۆدێرن و تازە، کە بە ھۆی سیاسەتی ڕەگەزپەرستانەیی مستەفا کەمال ئەتاتورکەوه، ئەلفوبیە لاتینی بەسەر گەلانی تورکیادا سەپاند و بە ناوی تازەکردنەوه و نزیکبوونەوه لە ئەوروپاوه، نەتەوێ تورکی لە فەرھەنگ و شارستانەتیی پۆژھەلات دوور خستەوه، بەلام ھەرگیزیش نەیتوانی بێت بە ئەوروپایی.

دووھم: زمانی ستاندارد، یا زمانی ئەدەبی یە کگرتوو

ئایا دەتوانین بڵێن کوردی زمانیکی ستاندارد و یە کگرتوو؟ ئایا ئەو دوو شیوە ئەدەبییە کە ئێستا لە ئارادان، ھەر یەکەیان زمانیکی ئەدەبی و ستانداردە، یا دەتوانیت ئەو ڕۆڵە ببینیت؟ ئایا دەبێ کورد یەکیەک لەم دوو شیوەیە ھەڵبژێریت، یا بە تێکەڵکردنی ھەردووکیان زمانیکی تازە و جیاواز "دروست بکات؟" ئایا ھەر چارەسەر و ئەنجامگریەک ئەمڕۆ ئێمە لە کوردستانی خواروودا (خوارووی کوردستان یا کوردستانی عێراق) پێی بگەین، تا چەند بۆ بەشەکانی دیکە کوردستان گەرنە و دەکرێ پێڕۆی بن؟ لەم جۆرە پرسیارانە زۆرین و بەشی ھەرە زۆری ئەو کەسانە لە دوو سێ سالی دوایدا، لەم بوارەدا دیداریان لەگەڵ کراوە، یا وتاریان نووسیوە، لێی نزیک کەوتوونەتەو و ھەولیان داوە بەپێی بۆچوونی خۆیان و ھەم بەدەنەوه و بابەتەکە دەوڵەمەند بکەن.

لێکۆڵینەوه و شیکردنەوهی بابەتی ئەلفوبیە و زمانی ستاندارد، ھەر بەو نایبیت کە نووسەرێک یا ڕووناکبیرێک بەپێی ھەز و میزاج، ھەلۆیست لەبارەییوە و ھەربەریت.

ئەم بابەتە رەگورىشەيەكى زانستى و سياسى و ميژووى و فكري قولتري ھەيە و بە سەدان دەزووى فەرھەنگى و ئيديۆلۆگى و زانيارى بەستراوہ بە ئیستا و داھاتووى نەتەوہ و نیشتمانیکەوہ کە ھیشتا لە سەرەتای خۆدروستکردن و خۆپیکەياندنایە.

ئەگەرچى کیشەى ئەلفوبى پيشتریش ھەندى جار بووہتە بابەتى گوتوبیژ و نووسین، بەلام لەبەر ئەوہى بازنەى خوينەر و خوينەوارى وەک ئەمىرۆ فراوان نەبووہ، باسەکە ھەر لەناو دەستەيەكى پروناکبیر و نووسەردا ماوہتەوہ. تەنانت لە بەرھەمى ئەو گوتوبیژانە تەنیا چەند وتاریکی کەم ماوہتەوہ و گەیشتووہتە ئیمە. ئەو وتارانەیش تا رادەيەكى زۆر لە کرۆكى راستەقینەى باسەکەوہ دوورن و تەنیا جۆرێکن لە پیداهەلدان یا ھیرشبردنەسەر، بى ئەوہى شۆر ببنەوہ بۆ ناو رەگە زانستییەکانى بابەتەکە.

زمانى ئەدەبىيەگرتوو، یا زمانى ستاندارد، وەک ھەندى لە لیکۆلەرەوان پتيان خوۛشە ناوى لى بنين، رەنگە لە بازنەيەكى فراوانتردا باس و گوتوبیژى لەسەر کرابیت. ئەو نووسەر و پروناکبیر و زمانزانانەى بەشداريان تیدا کردووہ، نەک تەنیا لە روانگەيەكى زانستى و زمانەوانییەوہ لى کۆلیونەتەوہ، بەلکە ھەولیان داوہ باسەکە ببەستنەوہ بە پاشخانى ميژووى و ئاسۆ سياسى و شارستانەتيەکانى دواړۆژى کوردیشەوہ. وا پى دەچیت لە کۆنگرەى مامۆستايانى کوردیشدا لە شەقلاوہ، ھاوینى ١٩٥٩، ئەم دوو باسە؛ زمانى ئەدەبىيەگرتوو و ئەلفوبى، گرنگترین بەشى بەرنامەکانى کۆنگرەکە بوويتن.

دواى رووخان و ھەلوەشانەوہى ئيمپراتۆرى عوسمانى، کوردستانى باشوور، یا کوردستانى عىراق، تاکە بەشێكى کوردستان بووہ کە تتيدا مەسەلەى زمانى کوردى و خويندن بە زمانى کوردى و ئەو بابەتانەى سەر بەو باسەن، بوويتتە برکەيەک لە بەرنامەى کارى نووسەران و پروناکبيران و سياسەتمەداران و پیکخراوہ سياسییەکانیشدا.

ئەو گەشەکردنە فەرھەنگیە فراوانەى لەو بەشەى کوردستاندا رووى داوہ، پتووستى گوتوبیژىکى وەھای ھیناوہتە گۆرئ، بەلام دیسانیش ھەرگیز نەبووہتە باسێكى وەھا گەرم و گشتگر کە رووبەروو بوونەوہى لئوہ پەيدا بوويتت. لە سالانى يەکەمى دروستبوونى سیستەمى کۆماریدا لە عىراق، رەنگە گرنگترین سەکۆيەک ئەم

باسەى لەسەر کرايىت، کۆنگرەى مامۆستايانى کورد بوويىت لە شەقلاوھ. (۱)

سالى ۱۹۷۰يش كە رووبەرى بەکارهينانى زمانى کوردى وەك زمانىكى پەسمى لە عىراقدا و وەك زمانى خويندن و فەرھەنگ لە کوردستاندا، زۆر فراوانتر بوو، لەوانە بوو باسەىكى وەھا ببووايەتە ھۆى كيشە و ئاژاويەكى زۆر لەناو نووسەران و رووناكبيران و دەستەلاتداراندا، بەلام سەرکردايەتیی سياسیى ئەو كاتەى كورد بە شێوھەىكى زۆر ژیر و دووربينانە، ڕيگەى لەو گرت ئەم بابەتە بێتە بەرھەىكى تر، بۆ ئەوھى دۆژمنىكى درنەھى وەك بەعس لێھەو دزە نەكات و بۆ سوودی خۆى بە كارى نەھينىت.

ئەمڕۆ كە باشوورى كوردستان وەك ھەريەمىكى فيدىرال لە پرووى سياسى و كارگيرى و فەرھەنگيەو تا ئەندازەھەى باش سەربەخۆيى و پيشكەوتنى بە دەست ھیناوە، بێگومان مەسەلەى زمان دەبێتە يەكێك لە بابەتە ھەرە گرنگەكانى ئىستا و پاشەروژى كوردستان. ئەوھى ئەم سەردەمەى لە سەردەمەكانى پيشوو بە تەواوى جيا كەردووەتەو ئەوھە كە پێوھنديى فەرھەنگى و سياسى لەگەڵ پارچەكانى ديكەى كوردستاندا لە ئاستىكى بەرزتر و گەرمتر و چەتردايە. ھەلومەرجى فەرھەنگى و بەكارهينانى زمانىش لەو بەشەھەى كوردستاندا لە گوێزەى جاران زۆر گۆراوھ. ئىستا لە ھەموو بەشەكانى ديكەى كوردستاندا زمانى كوردى، ئەگەر بە رادەھەىكى كەم و سنوورداریش بێت، بۆ نووسين و بلاوكردنەو بە كار دەبریت، ھەرچەندە ناكړئ ئەو بەكارهينانەى ئەوئ لەگەڵ پيشكەوتنى يەكجار فراوان و بەرچاوى زمانى كوردى لە كوردستانى عىراقدا بەراورد بكړيت. ئەجامىكى مەنتىقىي ئەم راستىيەش ئەوھە كە ھەر بىارێك لەم رووھە بدریت و ھەر گەشەكردن و پيشكەوتنێك بە دى بەئىرنيت، راستەوخۆ بێت يا ناراستەوخۆ، كار دەكاتە سەر بەشەكانى ديكەى كوردستانىش. ھەر بەم پێشەيش رووبەرى باسەكە و بازنەھى بەشداریكردن لە لێكۆلینەوھكاندا ھیندە فراوانە كە لە مێژووى فەرھەنگى كوردستاندا ھەرگیز ھاوشێوھەىكى نابين.

ئەم فراوانبوونە ڕەنگە وا لێك بدریتەو كە نیشانەھەىكى ساغ و سەلامەتیی كەشى فەرھەنگيە و ئەو پيشان دەدات كە كۆمەلگەى خويندەوارى كورد بابەتە گەرم و

(۱) محەمەد، ڕەوشت (نامادەكار): ئەلفوبىيى لاتىنى... زمانى ستاندارد، بەرگى يەكەم، پرۆژەى تيشك، سلێمانى ۲۰۰۸، ل: ۳۰ - ۳۱، ھەروەھا گەلى بەشى ديكەى ئەو كتيبە.

ناوهندییهکان له ڕێگهی گوتوبیژی زانستی و به شیوهیهکی شارستانانه یه کالā دهکهنهوه. به خوێندنهوهی بهشیک لهو وتار و لیکۆلینهوه و نووسینهانی لهم بوارهدا دهنووسرێن و بلاو دهکړینهوه، ههر زوو تووشی بیئومیډی دهبن، چونکه به دهگمهن هه لدهکهوێت نووسینیکی بخوینیتهوه به بیریکي زانستی و به پتی پتوره زانستییهکانی لیکۆلینهوه و توێژینهوه نووسرابیت.

مهرج نییه ئهوهی باسی زمان دهکات، دهبی ههر زمانهوان بیت، به لام مهرجه بایی ئهوه شارهزای ئهو زانسته بیت که له پووی به لگه و به لگه کارییهوه پشت به بنه ماکانی تیۆرییه زانستییهکان بهستیت. شارهزایی له زانستیکدا، به لای منهوه، ههرگیز مهعناي ئهوه نییه ئیمه هه موو بنهما و هه موو ئه نجامگرییهکانی ئهو زانسته و ئهو تیۆرییانهی سهر به زانسته که مان پی راست بیت و شوینی بکهوین. ئه مه به تایبته له بواری زانسته مرۆفانهکاندا (The humanities) راسته. به لام خۆبهستنهوه به میتۆدۆلۆگی لیکۆلینهوهی زانستییهوه و پتییکردنی بنه ماکانی مهنتیقی زانستی له باسێکدا که رهگوریشهی بهستراوه به زانستهوه گرنگ و پیویسته. من خۆیشم که ئهم قسهیه دهکهم، خۆم به زمانهوان/زمانزان دانانیم، ئه گهرچی له ماوهی بیستویینج سالی رابوردودا هه ولَم داوه شارهزایی له زمانزانیدا پهیدا بکهَم و خۆم فیر بکهَم.

پهنگه خوێنهری ئهم نووسینه بۆ ئهوه بچیت که ئهم ئاژاوهیهی من باسی دهکهم له بهر ئهوه بیت که زمانی کوردی خۆی زمانیکی سهرهتایی و پرشویلاوه و به پتی بنه ماکانی ریزمان و لیکسیکال و گوکردن کاری بۆ نهکراوه و، ناگرێ داوای ریکوپیکیهک بکهین که دروست نهبووه. بیرکردنهوهیهکی وهها، بێگومان، دووره لهو ئه نجامگرییانهوه که زانستی زمان پیمان ده لیت. نهخشی زمان، ته نانهت زمانی قسه کردنیش، نیشاندهری گرو و ناسنامهیه. ئه ندامی کۆمه لیک ئه گهر ماوهیهک له کۆمه له کهی خۆی دوور بکهوێتهوه، کاتێ دهگه ریتهوه ناو ئه ندامانی کۆمه له کهی خۆی و قسه دهکات، په کسه ر ههستی پی دهکهن که شیوهی قسه کردنی گوێراوه. ئهم نۆر مه زمانهوانییه ده بێته پتوهریک بۆ ئهوهی ئه ندامتکی کۆمه له که باسی زمانی "خۆمان" و زمانی "ئهوان" بکات.

له کۆمه لیکدا که زمانی نووسینی هه بیت و سیسته میکی پێشکه وتووی خویندن و پهروه دهی تیدا دامه زرابیت، چه مکی "زمانیکی راست" به شیوهیهکی ره هاتر

وهردهگیریت: ئەو زمانه شیوهیهکی راستی قسهکردن و تهنانهت نووسینیشی ههیه، که خه‌لکه "خویندهوارهکه" به کاری دههین. واته ئەوهی وهک ئەوان قسه بکات و وهک ئەوان بنووسیت راسته. ئەوه ئەو شیوه راستیه که له خویندنگهکاندا دهخوینریت و کوډ دادهنریت (واته بنهما و پێوچێ دادهنریت) بۆ پێزمان و فهرههنگهکهی. ههروهها ئەکادیمیا و ئەنجومهن بۆ مشتومالکردن و چاودێریکردنی زمانهکه دروست دهکړین. ههموو ئەم ههنگاوانه به‌شیکن له پرۆسهی په‌یدا‌بوونی زمانی ستاندارد.

له کوردستاندا زۆر ده‌میکه ئەو پرۆسێسه به‌ پێوه چووه و به‌رهه‌میکی باشیشی هه‌بووه، واته ئەو زمانه کوردیه ستانداردهی له سهره‌تای بیسته‌کانی س‌ده‌ی رابوردووه‌و کاری بۆ کراوه و له چل و په‌نجا و شه‌سته‌کاندا بنه‌په‌ته‌کانی داپێژران و له سهره‌تای هه‌فتا‌کاندا گه‌یشه‌ پله‌یه‌کی یه‌کجار به‌رزی رێک‌و‌پێکی و ستاندارد‌بوون. به‌رهه‌میکی ئەو هه‌موو کو‌شش‌ه‌ی س‌ده‌ی رابوردو‌و ئەوه‌ بوو که کو‌مه‌لیک نووسه‌ر و پرو‌ناکبیری گه‌وره‌ دروست بوون، که ده‌توانین ب‌لێن "کوردی راست" ئەوه‌یه ئەوان نووس‌یوانه و ده‌بنووسن. ئەمرۆیش دیسان ئێمه‌ کو‌مه‌لیک نووسه‌ر و پرو‌ناکبیرمان هه‌ن که زمانی نووسینی ئەوان زمانی ستانداردی کوردیه. من که تیک‌ستیک یا کتیب‌یک ده‌خوینمه‌وه و ده‌لێم ئەمه‌ کوردیه‌کی خراپه، یا ئەمه‌ کوردیه‌کی باشه، به‌راستی له‌ می‌شک و بیر‌کردنه‌وه‌دا پێوه‌ریکی زمانه‌وانی و ئیستیتیکی هه‌ست پێ ده‌کهم و په‌نای بۆ ده‌بهم و ده‌یکه‌مه‌ ب‌پیارده‌ری راستی و ناراستی زمانی کوردی. ئەو پێوه‌ره‌ زمانه‌وانیه‌ هه‌ر ئەوه‌یه که له به‌رهه‌می نووسه‌ره‌ گه‌وره‌ و کوردیزانه‌‌کانه‌وه هه‌له‌پنجراوه و بووه‌ته‌ بنچینه‌ی زمانی ستانداردی کوردی.

ئەوه‌ی ئە‌م‌رۆ له کوردستاندا پرو‌و‌ده‌ات رو‌وخاندن و هه‌لو‌ه‌شاندنه‌وه‌ی ئەو ده‌ست‌که‌وته‌ گه‌وره‌ نه‌ته‌وا‌یه‌تی‌یه، واته هه‌لو‌ه‌شاندنه‌وه‌ی زمانی ستانداردی کوردی، له‌به‌ر هه‌ندێ به‌رژوه‌ندی ته‌س‌ک و بێ‌نرخ‌ی ناوچه‌یی و سیاسی و ئیدیلۆژی. له کاتێکدا سه‌ر‌کر‌دایه‌تی سیاسی کوردستان له شه‌ست و هه‌فتا‌کاندا (مه‌به‌ستم بارزانی گه‌وره‌یه) زۆر ژیرانه‌ پشتیوانی ئەو پرۆسێسی ستاندارد‌بوونه‌ی ده‌کرد و ده‌یچه‌سپاند، سه‌ر‌کر‌دایه‌تی سیاسی ئە‌م‌رۆی کوردستان رێک به‌ پێچه‌وانه‌ی ئە‌وساوه، رۆژ له‌ دوا‌ی رۆژ، یه‌ک به‌ یه‌ک بنهما و کو‌له‌که‌کانی ئەو زمانه‌ ستاندارده‌ ده‌رووخینیت و هه‌له‌وه‌شینیت‌ه‌وه. ئەو ده‌ست‌گا به‌‌ناو زانستیان‌ه‌ی سه‌ر‌کر‌دایه‌تی سیاسی ئە‌م‌رۆی کوردستان دایمه‌زاندوون، هه‌ر هه‌موویان خزمه‌تی ئەو رو‌وخاندن

و هه‌لوه‌شانده‌وهیه ده‌که‌ن، ئه‌نجامی ئه‌م باره کاره‌ساتنام‌یزه ئه‌وه‌یه که پێوه‌ری زمانی ستانداردی کوردی و "کوردیه‌کی راست" ته‌نیا تیکست و نووسینی ئه‌و نووسهر و پرووناکبیرانه‌یه که به‌ره‌می ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی رابوردوون و ژماره‌یشیان، ئه‌گهر زۆریش به‌گه‌شبینی ته‌ماشای بکه‌ین، په‌نگه‌ خۆی بدا له‌ پانزده‌ بیست که‌سیک. ده‌ستگا زمانه‌وانی و په‌روه‌رده‌یی و فه‌ره‌ه‌نگی و به‌ناو زانسته‌یه‌کانی ئه‌م‌پۆی کوردستان زۆر له‌وه‌ لاوازترن بتوانن جاریکی دیکه‌ پرووناکبیر و نووسهری وه‌ها به‌ره‌م به‌ێنن.

به‌شی زۆری نووسهر و پرووناکبیرانی شاره‌زای کورد به‌گشتی له‌سه‌ر ئه‌وه‌ کۆکن که ئه‌و شیوه‌زمانه‌ی ئیستا له‌ کوردستانی عیراق و تا راده‌یه‌کیش له‌ کوردستانی ئێراندا پۆلی زمانی ستاندارد (و په‌سمی) ده‌بینیت، تاکه‌ شیوه‌یه‌کی زمانی کوردیه‌یه که ده‌توانیت و ده‌بی بکری به‌ زمانی په‌سمی کوردستان. که باسی کوردستانیش ده‌که‌ن مه‌به‌ستیان هه‌موو کوردستانه‌، واته‌ ئه‌و به‌شانه‌یش که ئه‌م‌پۆ بواری به‌کاره‌ێنانی زمانی کوردییان تیدا نییه‌. به‌لام هه‌ر له‌ناو پرووناکبیر و نووسه‌راندا که‌سانیک هه‌ن ئه‌وه‌ جه‌خت ده‌که‌ن که ئه‌وان باس له‌ کوردستانی عیراق ده‌که‌ن، به‌و پێیه‌ی که ته‌نیا له‌و به‌شه‌ی کوردستاندا زمانی کوردی ستاتوو‌سیکی په‌سمی هه‌یه و نا‌کری ئیستا باسی به‌شه‌کانی دیکه‌ی کوردستان بکه‌ین. ده‌بی سه‌رنجی ئه‌وه‌یش بده‌ین که ته‌قریبه‌ن هه‌ر هه‌موو ئه‌و شاره‌زایانه‌ی له‌باره‌ی زمانی کوردیه‌وه ده‌نووسن، ناوانانی ئه‌و شیوه‌زمانه‌ به‌ "سۆرانی" به‌هه‌له‌ داده‌ێنن و له‌جیی ئه‌وه‌ ناوی "کوردیی ناوه‌ندی/ناوه‌راسته‌ یا کوردیی خوارو" به‌ راست ده‌زانن. ئیستا ئیدی ئه‌وه‌یش شاراه‌ نییه‌ که ناوه‌ێنانی ئه‌و زمانه‌ ئه‌ده‌بییه‌ وه‌ک "سۆرانی" مه‌به‌ستیکی نازانستی و ته‌کتیکی له‌ پشته‌وه‌یه بۆ بچووک پێشان‌دان و داشکاندنێ نرخی ئه‌ده‌بی و فه‌ره‌ه‌نگی زمانه‌ ئه‌ده‌بییه‌که‌.

کاتی نووسهر و پرووناکبیری کورد ئه‌و شیوه‌زمانه‌ به‌ باشت‌ترین و گونجاوترین شیوه‌ داده‌ێنن بۆ ئه‌وه‌ی بکریته‌ زمانی په‌سمی کوردستان، دیاره‌ کۆمه‌لی به‌لگه‌ی می‌ژوویی و زانستی ده‌ه‌ێننه‌وه‌ بۆ پشت‌گری هه‌لۆسته‌که‌یان. ئیمه‌ ده‌توانین ئه‌و به‌لگانه‌ی لای زۆربه‌ی نووسه‌ران دووباره‌ ده‌بنه‌وه‌ به‌م جوهره‌ کورت بکه‌ینه‌وه‌:

١. کوردیی خوارو ده‌وله‌مه‌ندترین شیوه‌زمانی کوردیه‌یه، چونکه‌ هه‌م له‌ قو‌ناغی کلاسیکدا و هه‌میش له‌ قو‌ناغی تازه‌دا ئه‌ده‌بییاتیکێ فراوان و ده‌وله‌مه‌ندی پێ

نووسراوه و کۆمه‌لێک له نووسەر و شاعیره هه‌ره‌ گه‌وره‌کانی کوردستان به‌م شێوه‌یه‌ به‌ره‌مه‌کانی خۆیان نووسیون.

٢. به‌ پێچه‌وانه‌ی دیالێکته‌کانی دیکه‌ی زمانی کوردیه‌وه‌ که‌ هه‌ر یه‌کێکیان له‌ سه‌رده‌می‌کدا زمانیکی ئه‌ده‌بیه‌ی ناوچه‌یه‌کی کوردستان بووه‌ و دواتر به‌ هۆی هه‌لۆه‌شانه‌وه‌ی ئه‌و ده‌سته‌لاته‌ سیاسیه‌وه‌ که‌ بووبووه‌ پالێشتی، ئه‌وانیش رۆلی خۆیان له‌ ده‌ست داوه‌، کوردیه‌ی ناوه‌راسته‌ هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای دامه‌زرانیه‌وه‌ وه‌ک زمانیکی ئه‌ده‌بی و تا ئه‌مرۆش، بێ ناویر، ئه‌و نه‌خشه‌ی هه‌بووه‌. ئه‌مه‌ وا ده‌کات که‌ بپێته‌ تاکه‌ شێوه‌یه‌ک که‌ می‌ژوویه‌کی بێ راوه‌ستان و بێ ناویری له‌ پشته‌وه‌یه‌.

٣. کوردیه‌ی ناوه‌راسته‌ یا خواروو له‌ سه‌رده‌می پاشایه‌تیه‌ی شیخ مه‌حمودی حه‌فیدا زمانی ره‌سمیه‌ی حوکومه‌تی کوردستان بووه‌، هه‌روه‌ها‌یش له‌ سه‌رده‌می کۆماری کوردستاندا به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی قازی مه‌مه‌د دیسان زمانی ره‌سمیه‌ی کۆماری کوردستان بووه‌. له‌ سه‌رده‌می ده‌سته‌لاتی شۆرشه‌ی ئه‌یلوولدا (١٩٦١-١٩٧٥) به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی مه‌لا مسته‌فای بارزانی و له‌ سه‌رده‌می شۆرشه‌ی تازه‌شیدا دیسان هه‌ر کوردیه‌ی خواروو زمانی ره‌سمیه‌ی ده‌ستگا‌کانی شۆرش بووه‌ له‌ سه‌رتاسه‌ری کوردستانی عیراقد، چ ئه‌و کاتانه‌ی خه‌باتی چه‌کدارانه‌ کراوه‌ و چ ئه‌و سالانه‌ش که‌ سه‌رکرده‌یه‌تی سیاسیه‌ی بزوتنه‌وه‌که‌ ده‌سته‌لاتی سیاسی و کارگیریه‌ی به‌ ده‌ست بووه‌. ئێستایش له‌ سالی ١٩٩٢ هه‌و که‌ هه‌رێمی کوردستان عیراق به‌ شێوه‌یه‌کی ره‌سمیه‌ی حوکومه‌تی فێده‌رالییه‌، دیسان هه‌ر ئه‌و شێوه‌زمانه‌ زمانی ره‌سمیه‌ی حوکومه‌ت و سیاسه‌تمه‌دار و سه‌رکرده‌کانی کوردستانه‌، هه‌ر به‌و هۆیه‌شه‌وه‌ له‌ بواری سیسته‌می کارگیریه‌ی و رۆژنامه‌گیریه‌ی و دیپلۆماسیه‌ی و سیاسیدا به‌ شێوه‌یه‌کی فراوان گه‌شه‌ی کردووه‌ و له‌ رووی زاواوه‌سازیه‌وه‌ ده‌وله‌مه‌ندتر بووه‌.

٤. کوردیه‌ی خواروو له‌ ماوه‌ی ٩٠ سالی رابوردوودا زمانی ره‌سمیه‌ی خۆندن و په‌روه‌رده‌ بووه‌ له‌ خۆندنه‌گه‌کانی کوردستانی عیراقد، له‌ پله‌ جیاوازه‌کانی خۆندن، له‌ سه‌ره‌تایه‌وه‌ تاده‌گاته‌ زانسته‌، سا ئێتر ئه‌و سیسته‌می په‌روه‌رده‌یه‌ له‌ ناوچه‌یه‌کی سنوورداردا بوویته‌ یا سه‌رتاسه‌ری کوردستانی عیراقی داپۆشیبێته‌. ئێستایش سیسته‌می خۆندن و په‌روه‌رده‌ نزیکه‌ی سه‌رتاسه‌ری کوردستانی گرتووه‌ته‌وه‌ و هه‌ر به‌و شێوه‌زمانه‌ش داپۆژراوه‌.

٥. له‌ بواری رۆژنامه‌گیریه‌ی و کتێب و وه‌رگێڕاندا، کوردیه‌ی خواروو تا راده‌یه‌کی

یه کجار زۆر پیش که وتوو و شاکاری زۆر گه وه و گرنگی پی نووسراوه و زۆر له شاکاره ئه دهبی و زانستییه کانییش ته رجه مه ی ئه م شیوه زمانه کراوه. ئه گه رچی کوردیی خواروو ئیستایش نه خشی زمانیکی ره سمی و ستاندارد ده بینیت، به لام ده کړی به وه ده وله مه ندر بکړیت که وشه و زاراوه و ده برپړن له دیالیکته کانی دیکه ی زمانی کوردییه وه وهر بکړیت، به تایبه تی ئه وانیه یان که پاشخانیکی ئه دهبی و فره هنگیان هیه، وه ک کوردی (کرمانجی) ی سه روو و هه ورامی.

یه که م: پینووس و ئه لفوی

ئه لف: پینووس یا راستنووسی (Orthography)

پاشخانیکی میژوویی، به کورتی

کیشه ی پینووس له زمانی کوردیدا یه کیکه له و کیشانه ی که هه ر له زۆر زوووه زمانزانانی کورد هه ستیان پی کردوو و هه ولیان داوه چاره سه ری بۆ بدۆزنه وه، به و ئامانجه ی که بتوانرێ وشه ی کوردی به شیوه یه کی راستی و بنووسریت که له گه ل شیوه ی گوکردنی وشه کاند و له گه ل ده نگه کانی زمانی کوردیدا بگونجیت. دیاره کیشه ی پینووس ته نیا پیبه ستی ده نگ (لیرده ا مه به ستم فۆنه تیکه) نییه، به لکه پیوه ندیه کی زۆریشی به ریزمانه وه، به مۆرفیمی وشه کانه وه و به سینتاکسیشه وه، هه یه. چاره سه ری کیشه کانی پینووسی کوردی به کۆمه لی قوناغی جیاوازا تپه ریوه و کاریکی یه که ده ست و یه کگرتوویش نه بووه، چونکه نه ده ستگایه کی سیاسی و کارگێری و نه ده ستگایه کی فره هنگی ناوه ندی نه بووه تا ئه م هه ولدان و چاره سه رانه یه ک بخات. و پی ده چیت زمانزانانی کورد، یا ئه و که سانه ی سه روکاریان له گه ل نووسینی کوردیدا هه بووه، له پشیدا چاره سه ریان بۆ کۆنسوانته کان دۆزیوه ته وه و دواتریش بزۆینه کان (قاو ل یا قو کال). من چاپی یه که می فره هنگه که ی شیخ یووسف زیائوددین پاشای خالیدی مه قدسی (۱۸۴۲- ۱۹۰۶م) لایه که سالی ۱۸۹۴ چاپ کراوه. له ویدا نووسه ر بۆ ده نگه کانی (پ، چ، گ، ژ) تیپ یا نیشانه ی تایبه تی داناوه. ره نگه ئه مانه زۆر گرنگ نه بن چونکه پشتر لای فارس ئه م تیپانه هه بوون و کوردیش چاوی له وان کردوو، به لام سی نیشانه له و فره هنگه دا به لای منه وه یه کجار گرنگن؛ ده نگه کانی (ڤ) و (ڤ) و (ڤ) که نیشانه ی

تایبەتی خۆیان هەیه. ئێمە دەزانین دەنگی (ف) لە زمانی فارسیییدا هەیه، بەلام ئەوان هەر بە (و) دەینووسن چونکە بە هۆی بە دوا یە کـدا هاتنی بزۆین و نابزۆینەکانەوه دەکری بێهەڵە بخوینزیتەوه. گرنگی کارەکە ییووسف پاشا ئەوهیه کە بۆ ئەوهی ئەرکیکی زۆر نهخاته سەر تیپی (و) هاتوو تیپی (ف) ی بۆ دەربرینی ئەو دەنگە بە کار بردوو. پێم وایه ئەوه یەکه مین چاپەمەنی کوردیه که تیپی (ف) ی تیدا به کار برابیت. یووسف پاشا بیرى لهوهیش کردووتهوه که بزۆینەکانی (ۆ) و (ئ) دەبێ نیشانهی تایبەتی خۆیان هەبێت، هاتوو ئەو دوو تیپە ی بەو شێوهیه نووسیوه کە لەجێی ئەو کلاوهی، یا ئەو (هوت)ە ی، ئێمە ئەمڕۆ لەسەر ئەو دوو تیپە ی دادەنێن، ئەو (هشت) یکی لە ژیریاندا داناه. (۲)

نموونهیهکی دیکه ئینجیل (بایبل) ی مارقۆسه که تهرجمه کوردیهکه ی سالی ۱۹۰۹ چاپ کراوه و لهویدا وەرگیر تیپی (ل) ی به کار بردوو. لهبەر ئەوهی ئەو بهشە ی ئینجیل کراوه به کوردی موکریانی و لهو دیالیکتهیشدا، وهک دهزانین، به (خودا) دهگوتری (خولا)، کابرا هاتوو (هوت) یکی چکۆله ی لهسەر تیپی لام (ل) هکه داناوه و کردوویهتی به نیشانه ی نوێنەری فۆنیمی (ل). پێم وایه ئەوهیش یەکه م جارە لە چاپکراویکی کوردیدا تیپی یا نیشانه ی (ل) به کار هاتبیت. (۳)

ئەمە ی لێردا باسم کردوو زیاتر پێوهندی به فۆنیمەکان و ئەو نیشانانەوه هەیه کە بۆ نوێنەرایەتیکردنیان له پێنووسی کوردیدا داناو. (۴) بهشێکی دیکە ی گرنگی پێنووس پێوهندی به مۆرفیم و سینتاکسه وه هەیه. راستیهکه ی ئەوهیه پێنووس یا راستنووسی تا رادهیهکی زۆر بهستراوه به زانین و تیگەیشتنی پێزمانه وه. ئەو کەسانە ی که له نووسیندا هەڵه دهکەن و راست نانووسن و تهنانهت دوا ی پەخنه گرتیش لێیان هەر لهسەر هەڵهکانیان دهڕۆن و ناتوانن چاره ی بکەن، لهبەر ئەوهیه که شارەزای پێزمانی کوردی نین.

(۲) الخالدي المقدسي، الشيخ يوسف ضياء الدين پاشا: الهدية الحميدية في اللغة الكردية، سعادت مطبعهسى، ۱۳۱۰ [۱۳۱۱هـ، ۱۸۹۴م].

(۳) انجيل مرقوس، Markus - Evang elium (Mukri Kurdisch), Druckerei Awetaranlan phi-li.ppopel, 1909.

(۴) به زمانی ئینگلیزی بهم نیشانانە دهگوتری (Diacritical Marks/signs) به کوردیش جارێ دهگوترێ «سەرپۆر».

ڕهنگه ئيمه به تهواوى ئاگادارى ئه وه وڵدان و ريفورمانه نه بين كه به دريژاييى
 ميژووى به كوردى نووسين كاريان بۆ كرابييت. هه ندى له و بنهما و نيشانانه له
 ريگه دهستنووسه كۆنهكانه وه به ئيمه گهشتوون و به هۆى ئه وانه وه تيگه يشتووین
 كه كهسانىك هه بوونه بيريان له وه كردووه ته وه كوردى ده بى چۆن بنووسريت. دواى
 بلاو بوونه وهى كتيب و رۆژنامه به زمانى كوردى ئيتتر وينه يه كى رپوونتري ئه و
 پرۆسيى ريفورمكارى به مان بۆ ماوه ته وه؛ وينه يه كى چاپكراو، كه دهگاته دهست
 خه لكىكى زۆتر. دواتريش كاتى له كوردستانى باشوور زمانى كوردى پله و
 ستاتوووسى زمانىكى نيوچه رهمسى يا رهمسى وهرگرتووه و كۆمه لى گۆڤار و
 رۆژنامه ي پيشه ننگ بلاو كراونه ته وه، هه وڵدانه كان چوونه ته چوارچيوه يه كى رهمسى و
 فراوانتره وه و بنه ماكانى رينووس به شيويه كى رپوونتري رۆ نراون، تا دهگاته سالانى
 دامه زرانى كۆرى زانبارى كورد له به غدا و چهند دهستگايه كى ديكه ي زانستى و
 فهره نكى. له ئه نجامى ئه و چاكسازى و ريفورمانه دا رينووسى كوردى له سه ره تاي
 هه فتاكانى سه ده ي رابوردوودا تا راده يه كى باش ريك خرا و جى خۆى گرت و تا
 سالانىكيش دواتر له ناو به شى هه ره زۆرى خوينه وار و نووسه ر و رپووناك بيرانى
 كوردستاندا پيرويى دهكرا. (5)

له سه ره تاي نه وه دهكانه وه فهره نكى كورد و زمانى كوردى و وشه ي كوردى پيى
 نايه سه رده ميكى تازه وه كه له هه موو رپويه كه وه له رابوردووى هه زار ساله ي
 جياوازه. له م سه رده مه تازه يدا بووين به ئاشناى ئازادى، بووين به دۆستى
 سه ربه خۆى و بووين به خاوه نى نيشتمانىك، به لام زمانه كه مان، زمانى كورديمان،
 دۆراند و فهره نكى كوردمان دزيو كرد و وشه ي كورديمان له دهست ده رچوو. ئيمه
 ئه گه ر له تايبه تمه ندييه فهره نكييه كانى ئه م سه رده مه ورد ببينه وه ده توانين به
 دريژى قسه يان له سه ر بكه ين و به پيى ژماره و ئامار زۆر شت بليين و ليكۆلينه وه
 پيشكه ش بكه ين. ئه گه ر به وردى سه رنج بده ين ده بينن ئه مه سه رده مى رپووخانى
 فهره نكى كورد و هه لوه شان وه ي زمانى كورديه. ده كررى له م رپوه يشه وه به شيويه
 جياواز ديارده كان بخوينينه وه و ئه نجامگريى جۆراوجۆريان لى هه لينجيين. من

(5) دۆكتور ئه و رهمانى حاجى مارف (١٩٤٠ - ٢٠٠٧) له م بواره دا كۆمه لى وتار و ليكۆلينه وه ي
 باشى بلاو كردوونه وه. بۆ نمونه بروه: حاجى مارف، ئه و رهمان (دۆكتور): رينووسى
 كوردى به ئه لفبىيى عه ربه ي، به غدا ١٩٨٦.

ئىستا، لەم نووسىنەدا، ئەو ھەموو لايەن و دياردە ناتەندروستانە ناكەمە بابەتى
لىكۆلىنەو ھە و بەراوردكردن، بەلكە دەمەوى لە پلەى يەكەمدا باسى رېنوووس بكەم.

من نازانم لە كوردستانى ئەمىرۆدا ژمارەى گۆڤار و رۆژنامە و ھەفتەنامە و
مانگنامە و وەرژنامەكان چەندە، بەلام ئەگەر لە بىرم مابىت، لە جىگەيەكدا
خويندەمەو، لە سىسەد بەرەو ژووورە.^(٦)

من نازانم سالانە چەند كىتب چاپ دەكرىت، بەلام بەپى ژمارەى پەخشخانە و
نووسەران و دەنگوباسى ناو رۆژنامەكان بىت، دەبى لە دووھزار كەمتر نەبىت.
لەمانەيش بترازى ژمارەى ئەو كىتبەنەى سالانە لە خويندەنگەكاندا، لە سەرەتايەو
بگرە تا دواناوەندى، و لە زانستگە و پەيمانگەكاندا دەخويندەن ناكەرى لە چەند
ھەزارىك كەمتر بىت. ئىستا ئەم ھەموو كىتب و رۆژنامە و گۆڤار و چاپەمەنيە بەيە
پىش چاوى خۆت، ئەوجا بزەنە چۆن زمانىكى لاوز و نەخۆش، فەرھەنگىكى سادە و
رۆتورەجال و رېنوووسىكى خوار و گىر، وەك چۆن ئاگر بەر دەبىتە پووش و پەلاش،
ئاوھە بەريوونەتە ئاوژ و ھۆش و بىرەوھەرى و وزەى داھىنانى مەرۆقى كورد، لە
خويندەكارىكى پىنج شەش سالانەو بەگرە تا دەگاتە نووسەرىكى ھەفتا سالان. ئەمە
كارەساتىكى نەتەوايەتيە، ئەمە تاعوونىكى فەرھەنگىيە و پەتايەكى زمانەوانىيە.
ئەگەر جاران ھەموو دواكەوتنى زمان و ھەژارى فەرھەنگى خۆمان دەكرە تاوانى
دوژمان و داگىركاران، ئەمىرۆ ھەموو پاساودانىكى ئەم لىقەومانە بيانووھىنانەوھەيەكى
دروژنانە و ھەلخەلەتەن و فريودەرانیە. من گەلى جار و لە زۆر دەرھەتدا وتوومە و
ئىستايىش دەيلىمەو، بى ئەوھى ناھەقيەكم كرديت، ئەمىرۆ لە كوردستاندا يەك تاكە
كىتب، يەك تاكە گۆڤار، يەك تاكە رۆژنامە و ھەفتەنامە و مانگنامە و وەرژنامە نيە
كە بە كوردىيەكى راست و بە رېنوووسىكى راست نووسرابىت.^(٧)

من خۆم كە لە ماوھى يانزەدە سالدا گۆڤارى "مامۆستاي كورد"م بلأو كردەو، لە
سەرەتاو نا، بەلام ھەر نەبى لە ناوھراستى ئەو ماوھەدا لەبارەى رېنوووسەو
كۆمەلى ئەنجامگرم لا گەللە بووبوون كە لە رووى زانستىيەو دەمتوانى بەرگرييان

(٦) لەم رۆوھە نامار و ژمارەى تەواومان لە بەردەستدا نيە. ھەر دواى نووسىنى ئەو لىكۆلىنەوھە
لە سەرچاوەيەكى دىكەدا ئەوم بەرچاوەكوت كە ژمارەى رۆژنامە و گۆڤار و مانگنامە و
وەرژنامەكانى كوردستان لە ٦٠٠ زياتر، سەرچاوەيەكى دىكەيش ژمارەى ٨٠٠ى دابوو.
(٧) شاكەلى، فەرھاد: زمانى كەردەلول، خەونى شەبا، پرۆژەى تيشك، ٢٠٠٨، ل: ٢٣٠ - ٢٣٣.

لای بکەم و بە نووسەرێکی کورد، کە بەرھەمیکی دەنارد لە گۆڤارەکاندا بۆ بکڕیتەو، بۆلێم من پێنووسەکان دەستکاری دەکەم و لەگەڵ پێنووسی گۆڤارەکاندا دەگونجێم. ئێستا ئەگەر تەماشایەکی ژمارەکانی مامۆستای کورد بکەیت، دەبینیت بەرھەم و نامەی زانا و نووسەرانێ گەر و ناوداری وەک مەسعود محەمەد، کەمال مەزھەر ئەحمەد، مەرف خەزەندەر، محەمەدی مەلا کەریم، سەید محەمەد تاهیری هاشمی، شێرکۆ بێکەس و لەتێف ھەلمەت و زۆری دیکەیان تێدا بۆ کراوەتەو.

کە نووسەرێکی ئەزمووندار و شارەزا و زمانزان بێھۆی دەست بەو بنەمایانەی پێنووسەو بکڕیت، کە لە ئەنجامی سالاڤتیکێ دووردیزێ نووسین و لیکۆلینەو دا پێیان گەشتوو، من پێزی ئەو ویستەیی دەگرم، بەلام پێش خۆشە گوتیبێتێکی زانستی لەگەڵدا بکەم، بۆ ئەوێ تێبگەم لەو ڕووەو چۆن بێر دەکاتەو و بە چ شێوەیەک بەرگری لەو بنەمایانە دەکات. ئێستا بوو بە نەریتیک کە تەنانت کۆلەخوێنەوار و زەنووسەرەکانیش خەوش و نەزانیی خۆیان بەو دەشارنەو کە گواپە ئەوانیش بیری تایبەتی خۆیان لەبارەو زمانەو ھەپ و پێنووسی تایبەتی خۆیان پێڕۆیی دەکەن و دەبێ ڕۆژنامەکان پێزی پێنووسەکانیان بگرن و دەستکاری نەکەن. ئەم دەردەیش بەشیکە لەو ئازاوەی دەستگاکانی ڕاگەیانندی کوردی دروستیان کردوو. لە کوردستاندا ئێستا کە زیاتر لە ۲۰۰ ڕۆژنامە و گۆڤار و مانگنامە و ھەرزنامە بۆ دەکڕیتەو، بەلام بە ھەموویانەو دوو کەسی زمانەوان یا زمانزانان نییە زمانی ئەو ھەزاران وتار و پێڕتاز و شیعەر و چیرۆک و لیکۆلینەوانیان بۆ بکاتە کوردی و پێنووسەکانیان بە جۆریک بۆ راست بکاتەو کە نەکرێ ڕەخنە لای بکڕیت.

قەیرانی پێنووس و ئەو سەدان و ھەزاران ھەلەپەیی لە تیکستیکی ئاساییدا بەرچاوە دەکەون ھەستیکی وای لای من، وەک خوێنەرێک و کوردیزانێک، دروست دەکات وەک بۆی نووسەرەکان دەیانەو پلەپلەیی و ڕیایی و ژیری خوێنەر تاقی بکەنەو و ناچاری بکەن خۆی لوغزی وشە ھەلەکان ھەلپێنیت، یا ناچاری ئەوێ بکەن پەنا بباتە بەر ھێزێکی نەپەنی (ھێزێکی غەیبی) تا بیت بە ھانایانەو و دەستیان بکڕیت و وشە راستەکان بە پەرچوو (مەعجیزە) یەک بخاتە مێشک و دڵ و دەروونیانەو. دیارە منیش دەزانم و خویشیان، نووسەرانێ ھەلەنووس، دەزانن کە مەسەلەکە ئەو نییە. بەلام ئەوێ کە ئەوان نایزانن و ناشیانەو پێ لە نەزانینەکی بنین، ئەوێ کە

ئەوان شارەزای پێزمان و پێنووسی کوردی نین و ئەو کوردییە دەینووسن کوردییەکی راست نییە و کوردییەکی هەڵەیه.

بۆ: ئەلفووبی

بابەتی ئەلفووبی و پەیدا بوونی هەندێ هەڵدان و بیرکردنەوە بۆ گۆڕینی ئەلفووبی کوردی بۆ ئەلفووبی لاتینی/ تورکی بەشێکی زۆر فراوان و گەورە و نووسین و هاوێرسەکی و باسانە داگیر کردووە، کە ئەمڕۆ لەسەر لاپەرە پۆژنامە و گۆڤارەکانی کوردستان و سایتهکانی ئینتەرنێت بلۆ دەبنەو. لەم بوارەیدا، لەگەڵ هەبوونی باوەری جیاوازا، دیسانیش لای بەشێکی پووناکبیران، ئەوانە زياتر شارەزای زمانەوانی و زمانی کوردین، یەكدهنگیەکی ئاشکرا و بەهێز بە دی دەکەین، ئەگەرچی هەڵۆستەکان و نزیکبوونەوکان لە پلەی جیاوازا. هەروەها نوخەکانی دەرچوونیش لەگەڵ یەكدهنگی جیاوازیان هەیە. لە کاتیگدا هەندێ لە بەلگە و گۆشەنیگاكان پێوەری تیۆری زمانەوانی و زانستین، هەندێکی دی بەلگە سیاسی و میژوویی و فەرەهنگین. دیارە لای بەشێکیش هەردوو شتێوەکانی بەلگەهێنانەو دەکرێنە بناغەی بنیاتنانی بیروراکانیان. بەلگە زمانەوانی و زانستییەکان پێمان دەلێن کە ئەلفووبی لاتینی لە رووی نرخێ فۆنتیکییەو ناتوانێت کۆمەڵێ لەو دەنگانە، لەو فۆنێمانە، دەربریێت کە لە زمانی کوردیدا هەن و نەبوونیان کەلێنێکی گەورە و مەترسیدار دروست دەکات. ئەمە یێجگە لەوێ زمانی ئەمڕۆ تێک دەدات و سیستەمی دەنگ دەشیوینێت [کە هەر لە ئێستاه لە شیوهی قسەکردنی کوردی تورکیادا بە ئاشکرا هەستی پێ دەکرێت]، دەبیێتە یێگریکی تەواویش لە بەردەم گواستەوێ هەموو رابوردووی ئەدەبی و فەرەهنگی و شارستانەتیمان، ئەگەر بمانەوێ ئەو رابوردووە بگۆڕینەو بۆ نەوکانی داهاوو، چونکە تۆ ناتوانیت ئەو تێکستە کوردییانە بە ئەلفووبی کوردی نوسراون، بخەیتە سەر ئەلفووبی لاتینی، کاتی ئەو ئەلفووبیە نیشانە بۆ ژمارەیهکی زۆری دەنگەکان دانەنابیت. ئەگەر بیر لە تێکستە کلاسیکیەکان بکەینەو مەسەلەکە زۆر ئالۆزتریش دەبیێت، چونکە زمانی کلاسیکی کوردی ئاوێتەیهکی تەواو لە وشە کوردی و عەرەبی و فارسی، کە ئەمڕۆ بە هۆی لەیه کچوونی ئەلفووبیە ئێمە ئەو وشانە و ئەو دەنگانە بەتایبەت سەر بە زمانی عەرەبی یا فارسین، دەناسینەو و دەخوینینەو. بەلام تۆ

ناتوانیت ئەو تێکستە کلاسیکیانە بخەیتە سەر ئەلفووبیەک کە تەنانهت دەنگەکانی زمانی کوردی خۆیشی تیدا نییە، چ جایی دەنگەکانی زمانی عەرەبی و فارسی.

ئەلفووبی کوردی بووئە بەشێک لە فەرھەنگی نەتەوێ کورد و ھەموو جوانی و نرخە ئیستیتیکییەکانی زمانی کوردیی دە خۆیدا جێ کردوونەتەو و پاراستوونی، لەبەر ئەوە وازلێھێنانی واتە وازھێنان لە بەشێکی ھەرە گەرم و زیندووی شارستانەتی و فەرھەنگی کورد. ئێمە دەزانین بیرێ بەکارھێنانی ئەلفووبی لاتینی لە ناوچە ئێمەدا لە مستەفا کەمال ئەتاتۆرکەو دەستی پێ کردوو. ئەتاتۆرک خاوەنی ئیدیۆلۆگییەکی دژ بە رۆژھەلات و عەرەب و ئیسلام بوو، خاوەنی ئیدیۆلۆگییەکی رەگەزپەرستانە بوو، دەویست بە زۆری زۆردارەکی نەتەوێ تورک لەو ژینگە رۆژھەلاتی و ئیسلامییە خۆی دابەری و بیکاتە ئەوروپایی. ئەو پێی وای بوو ھەرچی دواکەوتنی تورک و ھەلۆشانەوێ ئیمپراتۆریای عوسمانییە تاوانی فەرھەنگ و شارستانەتی رۆژھەلات و ئیسلام و دەتوانی بە سەپاندنی ئەلفووبی و شیوەی جلۆبەرگ و یەکەکانی کێشان و سیستەمی ناسناو و ھەندێ گۆرینی پووالەتی و ھا، تورک بکاتە گەلێکی ئەوروپایی و تورکیایش بکاتە بەشێک لە ئەوروپا. ئەنجامەکی ئەو دیاردە سەیر و سەمەرەیی تورکیای ئەمرۆی لێ دەرچوو، کە بەشێکی زۆری رابوردووی شارستانەتی و فەرھەنگی خۆی دۆراند، بەلام نەبوو بە ئەوروپاییش.

بە جیا لەو بۆچوونانە ئیستا باسەم کردن، لای من پرسیاریکی ھەرە رەوا و مەنتیقی ئەوەیە کە بۆچی دەبێ ئێمە بیر لە گۆرینی ئەلفووبی بکەینەو؟ بۆچی دەبێ واز لە ئەلفووبیەک بھێنین کە نزیکەی ھەزار سالە بە کاری دەبەین و ئەلفووبیەک بخەینە جێگەکی کە ئەو ھێی ئێمە و نە دەتوانی ببێتە ھێی ئێمە. ئەگەر مەسەلە گونجان و چاکی بیت، ھیچ ئەلفووبیەک لە ھیچ ئەلفووبیەکی دیکە چاکتر یا خراپتر نییە. ئەلفووبی مەسەلەییەکی پتکەھاتنە (Conventional) و چاکی و خراپییەکی بەو دەپتۆریت تا چ رادەیەک دەتوانی دەنگەکانی زمانەکان بھێنیت و بگەیییت، ئیستا کە بەراوردی ئەلفووبی کوردی لە گەڵ ئەلفووبی لاتینی تورکی دەکەین، دەبینین ئەلفووبی کوردی ھەموو دەنگەکانی زمانی کوردیی دە خۆیدا ھەلگرتوو، بەلام ئەلفووبی لاتینی تورکی بە لای کەمەو ھەشت دەنگی زمانی کوردیی کوشتوو و ھیچ نیشانەییەکی بۆ دانەناون. ئەگەر ئەلفووبی کوردی یەک یا دوو کێشەیی بچووکیشی تیدا ھەبێ، پتگای راست ئەوەیە ئەو ناتەواوییانە چارەسەر بکۆنێ نەک

واز له ئەلفوبییەکه خۆی بهێنین بۆ ئەلفوبییەکی دیکە که پرە له ناتەواوی. لەو هیش گرنگتر ئەو راستییە که ئێمە ی کورد به هۆی ئەلفوبیی کوردییەوه، به هۆی نایینەوه، به هۆی فەرهنگەوه، به هۆی جیۆگرافیا و میژوووه به شیکین له شارستانەتییهکانی پۆژەلاتی و ئیسلامی و ئێرانی و به هیچ شتیهیهک ناتوانین و نابیت دەستبەرداری ئەو پێوهندییه ژیااری و شارستانەتییه بێن.

ئەو بیانوانە ی هەندێ له لایەنگرانی ئەلفوبیی لاتینی تورکی دەیهێننەوه که گوایه به هۆی ئەو ئەلفوبییەوه ئێمە زووتر له ئەوروپا و دنیای پێشکەوتوو نزیك دەبینەوه و باشتەر دەستمان دهگاته تهکنیکی تازه و زمانهکهمان بۆ فێربوون هاسانتر دهییت و گەلی شتی دیکە ی وهها رووالهتی، هەر هەموویان هێنده ساویلکانه و گەجانه که تهنیا کهسانیکی میشککشۆراوه دهتوانن وا بیر بکهنهوه و به راستی بۆ ئەوه نابیت مرۆف خۆیان پێوه خهريک بکات. من له چەند نووسین و دیداری دیکه‌مدا له‌م ڕووهوه به‌دریژا قسەم کردوو و هەندێ له‌ شارەزایانی زمانی کوردی، له‌ دەرڤه‌تی جیاوازا به‌ دريژا وهرامی ئەو هیپۆتێزانەیان داوه‌ته‌وه. نه‌ته‌وه‌کانی وه‌ک چین و جاپان و عه‌ره‌ب و فارس و کۆریا و جووله‌که و تایلان و ئه‌رمه‌ن له‌و نه‌ته‌وانه‌ن که ئەلفوبیی خۆیان پاراستوو و لاتینی به‌ کار ناهێن، به‌لام نه‌ته‌وه‌ی سۆمالیا زمانی خۆیان به‌ ئەلفوبیی لاتینی ده‌نووسن.

به‌ خۆیندنه‌وه‌ی هه‌لۆیست و بۆچوونی هەندێ له‌و که‌سانه‌ی له‌باره‌ی کێشه‌ی ئەلفوبییه‌وه‌ ده‌نوسن و له‌ باس و موناقه‌شه‌کاندا به‌شداری ده‌که‌ن، هه‌ست ده‌که‌م ناڕوونییه‌ک و حاڵینه‌بوونی‌ک له‌و ڕووه‌وه‌ له‌ ئارادایه‌ که پتویستی به‌ ڕوونکردنه‌وه‌ و باسکردنی زیاتر هه‌یه. ناڕوونییه‌که، پێم وایه، له‌م دوو راستیی‌ه‌وه‌ سه‌رچاوه‌ ده‌گریت:

١. ئەو زانیاریانە ی له‌باره‌ی قه‌واره و پێژە ی به‌کارهێنانی ئەلفوبیی لاتینییه‌وه‌ هه‌یا نه‌ چەوتن و له‌گه‌ڵ راستییەکانی هه‌لومه‌رجی واقیعی‌دا یه‌ک ناگرنه‌وه‌.

٢. وێنه‌یه‌کی هه‌ڵ و ناتەواو و شت‌واویان له‌باره‌ی بار و هه‌لومه‌رجی فەرهنگی و خۆینده‌واری کوردی پارچه‌کانی دیکه‌ی کوردستانه‌وه‌ هه‌یه، به‌تاییه‌ت کوردستانه‌کانی تورکیا و سووریا و سۆڤییتی جاران.

من ئەوه تێده‌گه‌م که له‌به‌ر نه‌بوونی پێوهندییه‌کی راسته‌وخۆ و گه‌رموگۆڕ له‌ناو نووسه‌ران و ڕووناکبیرانی به‌شه‌کانی کوردستاندا، له‌وه‌یه‌ وێنه‌یه‌کی راست و ته‌واو

له‌سه‌ر باری فهره‌ه‌نگیی ئه‌و به‌شانه له به‌رده‌ستدا نه‌بیت. ئه‌مه‌یش، له پال کۆمه‌لی هۆی سیاسیدا، دیاره، به‌ره‌مه‌یکی په‌یدا‌بوونی ئه‌لفویتی لاتینییه، ئه‌گه‌رنا ئیمه ده‌زانین هه‌تا ساڵی ۱۹۲۵یش، که پیره‌مه‌ی‌رد (۱۸۶۷-۱۹۵۰) ده‌گه‌ر پته‌وه‌ بۆ کوردستانی عیراق، پوونا‌کبیرانی هه‌موو پارچه‌کانی کوردستان، به‌تایه‌ت پوونا‌کبیرانی کوردستانی عیراق و تورکیا، پیکه‌وه‌ کاریان کردووه‌ و ئه‌و رۆژنامه و گوڤارانه‌ی تا ئه‌و کاته به‌ کوردی بلاو کراونه‌وه‌ به‌ره‌مه‌ی پینووس و بیر و هۆشیاری هه‌موویانه. (۸)

که‌چی پوونا‌کبیریکی ئه‌مرۆی کوردستانی تورکیا، ناتوانیت یه‌ک لاپه‌ره، یه‌ک پرسته، یه‌ک وشه و یه‌ک حه‌رفیش له‌و میلیۆنان لاپه‌رانه‌ی له کوردستانی عیراق چاپ ده‌بن، بخوینته‌وه‌ (ئهمه‌ ئه‌گه‌ر به‌گشتی قسه‌ بکه‌ین، ده‌نا من له‌ناو نووسه‌ر و خوینه‌وارانی کوردستانی تورکیادا سی جوار که‌سیک ده‌ناسم که ده‌توان کوردی خواروو بخویننه‌وه‌). هۆی ئه‌م نه‌زانین و نا‌اشنا‌یه‌تییه له‌گه‌ل کوردی خواروودا ئه‌و زیندانه‌ مۆدیرن و تازه‌یه‌یه که بۆ خو‌یانیان دروست کردووه‌ و ناویان ناوه‌ ئه‌لفویتی لاتینی. زۆر سه‌یره‌ مرو‌ف به‌ ده‌ستی خو‌ی، به‌ هۆی ۳۳ یا ۳۴ حه‌رفه‌وه‌، خو‌ی له هه‌موو رابوردووی خو‌ی و له به‌شی هه‌ره‌ زۆری فهره‌ه‌نگ و ئه‌ده‌بیاتی ئه‌مرۆی نه‌ته‌وه‌که‌ی خو‌ی بی‌به‌ش بکات و دل‌یشی به‌وه‌ خو‌ش بیت که بووه‌ته‌ خواوه‌نی ئه‌لفویتییه‌کی مۆدیرن، که ئه‌وه‌یش خو‌ی هه‌لینه‌بژاردووه‌، به‌لکه‌ دوژمنه‌ خو‌ینریژ و داگیرکاره‌که‌ی به‌سه‌ریدا سه‌پاندووه‌.

ئیمه‌ ئه‌گه‌ر وای دا‌بن‌تین که راسته‌ ده‌وله‌تی تورکیا یتگی له به‌کاره‌یتانی زمان و فهره‌ه‌نگی کورد گرتووه‌ (که ئهمه‌ به‌ لای که‌مه‌وه‌ له سه‌ره‌تای نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی رابوردووه‌ راست نییه‌)، به‌لام چی و کێ یتگی له سه‌دان هه‌زار یا میلیۆنان خو‌ینه‌واری کوردی تورکیا گرتووه‌ ئه‌و هه‌زاران کتیبه و ئه‌و سه‌دان هه‌زار لاپه‌ره‌یه‌ی رۆژنامه و گوڤار و ئینته‌رنیته‌ کوردیه‌کانی که له کوردستانی عیراق به‌ره‌م ده‌هینرین، بخویننه‌وه‌ و سوودیان لی وهر‌بگرن؟ ئایا که سوودیان لی وهر‌ناگرن له‌به‌ر ئه‌وه‌یه که به "سو‌رانی" نووسراون و ئه‌وان ل‌ت‌یان ناگه‌ن؟ باشه، خو‌ له ده‌وک

(۸) پیره‌مه‌ی‌رد له مانگی یه‌که‌می ساڵی ۱۹۲۵دا گه‌یشته‌ته‌وه‌ کوردستان. له ماوه‌ی ئه‌و ساڵانه‌دا که له تورکیای عوسمانی ژیاوه، له زۆربه‌ی گوڤار و رۆژنامه کوردیه‌کاندا به‌شدارییه‌کی چالا‌کانه‌ی کردووه‌.

هه زاران کتیب و چهندان پۆژنامه و گوڤار به دیالیکتی کرمانجیی ژووو (شیوهی بادینان) بلآو دهبنهوه، ئه ی بۆ ئهوانه ناخویننهوه و سوودیانی لێ نابینن؟ دیاره دیسان ئه ۲۳ حهرفهیه بووه تهوقی لهعنهت و پیتی لێ گرتوون، ئهگهرنا ئیمه دهبینن خوینهرانی کوردستانی ئێران به درێژایی میژوو، نه پێژیمی شا و نه پێژیمی کۆماری ئیسلامی نهیتوانیوه سنووریان لێ دابخات، تا نه هیلێت سوود له چاپه مه نییهکانی کوردستانی عیراق وهر بگرن. تهنا نهت له رهشترین سهردهمهکانی پێژیمی شادا، سهدان کتیب و پۆژنامه له کوردستانی عیراقهوه دهگه یشتنه دهستی خوینهران و پروناکبیرانی کوردستانی ئێران. هر لهو سهردهمه دا بوو که ئینتیشاراتی "سهیدیان" له سابلاخ دهیان کتیبی به نهینی و به نیوچه ئاشکرا سه ره له نوێ چاپ دهکردهوه و به ناو خوینهرانی ئه و به شه ی کوردستاندا بلآوی دهکردهوه. ئه نجامه که یش ئه وه یه که گه لی کورد له کوردستانی ئێران له رابوردوی خۆی دانه پراوه و سوودیش له ئه دهب و فره ههنگی کورد وهر دهگریت. ئه مپۆ ئه گهر له ئێراندا زمانی کوردی هر به ته واوی قه دهغه بکریت و پێگه به بلآو بوونه وه ی یهک وشه ی کوردیش نه دریت و یهک لاپه ره یش به کوردی چاپ نه کریت، دیسانیش خوینهرانی کوردستانی ئێران په کیان ناکه ویت، به لام به پێچه وانه ی ئه و راستیه وه ئه مپۆ ئه گهر سنووهره رسمیه یهکانی نێوان کوردستانی عیراق و کوردستانی تورکیا هه لبوه شیپرنه وه و ئه و دوو پارچه یه ی کوردستان یهک بگرنه وه، دیسان خوینهرانی کوردستانی تورکیا هیچ سوودیک له میلیۆنان لاپه ره ی کتیب و پۆژنامه و چاپه مه نیی کوردستانی عیراق وهر ناگرن. تۆ بلتی له هه موو میژوودا بتوانین نمونه ی گه لیکی دیکه ی وه ها بدۆزینه وه که به و شیوه یه میشکی شۆردرا بیته وه و فره ههنگ و ناسنامه و شارستانه تی خۆی پێ نامۆ بیت؟

وا پێ دهچیت به هۆی ئه و ناڕوونی و نه بوونی زانیاری دروسته وه هه ندێ له وانه ی له باسه کاندا به شداری دهکهن، به جوړیک ساده یی و ئاسانگرییه وه باسی ئه لفویتی لاتینی دهکهن. من پێم وایه ئه مه له و بابه تانه یه که به هیچ جوړیک نا کرێ سازشی له سه ر بکریت یا به ئاسانی وهر بگیری ت. هه موو خه مساردیه که له م رووه وه ئه وه پێشان ده دات که ئیمه بیرمان له ئه نجامه رووخینه ره کاره ساتهینهکانی ئه و ئه لفویتییه نه کردووه ته وه، ئه گهرنا، نا کرێ له لایه که وه هۆشیار بین که چ مه ترسییه کی گه وه ی له سه ر هه موو زمان و فره ههنگ و ناسنامه ی نه ته وایه تیمان هیه و له لایه کی

دیکه‌شیه‌وه داوا بکه‌ین له هه‌ندی پله‌ی خویندندا ئەو ئەلفووبییه به کار ببریت. باوه‌ر ناکه‌م هیچ پرووناکبیر یا زمانزانیکی چینی یا فارس یا جاپانی ڕێگه‌ بدات زمانه‌که‌ی به ئەلفووبییه‌کی دیکه بنووسریت و بخوینریت، نه‌ک له ناوخۆی ولاته‌که‌یاند، بگره‌ بۆ ئەو منداڵ و لوانه‌یشیان که له ئەوروپا و ئەمه‌ریکا ده‌ژین. ئەوه‌ی ده‌یه‌وێ زما‌نی چینی یا فارسی یا جاپانی فیر ببیت، ده‌بێ به ئەلفووبی چینی و فارسی و جاپانی فیری ببیت، نه‌ک به ئەلفووبییه‌کی دیکه. ئەمه‌ راستیه‌که نه‌ ده‌مه‌ته‌قی هه‌لده‌گریت و نه‌ هیی ئەوه‌یه به ئاسانی لێی بنه‌وین.

هه‌ندی له مامۆستا‌یان پێشنیازی ئەوه ده‌که‌ن که له قوناغیکی خویندندا ئەلفووبی لاتینی له‌پاڵ ئەلفووبی کوردیدا له سیسته‌می په‌روه‌رده‌دا به کار ببریت بۆ خویندنی دیالیکتی کرمانجی (کرمانجی سه‌روو). من ئەم پێشنیازهم پێ راست نییه و له‌و باوه‌رهدام که هه‌بوونی بیرکی وه‌ها له ناشاره‌زایی و نا‌اشنا‌بوونی ئەو ئەلفووبییه و ئەو ئەنجامه کاره‌ساتاویانه‌وه دیت که به‌سه‌ر کوردیاند هه‌ناوه. من دژی ئەوه نیم و پێشهم باشه له پله‌کانی ناوه‌ندی و ئاماده‌ییدا نمونه‌ی ئەده‌بی کرمانجی (به ئەلفووبی کوردی) و هه‌ورامی بخوینریت له‌گه‌ڵ پروونکردنه‌وه و شیکردنه‌وه‌ی تیکسته‌کان به کوردی خواروو، له پله‌ی زانسته‌گه‌یشدا له‌ گۆلێژه‌کانی زمان و ئەده‌بی کوردیدا هم پێزمانی ئەو زاراوانه به شیوه‌یه‌کی قوولتر بخوینریت و هم نمونه‌ی شیعر و فۆلکلۆر و ڕۆمان و شانۆنامه و میژووی فره‌هنگ و ئەده‌بیش، هه‌روه‌ها‌یش لیکۆلینه‌وه‌ی زانسته‌ییان له‌باره‌وه بکریت، له‌ چوا‌چیه‌وه‌ی زانسته‌ی زاراواناسی (دیالیکتۆلۆگی Dialectology) دا، واته زانسته‌ی لیکۆلینه‌وه و توێژینه‌وه‌ی دیالیکته‌کانی زمان.

یه‌کێ له‌و زانیارییه هه‌لانه‌ی که له‌ناو به‌شیکی زۆری خوینه‌ران و ته‌نانه‌ت نووسه‌ر و پرووناکبیرانی‌شدا بلاو بووه‌ته‌وه ئەوه‌یه گوايه به‌شی زۆرت‌رینی خوینه‌ری کورد به لاتینی ده‌خوینت‌ه‌وه، به‌و حیسابه‌ی کوردی تورکیا و سووریا و پرووسیا پێی ده‌خویننه‌وه، ئەگه‌رچی به‌شی هه‌ره زۆری نووسین و فره‌هنگی کوردی به ئەلفووبی کوردی ده‌نووسریت. به‌شی دووه‌می ئەم قسه‌یه راسته، به‌لام به‌شی یه‌که‌می زۆر نا‌راسته و هیچ بناغه‌یه‌کی نییه. هه‌روه‌ها ئەو باوه‌ریش بێ‌بناخه و هه‌له‌یه که پێی وایه ئەوه‌ی ئەمرۆ کوردی تورکیا و سووریا به ئەلفووبی تورکی لاتینی ده‌ینووسن به‌ره‌مه‌یکی زۆر و فراوان و پێشکه‌وتوو، له‌ کاتی‌که‌دا ئێمه‌ ده‌زانین ئەو به‌ره‌مه‌ نه‌ له

پرووی چەندایەتی و نە لە پرووی چۆنایەتییەوه قورسای و نرخیکی ئەوتۆی نییە. من نازانم لە سەدا چەندی کوردی تورکیا و سووریا خۆینەوارن، بەلام دلنایم ئەوانەیی کە خۆینەوارن بە زمانیکی دیکە خۆینەوارن نەک بە زمانی خۆیان (لە سووریا عەرەبی، لە تورکیا تورکی، لە سۆفیتی جاران بە پرووسی، ئێرمەنی، ئازەربایجانی و گورجی)، ئیتر نازانم ئەم میتۆلۆگییە لە کوێو هاتوو؟ لە کاتیکدا خۆینەری کوردستانی عێراق، بە تایبەت، لاوانی ئەمێق، کە خۆینەوارن، لە سەدا سەد بە کوردی خۆینەوارن و زمانی یەکەمی خۆیندن و نووسینیان کوردییە. لە کوردستانی ئێرانیش نەیسەتیکێ زۆری خۆینەوارانی کورد، بەتایبەت لە هەرمەکانی موکریان و ئێردەلان، لەپال فارسیدا کوردیش دەخۆیننەوه، ئەگەرچی بە بەراورد لەگەڵ کوردستانی عێراقدا زۆر کەمتر، بەلام دەیان جار لە کوردی تورکیا و سووریا لە زانیی زمانی کوردی و خۆیندەوهیدا پێشکەوتووترن. باوەڕ ناکەم لە ۱۲-۱۵ میلیۆن کوردی تورکیا ۱۲-۱۵ هەزار خۆینەری کورد هەبن.

هەندێ لە نوختەیی دەرچوونەکانی لیکۆلەرەوه و باسکارانی کورد لەم بوارەدا دوورن لە راستیی هەلومەرجی زمانی کوردییەوه، بۆ نمونە کاتی وا باسی ئەلفوبیای لاتینی و نووسینی کرمانجی بە لاتینی دەکەن وەک بلی هەموو کوردی تورکیا، بە دە پانزە میلیۆنەکیەوه، شەووڕۆژ خەریکن بە کوردی دەنووسن و دەخۆیننەوه و مانگانه سەدان پۆمان و هەزاران دیوانەشیعر بە کوردی دەنووسن و بلاو دەکەنەوه، لە کاتیکدا راستییەکی ئەویە کە لە کوردستانی تورکیادا کوردی زمانیکی زیندوو نییە، هەر نەبێ زمانیکی زیندوو نووسین و خۆیندەوه نییە. خۆ زمانی فارسی لە کوردستانی عێراقدا زمانیکی رەسمی نییە، بەلام خەلکیکی زۆری خۆیندەوار فارسی دەزانن و پێی دەخۆیننەوه و قسەیشی دەتوانن پێ بکەن. ئەگەر بە پێژەیی لەسەدا (%) وەربگیرین ژمارەیی فارسیزانەکانی کوردستانی عێراق لە ژمارەیی کوردیزانەکانی کوردستانی تورکیا زۆرترن. من بۆیە فارسیم باس کرد، نەک عەرەبی، چونکە عەرەبی ماوەی هەشتا نەود ساڵە زمانی رەسمی و زمانی خۆیندن بوو و خەلکیکی زۆر دەیزانن و بوووەتە زمانی فەرەنگیان، بەلام فارسی زمانیکە خەلک بۆ خۆی، ئەگەر حەزی لی بوو، فێری بوو، لەگەڵ ئەوەشدا فارسیزانەکانی کوردستانی عێراق لە کوردیزانەکانی کوردستانی تورکیا زیاترن.

هەروەها ئەو گریمانەییەش راست نییە کە پێی وایە کوردی تاراوگە (کوردی

دەر وهی ولات)، له خۆیندن و نووسینی زمانی کوردیدا ئەلفویتی تورکی/لاتینی به کار دههین. من ماوهی چوار سال (۱۹۸۴-۱۹۸۸) له خۆیندنگهی بهرزی مامۆستایانی ستۆکھۆلم مامۆستای زمانی کوردی بووم و بهشی ههره زۆری ئەوانهه له ولاتی سوید مامۆستایهتی زمانی کوردی دهکهن و دهرس به مندالی کورد دهلینهوه لای من خۆیندوویانه. ئیستایش له زانستگهی ئوپسالا مامۆستای زمانی کوردیم و خۆیندکارهکانمان تیکه لاییهکن له کورد و سویدی و نۆروژی و فینلاندی و نهتهوهی دیکه. له بهر ئەوه ئاگادارییهکی باشم له بهارهه خۆیندنی کوردیهوه له سوید و تارادهیهکیش له ولاتانی دیکه هیه. دیاردهه ههره بهرچاو لهو بوارهدا ئەوهیه که مندالی کورد به سههر ئەو دوو جوهره ئەلفویتییهدا دابهش کراون؛ مندالانی کوردستانی تورکیا و سووریا به ئەلفویتی لاتینی فیری کوردی دهکرین و مندالانی کوردستانی ئیран و عیراقیش به ئەلفویتی کوردی. نووسهر و پروناکبیرانی کوردیش له ئەوروپا بهشی ههره چالاک و بهرهمداریان ئەوانه که له کوردستانی ئیран و عیراقهوه هاتوون و به کوردیی ناوهراست (یا کوردیی خواروو) دهنووسن.

ئیمه ناتوانین باسی ژیا نیککی فرههنگیی کوردی له تورکیا یا تهنا نهت لای کوردی تورکیا له دهر وههیش بکهین. ئەگهر له ولاتیکی وهک سویددا که بواری فیربوونی کوردی له هیه ههموو ولاتانی ئەوروپا چاکتره، بیستوپینج سی نووسهری کرمانجینووس و سهه، سههوپه نجا خۆینههه کرمانجی ههین، ئەمه نابیته بهلگهی ئەوهی که ئەدهبیککی گهشه کردوو، یا فرههنگیککی بتهو و دامهزراو به کرمانجی هیه. زۆرجاریش له ریشهی ئەو ئەدهبدا که به زاراوای کرمانجی و به لاتینی دهنووسریت به ههلهدا دهچن و پێیان وایه شتیککی زۆری پێ دهنووسریت. راستیهه که ئەوهیه ههموو ئەوهی به کرمانجی و به ئەلفویتی لاتینی دهنووسریت ناگاته ۱۰٪ی سههرجهمی ئەوهی به ههموو زمانی کوردی دهنووسریت. بهشی ههره زۆری ئەدهب و نووسینی کرمانجی ئەوهیه که به شیوهی بادینانی و له کوردستانی عیراقددا دهنووسریت. ئەوهیش، دهزانین، به ئەلفویتی کوردی دهنووسریت نهک ئەلفویتی لاتینی تورکی. له پرووی ناوهڕۆک و ئیستیتیکیش ههوه ئەو ئەدهبهی به شیوهی بادینانی دهنووسریت (به تایبهت شیعر و لیکۆلینهوه و تههرجهمه) زۆر لهو ئەدهبهی له لایه نووسهرانی کوردی تورکیا و سووریا و سۆقییتی جارانهوه دهنووسریت پێشکهوتووتر و دهولههه ندرته.

دووهم: گوشه‌نیگایه‌کی زانستی و زمانه‌وانی

ئه‌لف: کرۆکی کێشه‌که؛ خۆپندنه‌وه‌یه‌کی میژوویی

گوتویژ و نووسین له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی زمانی یه‌کگرتوو، زمانی ئه‌ده‌بیی یه‌کگرتوو، زمانی ستاندارد و زمانی په‌سمی (ئه‌مه‌ی دوا‌ین که‌متر) له‌ رابوردووشدا له‌ناو نووسه‌ر و پروناکبیرانی کورددا، له‌ باشووری کوردستان یا کوردستانی عیراقددا، هه‌بووه و جاروبار به‌ شێوه‌ی وتار و لیکۆلینه‌وه‌یش سه‌ری هه‌لداوه. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له‌ لایه‌که‌وه‌ راگه‌یانندیکی پیشکه‌وتووی کوردی له‌ ئارادا نه‌بووه، له‌ لایه‌کی دیکه‌یشه‌وه‌ ژماره‌ی که‌سانیک که‌ بتوانن له‌ بابه‌تیک زانستی وه‌هادا به‌شدارییه‌کی جیددی و چالاکانه‌ بکه‌ن یه‌کجار که‌م بووه، ئه‌و گوتویژانه‌ ئامانج‌یکیان نه‌پیکاره‌ و له‌ ئاستیک به‌رزی زانستیدا نه‌کراون. له‌و بواره‌دا هه‌رچییه‌ک نووسرا‌یت تا راده‌یه‌کی زۆر له‌ گوشه‌نیگایه‌کی تیۆرییه‌وه‌ له‌ بابه‌ته‌که‌ نزیک که‌وتووته‌وه. ئه‌مه‌یش، پێم وایه، ئه‌نجامی سی‌ هۆی گرنگ بووه:

یه‌ک: هه‌لومه‌رجیک سیاسیی وه‌ها له‌ ئارادا نه‌بووه که‌ کورد بتوانیت زمانه‌که‌ی خۆی بکاته‌ زمانیک په‌سمی له‌ عیراقددا، یا هه‌ر نه‌بیت له‌و به‌شه‌ی کوردستاندا. ته‌نانه‌ت له‌ پێکه‌وتنه‌نامه‌ی ۱۹۷۰-۱۹۷۴دا، ئه‌گه‌رچی زمانی کوردی پله‌ی زمانی دووهمی ره‌سمیی له‌ کوردستاندا پێ درابوو، به‌لام هه‌رگیز پێکه‌ نه‌درا ئه‌و پۆله‌ی هه‌بیت؛

دوو: له‌ ماوه‌ی نزیکه‌ی هه‌شتا ساڵدا که‌ زمانی کوردی که‌موزۆر زمانی خۆپندن و په‌روه‌رده‌ بووه له‌ هه‌ندێ ناوچه‌ی کوردستاندا، کوردیی خواروو، یا کوردیی ناوه‌ندی، تا که‌ دیالیکتیکی کوردی بووه که‌ بتوانیت ئه‌و نه‌خشه‌ی هه‌بیت و تا که‌ شێوه‌ی زمانی کوردی بووه که‌ به‌ کرده‌وه‌ و به‌راستی یارای ئه‌رکیکی وه‌ها بیت؛

سی: سه‌رکردایه‌تی سیاسیی بزوتنه‌وه‌ی رزگاریخوازانه‌ی کوردستان، له‌به‌ر که‌لێ هۆی سیاسی و فره‌هنگی، هیچ دوودلییه‌کی له‌و پوه‌وه‌ نه‌واندوو و زۆر دُنیا بووه له‌وه‌ی که‌ ده‌بێ کوردیی خواروو زمانی خۆپندن و زمانی سیاسه‌ت و زمانی راگه‌یانندی کوردی بیت، هه‌رچه‌نده‌ ئه‌و بواره‌ زۆریش فراوان و پیشکه‌وتوو نه‌بووین.

له‌ دوو ئه‌زمونی سیاسیی سه‌ربه‌خۆیدا له‌ کوردستان، حوکومه‌تی شیخ مه‌حمود

و کۆماری دیمۆکراتی کوردستان له مه هاباد، هه بوونی پرسیارێکی لهو بابته پێویستییهکی نه سیاسی و نه زانستی و نه فهرههنگی نه بوو، چونکه هه م ناوچهی دهسته لاتى ههردوو دهوله تهککه و هه م رێبه رایه تییه که یان ته نیا پیاده کردن و جێبه جێکردنی یهک مۆدیل و یهک شیوه یان له بهره ستدا بوو. له ئه زمونی تازه تری کوردستانی خواروودا له سالی ۱۹۵۸ وه (ئهو سالی که مه لا مسته فای بارزانی که رایه وه و به کرده وه بوو به رێبه ری گه لی کورد) هه تا ۱۹۷۵، که گه ره ترین و گرنگترین بزوتنه وه ی ئازادیه خوازانیه ی کوردستان تیک شکا و هه ره سی هێنا، پێکهاته ی بزوتنه وه که و ناوچه ی دهسته لاتى سیاسی و کارگێری، گۆڕانیکی گه ره یان به سه ردا هات. له م قۆناغه دا بوو که بۆ یه که مین جار له میژووی کوردستاندا زمانی کوردی له پله یه کی به رزتری زانستی و فهرههنگی و سیاسیدا به کار هێنا، له م قۆناغه دا بوو زمانی کوردی له ناوچه یه کی فراوانتری کوردستاندا بوو به زمانی په ره ورده و خوێندن و ئهو مندا لانه ی پێ یان ده خوێند و ئهو مامۆستا و په ره ورده کارانه ی بۆ فێرکردن به کاریان ده هێنا، له رووی ناوچه و ئینتیمای کۆمه لایه تی و چینه یه تی و شیوه زمانی قسه کردنه وه پاشخانی ته واو جوړاوجۆر و جیاوازیان هه بوو، هه ر له م قۆناغه یشدا بوو که له وانه بوو زمانی کوردی بیه تته پاژنه ی "ئه شیل" ی [Achilles heel] بزوتنه وه ی پزگاریه خوازانیه ی کوردستان، ئه گه ر دوژمنه کانی هه لی ئه وه یان ده ست بکه و تابه ئهو مه سه له هه ره ناسکه یان به کار به ینایه. سه رکرده یه تی سیاسیه ی کوردستانی عیراق به رێبه رایه تی مه لا مسته فای بارزانی زۆر دوورینه نه، ژیرانه، به رپرسیارانه و نیشتمان په ره وانه بیرى کرده وه، کاتى به هیه جۆرێک له م رووه وه سازشی نه کرد و که مترین نیشانه ی دوودلی و پارایی له بیر و بریاریدا ده رنه که وت. ئه م هه لۆیسته به تایبه تی له چوارسالی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ ی پێکه و تننامه که دا بوو به کۆله که یه کی سهخت و پتهوی یه که خستنی کورد وهک نه ته وه یه ک و دارشتنی ب نه رته کی هۆشیارانه بۆ چه سپاندنی هه سته نه ته وایه تی و خۆبه کوردزانی. دوژمنیکی وهک حیزبی به عس به سه رکرده یه تی سه ددام حوسه یین نه یوانی له درزی زمانه وه ده ست بۆ ناکوکیه کانی ناو کۆمه لی کوردستان ببات و نه یوانی ئهو بابته بۆ سوودی سیاسه تی په گه زپه رستانی خۆی به کار ببات. که چی هه ر دواى هه ره سه هێنانی ئهو بزوتنه وه یه یه کێک له میتۆده هه ره تر سناکه کانیان بۆ تونده وه ی نه ته وه ی کورد، به کاره یانی زمان و فهرههنگی کورد

بوو. هەر ئەر پېژمەيش بوو كە دەستی كرده بۆلۆكردنەوہی دوو پۆژنامەى پۆژانە؛ ئاسۆ و بزاڤ، يەكەميان بە كوردی خواروو، دووهميشيان بە شيوہى بادينياني كوردی سەروو. دەبى ھۆى چى بىت كە پېژمى بەعس، رېك لە سەردەمىكا كە كورد لە رووى سياسىيەو ھەرەسى ھىناوو، ئەوئەندە ديمۆكرات و دلسۆزى فەرھەنگ و زمانى كوردى بىت كە رېگە بدات دوو پۆژنامەى ديكەيش بە كوردى بۆلۆ بكرىنەوہ؟

بەراستى ئەم سياسەتەى بەعس درېژەپىدانىكى ھەر ئەر سياسەتە بوو كە لە چەكاندا ھەردوو ئىمپەرياليزمى برىتانى و فرانسى بە كاريان ھىنا، كاتى دەستيان كرده كۆمەككردنى بۆلۆبوونەوہى پۆژنامەكانى ھاوار و پۆناھى و ستير و پۆژا نوو، لە شام و لە بەيرووت، بە كرمانجى و بە ئەلفويى لاتىنى و كاتى دوو وەستگەى رادىويان بە زمانى كوردى دانا؛ يەككە لە بەيرووت بە كوردى سەروو، كرمانجى، و يەككىش لە يافاى فەلەستىن بە كوردى خواروو. سالانىكى زۆر پىشتريش مىسيۆنيرە مەسيحيەكانى ئەوروپا و ئەمەريكا چالاكانە كاريان دەكرد بۆ بۆلۆكردنەوہى ئايىنى مەسيحيەت و ئىنجىل (بايبل)يان تەرجمەى دىالكتە جياوازەكانى زمانى كوردى دەكرد و بە خۆپايى لە شار و ناوچەكانى كوردستاندا دەيانبەشيبەوہ. كەواتە زمان يەككە لەو پرده گرنگانەى كە كۆلۆنيالستان، ئىمپەريالستان و داگيركاران ھەميشە ھەوليان داوہ لىيەوہ بپەرنەوہ بۆ داگيركردن و پارچەپارچەكردن و تىكشكاندنى نەتەوہى كورد و نىشتمانەكەى.

لە سەرەتاي نەوئەدەكانى سەدەى بيستەوہ، بزوتنەوہى رزگاربخوازانەى كورد لە باشوورى كوردستاندا، جۆرېك دەستەلاتى گرتووتە دەست و لە ھەموو كايەكانى ژيانى سياسى و كۆمەلايەتى و سەربازى و كارگيرى و فەرھەنگى و ئابووردا خاوەنى بريار و نەخشەدانەرى سياسەت بوو. ئەم دەستەلاتە بەسەر دوو قوتب و دوو ھىزى گەرەى سياسىدا دابەش بوو؛ يەككىتى نىشتمانى كوردستان و پارتى ديمۆكراتى كوردستان. ئەم دوو ھىزە سالانىكى دوورودرېژ ناكۆكى و دژايەتيان گەيشتە رادەى شەرىكى خويناو، كە ئەنجامەكەى سەرلەنوێ دابەشكردنى ئەو بەشەى كوردستان بوو لە رووى سەربازى و سياسى و ئابوورى و فەرھەنگىيەوہ، بەلام ھەر ھەيش لە رووى پەرورەدە و زمانەوانى و سايكۆلۆگىيەوہ.

يەككە لە دەرئەنجامە پەش و دزىوہەكانى ئەم شەپە، لەپال كۆمەلەى ئەنجامى كارەساتباردا، دابەشبوونى زمانى كوردى و سىستەمى پەرورەدە بوو. بە

دروستبوونی دوو ناوچهی کارگێری و سیاسی، کهرتبوونیکی ترسناک له دهستگاکانی راگهیاندنیشدا پهیدا بوو. بێجگه لهوهی که ماکینهی راگهیاندنی ههردوو لا ههڕچیهکیان له دهست هات له بهکارهێنانی زمانێکی ناشیرینی به ڕق و درۆ و گومان ناخراو بهرانبهڕیهکتر و بهرانبهڕ میژووی نهتهوهی کورد، نهناوته وشههێ کوردیش لهو دابهشبوون و دزیکردنه ڕزگاری نهبوو، تا ئهو رادهیهی که ههڕ ناوچهیهک کۆمهڵی وشه و دهبرپینی تایبهتی خۆی هه‌بێت و بیانکاته نیشانهی خۆجیاکردنهوه له ئهوی دی. هه‌ر وهک نمونه ده‌یلم، وشه‌کانی (بازگه و ژن و خوێندکار) که‌وتنه لایه‌ک و وشه‌کانی (زالگه و ئافهرت و قوتابی)یش که‌وتنه لایه‌که‌ی دیکه. ئه‌مانه لهو جۆره زیان و تیکشکانانه بوون که ئه‌نجامه ژاراوییه‌کانیان هه‌ر وا به ئاسانی تیمار نا‌کرێن.

ئه‌و هه‌لومه‌رجه لێل و پڕ له ئاژاوه و به‌ربه‌ره‌کانییه ده‌رفه‌تێکی زێڕین بوو بۆ ده‌یان به‌ناو نووسه‌ر و پڕوناکیه‌ری هه‌له‌په‌رست و بووده‌ڵ و ناجوامێر و نه‌خوێنده‌وار، که خۆ بیه‌نه پێشه‌وه و له پێناوی هه‌ندێ ده‌ستکه‌وتی مادی و پله و پایه‌دا، هه‌موو سووکایه‌تییه‌ک به‌ زمان و فره‌هه‌نگی کورد بکه‌ن و قیرووسی نه‌خوێنده‌واری و دواکه‌وتن ب‌لاو بکه‌نه‌وه. له سێ‌به‌ری ره‌شی ئه‌و نا‌کوکییه‌دا دوو دیاره‌، یا دوو پرو‌داو، په‌یدا بوون که بوون به‌ پێشینه‌یه‌کی ره‌ش و پڕ له نه‌هامه‌تی بۆ زمان و فره‌هه‌نگی کورد: به‌کاره‌ێنانی ئه‌لفویتی لاتینی تورکی له ته‌له‌فیزیۆنه‌کانی کوردستاندا و گۆڕینی سیسته‌می په‌روه‌رده و خوێندن له ناوچه‌ی ده‌وک و سه‌پاندنی شێوه‌زمانی بادینانی له‌جێی زمانی ستانداردی کوردی له پۆله‌کانی قو‌ناغی سه‌ره‌تاییدا. له هه‌ردوو باره‌که‌یشدا ئه‌وه‌ی که ڕۆڵێکی زۆر نه‌خوێنده‌وارانه و تیکه‌ه‌رانه و نا‌کوردانه‌ی بینی هه‌ندێ زه‌ه‌رووناکیه‌ر و زه‌ه‌نووسه‌ری کوردستانی تورکیا بوون، که به‌شێکی زۆریان له بنه‌رته‌دا چالاکیاری ناو حیزب و تا‌قمه‌ چه‌په‌کانی سه‌ر به‌ سو‌ق‌بێتی جاران بوون. ئه‌مانه به‌ درێژی سا‌لانی هه‌فتا‌کان و هه‌شتا‌کانی سه‌ده‌ی رابوردوو به‌ شێوه‌یه‌کی په‌رگرا‌نه و بیتام سو‌ق‌بێت‌په‌رست بوون و له شیکردنه‌وه‌ی سیاسییاندا هێڵێکی ره‌شیان چه‌په‌راست به‌سه‌ر ئێستا و رابوردووی نه‌ته‌وه‌ی کورددا ده‌هێنا. زۆر به‌تایبه‌ت دژی سه‌رکه‌ردایه‌تی پارتیی دیموکراتی کوردستان و بنه‌ماله‌ی مه‌لا مسته‌فای بارزانی بوون، به‌لام کاتیک که‌ ڕێژی سۆق‌بێت ڕووخا و سه‌رچاوه‌ی بیرکردنه‌وه و بژێوی ئه‌مانیش وشکی کرد،

زۆر خیرا بەرھەنە و تەوھەپەرستیەکی ناھۆشیارانە و پۆژاواپەرستی و ناوچەپەرستی و دیالکتیکپەرستی ڕۆیشتن. دامەزرانی ھەریمی کوردستانی عێراق و شەری براکوژی دەرڤەتییکی چاک بوو بۆ ئەمانە کە خۆیان لە ھەردوو پارتییە گەورەکانی کوردستانی عێراق، پارتی و یەکییتی، نزیک بخەنەو بە ئامانجی پارەخواردن و خۆژیانندن و بازرگانی. لە ڕووی زمان و ڤەرھەنگەو ئەمانە بەراستی نەخوێندەوار بوون و ھیچیان پێ نەبوو. لە زمان و ڤەرھەنگ و میژووی کورددا تەواو ناشارەزا و کۆلەوار بوون. ھونەرێک کە چاکیان لێ دەزانی و لە ئەوروپا ڤیتری بووبوون، داڕشتنی پڕۆژەیی درۆینەیی ڤەرھەنگی و سیاسی و پەرۆردەیی بوو. دەیان پڕۆژەیان دەخستە بەردەم سەرکردایەتیی سیاسیی کوردستانی عێراق و میلیۆنان دۆلاریان پێ وەردەگرت، بێ ئەوەی پڕۆژەکانیان ھێچ ئەنجامتێکی ھەبێت و ھێچ سوودێک بە ئەزموونی کوردستان بگەیێنێت. لەناو ئەمانەدا "ئەنستیتوتی کوردی لە پارێس" و "ڤەدەراسیۆنی کۆمەڵە کوردستانیەکان لە سوید" و "کتیباخانەیی کوردی لە ستۆکھۆڵم" و ھەندیکێ دیکە لە ھەمووان زیاتر بەھەڵپە بوون و ھێرشبەرانی کاریان دەکرد. زۆریش ھەبوون وەک تاکەکەس، بەو ناوہە کە شارەزای زمان یا پەرۆردەن، پڕۆژەیان پێشکەش دەکرد و پارەیان پێ وەردەگرت.

کرانەوہی سنوورەکانی نێوان دوو بەشە کوردستانی تورکیا و عێراق و ئەو پێوەندییە لە ئەنجامی دامەزرانی ھەریمی کوردستانی عێراقدا پەیدا بوو، دەبوو ببێتە ھەلێک و دەرڤەتیک بۆ کوردی تورکیا کە سوود لە ئەزموونی ڤەرھەنگی و زمانەوانیی کوردستانی عێراق وەرگیرن. لە پێوەندیەکی وەھادا ھەلوێستی سروشتی ئەوہیە کە خەلکیکی نەزان و ناشارەزا سوود لە ئەزموونی خەلکیکی لێزان و شارەزا وەرگیرن. ئەوان دەیاننوانی بە ئاسانی خۆیان ڤیتری کوردی بکەن و وەردەورە زمان و ڤەرھەنگ و ئەلفوبیی کوردی بگۆژنەو بۆ ناو لاوانی کوردستانی تورکیا و بزووتنەوہیەکی گەورەیی ڤەرھەنگی لەو بەشەیی کوردستاندا دروست بکەن. ئەوہم سووک و ئاسان ھەموو پۆژنامە و کتیب و چاپەمەنیەکانی کوردستانی عێراق دەگەیشتنە دەست خوێنەری کوردستانی تورکیایش. ھەر لەو ڕێگایەشەوہ ئەلفوبیی کوردی دەبوو بە سیمبۆلی بەرگری و خەباتی سیاسی ئازادیخوازانە دژی داگیرکاری تورک و گەرانەوہ بۆ رەگوریشەیی کوردایەتی و زمان و ڤەرھەنگی کورد. ئەوہم لەجێ ئەوہی شەڕ لەپێناوی دوو ھەرفی (و، خ) دا بکەن، دەیاننوانی شانازی

به هه موو تپه کانی ئەلفویتی کوردییەوه بکەن و بیانکەنە سنووری جیاکردنەوهی
 خۆیان لە تورک و لە فەرھەنگ و بیرکردنەوه و ئیدیۆلۆگییەکە ماییزم. ئەگەر
 بهراوردیک لەنێوان پێوهندییە دوو بەشی کوردستانی تورکیا و ئێران لەگەڵ هەریمی
 کوردستانی عێراقدا بکەین جیاوازییەکی وەک پۆژی نیوهرۆ دیارە و بە بەرچاوەوەیە.
 وەک پیشتریش باسەم کرد؛ ئێستا ئەگەر کۆماری ئیسلامی ئێران زمانی کوردی بە
 رەسمی قەدەغە بکات و ڕێگە نەدات تەنانت یەک دانە لاپەرە و یەک دانە حەرف بە
 زمانی کوردی چاپ بکەیت، خۆنەرانی کوردستانی ئێران پەکیان ناکەوێت، چونکە
 سامانی گەورە و دەوڵەمەندی فەرھەنگ و زمانی کوردیی کوردستانی عێراق
 گەنجینەییەکی ئەوانیش دەتوانن سوودی لێ وەرگیرن.

من نامەوێ هه موو تاوانی پەیدا بوونی گومانکردن لە زمان و ئەلفویتی ستانداردی
 کوردی و ئەو ئازاوەییە ئێستا لە بواری زماندا پەیدا بوو بەخەمە ئەستۆی
 زەرەووناکبیر و زەرەووسەرەکانی کوردستانی تورکیا. ئەگەر ئەوان بە نەزانی و
 ناھۆشیاری و نەخۆیندەواریی خۆیان ئاگری ئەم ئازاوەییە خۆش دەکەن، بەلام بۆچی
 سەرکردایەتی سیاسی کورد و نووسەر و پووناکبیرانی دەستوویی دەستەلاتی
 سیاسی ڕێگە دەدەن سامانیکی گەورە نەتەواوەتی بەم شێوەیە هەلۆشێنرێتەوه و
 وێران بکەیت؟ دوو زەلھێزە سیاسییەکی کوردستانی عێراق، پارتی و یەکییتی، پێیان
 وایە بە ڕاکێشانی هەندێ هەلپەڕست و کۆلکە خۆیندەواری کوردی تورکیا دەتوانن
 لەو بەشە کوردستاندا پێگەیەکی سیاسی بۆ خۆیان دەستەبەر بکەن و گەلی
 کوردستانی تورکیایش بەخەنە ژێر ڕکێفی سیاسی خۆیانەوه. بێگومان بۆ
 بەرەرمەکانی یەکتەریش هەردوو لایان پەلەیانە کامیان زووتر دەستی بگاتە ئەو
 بەشە کوردستان و بە لای خۆیدا ڕایبکێشێت. هەر لەو پێناوەیشدا ئامادەن لەسەر
 هه موو شتێک، تەنانت شتە پێرۆز و دامەزراوەکانیش، سازش بکەن.

ئێمە ئەگەر بە رەگوریشە کێشەکانی ئەمرۆی زمانی کوردیدا بچینە خوار،
 بێگومان چەند ھۆیکە جیاوازی فەرھەنگی و سیاسی و ئیدیۆلۆگی و کۆمەڵایەتی
 دەدۆزینەوه کە بوونەتە ماکی ئەم ئازاوە و پشێوییە بەرۆکی زمانەکی گرتووە.
 هەندیک لەو ھۆکارانە مێژوویی، بەو مەنایەکی کە هەر لەگەڵ گەڵاڵەبوونی شێوەکانی
 زمانی کوردیدا وەک زمانیکی ئەدەبی، ھەلومەرجێکی وەھا لە ئارادا بوو کە ڕێگە لە
 تەشەنەکردنی ئەو شێوەیە بکەیت و سنوورێکی بۆ دا بنێت. لە ئەنجامدا درز و

جیاوازیی گه وره له نیتوان شیوهی ناوچهکاندا پهیدا بووه. دهکړئ ئەم جوړه هۆکاره به ماکی جیاوازییه دیاکرونیکهکانی (Diachronic) زمانی کوردی دابنیتین. بهرانبهر بهو جیاوازیانەیش نئیمه کۆمه‌لای جیاوازیی سینکرونیکیش (Synchronic) دهبنین، که هۆکاره سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان بوونه‌ته ماکیان.

به‌راستی من پێم وایه نه جیاوازییه دیاکرونیکه‌کان و نه جیاوازییه سینکرونیکه‌کان کیشهی ترسناک و راسته‌قینه‌ی ئەم‌پو‌وی زمانی کوردی نین. ئەو جوړه جیاوازیانە له هه‌موو زمانه‌کانی دنیا‌دا هه‌بوونه و هه‌ن و ده‌بن. کیشهی ئەم‌پو‌وی زمانی کوردی چه‌نده کیشه‌یه‌کی زمانه‌وانیه، هینده‌یش و زۆر له‌وه‌یش زیاتر کیشه‌یه‌کی سیاسی و ئیدیۆلۆگی و شارستانییه، کیشهی ناشاره‌زایی و نه‌ناسین و نه‌زانینی ناسنامه‌ی نه‌ته‌وا‌یه‌تییه.

بێ: ئا‌ژاو‌ه‌ی چه‌مکه‌کان: زمانی یه‌کگرتو، ئەده‌بی، ستاندارد، په‌سمی؟

بۆ ئەوه‌ی له کیشه‌کانی زمانی کوردی نزیک بکه‌وینه‌وه، ده‌بی هه‌ول بده‌ین له په‌هه‌نده جیاوازه‌کانی تیتبگه‌ین و به‌ جو‌رێک لێ‌یان ورد ببینه‌وه که ناوه‌پو‌کی راست‌بێژه‌کان نه‌که‌ونه به‌ر تاریکی گۆپین و زه‌زانست. ئەم‌پو‌ له کوردستان‌دا ئەگه‌رچی گوتوبێژێکی فراوان له‌سه‌ر زمانی کوردی و کیشه‌کانی ده‌کریت و زۆر باب‌ه‌تی نووسراو بلا‌و ده‌کړینه‌وه، به‌لام راستیه‌که‌ی ئەوه‌یه که به‌شی هه‌ره‌زۆری ئەو نووسین و باب‌ه‌ت و گوتوبێژانه‌ دوورن له‌ پتوهر و بنه‌ما زانستیه‌که‌نه‌وه. به‌شیکی زۆری ئەوانه‌ی له‌و گوتوبێژانه‌دا به‌شداری ده‌که‌ن به‌ ئاشکرا راستیه‌ بنه‌ره‌تییه‌کانی زمان و زمانه‌وانی ده‌گۆپن و کۆمه‌لای زانیاریی نا‌راست بلا‌و ده‌که‌نه‌وه به‌ مه‌به‌ستی چه‌واشه‌کردنی خوێنه‌ر و را‌کیشانیان به‌ لای بیر و بۆ‌چوونه‌کانی خو‌یا‌ندا. ئەو چه‌مکه‌نه‌ی ئەو جو‌ره‌ نووسه‌رانه به‌ کاریان ده‌به‌ن له‌ ناوه‌پو‌کی راسته‌قینه و زانستی خو‌یا‌ن خالی کرا‌ون و نا‌کریت گوتوبێژێکی ساغ و ته‌ندروست به‌و که‌ره‌سته نا‌رێک و شیوتنرا‌وانه ئەنجام بدریت.

ئەگه‌ر باس له‌ دوورمانه‌یی و فره‌زمانه‌یی بکه‌ین ده‌بی ئەو راستیه‌ بزانی‌ن که ته‌قربه‌ن هه‌موو ولاتانی دنیا فره‌زمانه‌ن به‌و مه‌عنایه‌ی که دانیشت‌و‌ان به‌ زیاتر له‌ یه‌ک زمان قسه‌ ده‌که‌ن و ده‌دوین، به‌لام له‌نا‌و هه‌موو ولاتانی دنیا‌دا په‌نگه ژماره‌یه‌کی که‌میان، له‌یه‌ک زمانی په‌سمی زیاتریان هه‌بیت، واته‌ ئەو زمانه‌ی له‌ کارگه‌یریی

دەولەتدا بە کار دەبریت و لە پێوەستی دیکەى ڕەسمیدا. دۆخی دووزمانەیی یا فرەزمانەیی زۆر جار لە دەستووری ولاتەکاندا دەچەسپێنریت، بەلام جاری وایش ھەیە دواى نەریتیەک دەکەون. زۆر ئاساییە ولاتیکی فرەزمانە تەنیا یەک زمانی ڕەسمیی ھەبێت، بۆ نموونە فرانسى لە ساڵى ۱۵۳۹ ھەتا ئەکەمى زمانی ڕەسمیی دەولەت بوو لە فرانس، ئەگەرچی زۆر زمانی دیکەى کەمایەتی لە ولاتەکاندا ھەبوو: ئۆکسیتانی، بریتۆنى، باسکی، ئیلساسى، کۆرسیکانى، سەرەراى کۆمەڵى زمانی دیکەیش کە بە دیالێکتى زمانی فرانسى دادەنرێن.^(۹)

ولاتانى دووزمانە یا فرەزمانە

فینلاند: ھەردوو زمانی فینی و سویدی "زمانى کۆمارن". کەچى زمانی سامى، واتە زمانی سامەکان کە کەمایەتیەکی ئەتەنیکى و زمانەوانى، بەم دوايە پلەيەکی دراوتە، بەلام نەک ھەک زمانیکی ڕەسمى. لە فینلاند مەرج نییە دووزمانەیی لە سەرتاسەرى ولاتەکاندا جێبەجێ بکریت، بەلکە بەپێى شارەوانى و ناوچەى جیاواز قانۆنەکە بە شێوەى جیاواز دەخریتە کارەو. لە ھەندى شارەوانیدا یا تەنیا زمانی فینی یا تەنیا سویدی زمانی ڕەسمیە، بەلام لە ھەندى ناوچە و شارەوانیدا ھەردوو زمانەکە ڕەسمى، بۆ نموونە لە ھێلسنکی پێتەخت.

بەلژیک: سێ زمانی ڕەسمی ھەیە؛ زمانی ھۆلەندی (بە شێوەى ناوچەیی، کە پێى دەگوتریت فلەمەندی)، فرانسى و دواتریش ئەلمانی پلەيەکی وەھای پێ دراو. لە بەلژیک چوار ھەریمی زمانەوانى ھەن، سییان لەو جۆرەن کە تەنیا یەک زمانی ڕەسمی تێدايە؛ ھۆلەندی، فرانسى یا ئەلمانی. ھەریمی چوارەم بروکسەلى پێتەختە کە دووزمانەيە.

خوارووى ئەفریقا: یانزە زمانی ڕەسمی ھەیە: ئینگلیزى، ئەفریکانس، زوولو، سۆتۆى باکور، خۆسا، سۆتۆى باشوور، تسوانا، تسۆنگا، سوازی، ندیبلە، فاندە. ھالەتیکی زۆر تايبەت ئەوێە کە ولاتیکی یەک زمانی قسەکردنى ھەبێت (بە دیالێکتى جیاوازەو) بەلام دوو یا چەند زمانی ڕەسمی ھەبێت بۆ نووسین، یا شێوەى جیاوازی زمانی نووسین. لە نۆروێژ: ھەردوو زمانی بووکمۆل (جاران

(9) Dahl, Östen: Språkets enhet och mångfald, Studentlitteratur, 2007.

ریکسمۆل) و نوینۆرشک (جاران لاندسمۆل)، زمانی رهسمیی ولاتهکهن. بووکمۆل: ئه‌و زمانی نووسینه‌یه که کارکردی یه‌کجار گه‌وره‌ی زمانی دانی [دانمارکی] ی له‌سه‌ره، چونکه دانمارک نزیکه‌ی ۴۰۰ سال حوکمی ئه‌و ولاته‌ی کردووه، ئیستا زۆربه‌ی خه‌لکی نۆرویز به‌م زمانه‌ ده‌نووسن. بووکمۆل ئه‌مڕۆ (له‌ سالی ۱۹۲۹ و) ناوی شیوه‌زمانی رهسمیی ده‌وله‌تی نۆرویزه. زۆرایه‌تی خه‌لکی نۆرویز (۸۸-۹۰٪) به‌ زمانی بووکمۆل ده‌نووسن. له‌ بوا‌ری چاپه‌مه‌نیدا ۹۲٪ ی چاپکراوه‌کانی زمانی نۆرویزی به‌ بووکمۆله. نوینۆرشکا: زمانیکی نووسینه که ئیفار ئاسه‌ن (۱۸۱۳- ۱۸۹۶) له‌ ناوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزه‌یه‌مدا گه‌شه‌ی پێ داوه له‌سه‌ر بنه‌مای نۆرویزی پۆژاوا و دیالیکته‌کانی ناوچه‌کانی ناوه‌وه.^(۱۰)

له‌ یۆنان: زمانانی کاتاریفوووسا و دیمۆتیک هه‌ن. یه‌که‌میان زمانیکی کۆنپاریز و میژوویی و که‌ونارای یۆنانه، که به‌شیکی زۆری ئه‌ده‌بی کلاسیک و فه‌لسه‌فه‌ی یۆنان به‌و زمانه‌ نووسراوه. ئه‌مڕۆ ئه‌و زمانه‌ ته‌نیا له‌ناو که‌سانی زمانزان و لیکۆله‌روه‌و ئه‌کا‌دیمیکاره‌کاندا کاری پێ ده‌کریت. زمانی دووه‌میش زمانی قسه‌کردنی گه‌لی یۆنانه که ۹۹,۰۵٪ خه‌لک قسه‌ی پێ ده‌که‌ن و زمانی رهسمیی ولاته‌که‌یه.^(۱۱)

لیتهدا زۆر گرنگه‌ ئه‌وه‌مان لا پوون بیت، که ئه‌و ولاتانه‌ی له‌ یه‌ک زمانی رهسمی زیاتریان تیدا به‌ کار ده‌هێنریت؛ دوو زمان، سێ زمان یا یانزده‌ زمان، نه‌ته‌وه و گرۆی نه‌ته‌وه‌یی و ئه‌تنیکی جیاوازی تیدا ده‌ژین و ئه‌و زمانانه‌یش زمانی ئه‌و نه‌ته‌وه و گرۆیانن. زمانه‌کانیش شیوه‌زمان یا دیالیکتی یه‌ک زمان نین، به‌لکه‌ کۆمه‌لیک زمانی سه‌ربه‌خۆ و جیاوازی و له‌وه‌یه له‌ پووی میژوویی و خیزانی زمانه‌وانییه‌وه هیچ پێوه‌ندییه‌کیان به‌ یه‌که‌وه‌ نه‌بیت. ئه‌و سێ زمانه‌ی له‌ به‌لژیک زمانی رهسمین، زمانی سێ نه‌ته‌وه‌ی جیاوازی و سه‌ر به‌ دوو گرۆی زمانه‌وانی جیاوازی‌شن. دوو زمانه‌ رهسمییه‌کی فینلاند، فینی و سویدی، هیچ پێوه‌ندییه‌کی میژوویی و خیزانیان به‌ یه‌که‌دییه‌وه نییه. ته‌نیا له‌ نمونه‌ی نۆرویزدا هه‌ردوو زمانه‌ رهسمییه‌که‌ دوو شیوه‌ی یه‌ک زمانن، که ئه‌ویش، له‌ لایه‌که‌وه هۆیه‌کی میژوویی هه‌یه‌ وای کردووه، ناچار بن هه‌ردوویان به‌ کار بێنن، له‌ لایه‌کی دیکه‌یشه‌وه شیوه‌ی "نوینۆرشک" له‌ بوا‌ری فه‌ره‌هنگی و سیاسیدا نه‌خشیکی ئه‌وتۆی نییه، چونکه ته‌نیا ۸٪ (له‌ سه‌دا هه‌شت) ی

(10) <http://en.wikipedia.org/wiki/Ivar-Aasen>.

(11) Dahl;op.cit.

چاپه مه‌نیی ولاته‌که به‌و شی‌وهیه دهنووسریت و چاپ ده‌کریت. هه‌روه‌ها گرنگه ئه‌وه‌ش بزانین که جیاوازیی بوکمۆل و نوینۆرشک، له شی‌وهی جیاوازیی دوو دیالکت نییه، به‌لکه زیاتر دوو شی‌وهی جیاوازی نووسینه. به‌راستی نموونه‌ی نووویژ نموونه‌یه‌کی ریزه‌په (Exception - استثناء) و بۆ ئه‌وه ناشیت وه‌ک رێگه‌چاره‌ی کتیشه‌کانی زمان باس بکریت.

شی‌وه جیاوازه‌کانی زمان

هه‌بوونی شی‌وهی جیاواز له یه‌ک زماندا، به‌تایبه‌ت له شی‌وهی قسه‌کردندا، دیارده‌یه‌کی تایبه‌تی زمانی کوردی نییه. له هه‌موو زمانه‌کانی دنیا، ته‌نانه‌ت ئه‌و زمانانه‌ش که به‌ زمانی نۆنه‌ته‌وه‌یی و دامه‌زراو و پێشکه‌وتوو داده‌نرێن، هه‌ر وایه. زمانی ئینگلیزی، بۆ نموونه، کۆمه‌ڵی شی‌وهی جیاوازی قسه‌کردنی هه‌یه له ولاتانی جیاوازی وه‌ک ئاوسترالیا، بریتانیا و ئه‌مه‌ریکا. ته‌نانه‌ت له‌ناو ئه‌و ولاتانه‌ خۆشیاندا کۆمه‌ڵی شی‌وهی جیاواز هه‌ن. زمانانی گه‌وره‌ی دیکه‌ش، سپانی، ئه‌لمانی، فرانسوی، هه‌موویان شی‌وهی جیاوازیان هه‌یه.

لیکۆلینه‌وه زمانه‌وانیه‌کان به‌زۆری که‌ باسی زمانیک ده‌کهن، مه‌به‌ستیان شی‌وهی ستانداردی ئه‌و زمانه‌یه، واته‌ زمانی ستاندارد، که‌ زمانی چاپه‌مه‌نیه؛ پۆژنامه و کتیب، زمانی ده‌ستگا‌کانی را‌گه‌یاندن و زمانی خۆیندنه و وه‌ک زمانی ره‌سمی ناوچه‌یه‌ک یا ولاتیکیش قه‌بوول کراوه. (12)

بێ‌جگه‌ له‌وانه‌ش زمانی ستاندارد ئه‌و شی‌وه‌یه‌ی زمانه‌ که‌ ئه‌گه‌ر که‌سێک بیه‌وێ زمانه‌که‌مان وه‌ک زمانی دووهم یا وه‌ک زمانیکی بێ‌گانه‌ فێر ببێت، ئه‌و شی‌وه‌یه‌ی زمانه‌که‌ فێر ده‌بێت، واته‌ زمانی ستاندارد فێر ده‌بێت. وه‌ک ده‌بینین له‌م ره‌وه‌وه‌ لایه‌نه‌کانی خۆیندن و را‌گه‌یاندن، هه‌روه‌ها‌ش به‌کاره‌یتان وه‌ک زمانی نووسین (واته‌ سامانی وشه، حینه‌کردن، پێژمان) بۆ ناساندنی زمانی ستاندارد گرنگن.

کاتی زمانه‌وان له‌ به‌شیکی زمان، له‌ دیالکتیک، ده‌کۆلێته‌وه و ده‌یه‌وێت ورده جیاوازیه‌کانی نۆوان شی‌وه‌کان بناسیت، ئه‌مه‌ پێی ده‌گوتریت دیالکتناسی (Dialectology). له‌ لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌کی وه‌هادا وا چاوه‌پړوان ده‌کریت که‌ ئه‌گه‌ر

(12) Yule, George: The Study of Language, Third edition, Cambridge University Press, Cambridge 2007, p.196.

ئاخپەرانی دىيالىكتە جياوازەكان لەگەڵ يەكتردا قسە بکەن، ئەوا لە يەكتەر دەگەن. بەم پتوهرە دوو دىيالىكتى جياوازی يەك زمان، لە دوو زمانى جياواز جيا دەکەينهوه کە ئاخپوهرانى، ئەگەر يەکتیکیان بە زمانى ئەوى تریان، يا بە زمانىكى دیکە کە هەردوويان بيزانن قسە نەکەن، ئەوا لە يەکتەر ناگەن. دەبى ئەوهيش بزانين کە ئەمە تاکە پتوهر و پتوهرى هەرە باوهر پيکتراو نييه بۆ ناساندنى دىيالىکت، بەلام ڕەنگە يارمەتيدەر بێت بۆ چەسپاندنى ئەو بنەمايه کە هەموو دىيالىکتیک، وەک هەموو زمانیک، شايانى ئەوهيه لێى بکۆلرێتەوه و شى بکریتەوه. هەر وەها لە گۆشەنيگايەکی زمانەوانىيەوه گرنگە ئەوه بزانين کە هيچ دىيالىکتیک لە هيچ دىيالىکتیکی دیکە "چاکتر" نييه، بەلکە لە يەکدى جياوازن. ئێمە ناتوانين پتوهرىکى وەها لە بواری دىيالىکتناسی کوردیدا بە کار بهێنین، چونکە دابراى ناوچهکانى کوردستان لە يەکدى و پەيدا بوونی سنووری يەكجار سەختى سياسى لەنيوان بەشەکانى کوردستاندا و نەبوونی ڕاگەياندنێکی هاوبەش کە بگاتە هەموو پارچەيەک (تا چەند ساليک لەمەوبەر)، ئەمانە هەموو هۆکارن بۆ دوورخستنهوێ ئاخپوهرانى دىيالىکتەکانى زمانى کوردی و حالينه‌بوونيان لە يەکتەر. جياوازیەکانى نيوان شپۆهەکانى (دىيالىکتەکانى) زمانى کوردی زۆر لەوه بەرینتر و قوولترن کە بە ڕاکيشانى هێليکی ئيسوگلووس (Isogloss) لە يەك جيا بکریتەوه. هەر زمانەوانیک ئەگەر درشتبينانە تەماشای جياوازیی شپۆه کوردیەکان بکات و لە چاوی تيۆريەکانى زمانناسیەوه ئەو جياوازیيانە بخوینیتەوه، لەوهيه بگاتە ئەو ئەنجامەى کە ئەمانە زمانى سەرەخۆن، نەک کۆمەڵە دىيالىکتیکی يەك زمان. هەر ئەو هەلەيەشە وای کردووه کۆمەڵی لە ڕۆژەهلاتناس و کوردناسەکان سوور بن لەسەر ئەوهی کە کورد زمانىکى هاوبەشیان نييه. دیارە بەشیکی زۆری ئەو ڕۆژەهلاتناس و کوردناسانانە لەبەر مەبەستێکی سياسى وا بێر دەکەنەوه و ئەنجامگریەکی وەها زەق دەکەنەوه، دەنا ئەوان بۆ شتى دیکە زۆریش وردبینن.

لەناو ئاخپوهرانى تاکە زمانیک یا تاکە دىيالىکتیکیشدا دیسان جياوازی لە شپۆهێ گۆکردنى وشەيەک یا فۆنیمیکدا هەيه و زمانەوانان زۆر جار ئەمە دەکەنە پتوهریک بۆ دانانى ئەوهی پێى دەلێن نیشاندەری کۆمەلایەتى (Social marker)، واتە ئەو پتوهرەى کە نیشانى دەدات ئاخپوهر ئەندامى کامە گرو، یا کامە تاقمى کۆمەلایەتییه، ئەگەر چى ئەمە لە ولاتیکەوه بۆ ولاتیک و لە ناوچهيەکەوه بۆ ناوچهيەک

دهگوتريت. گوگردنی دهنگی [پ] دواى بزوينيک (ڦاول، ڦوڪال) له شاريكى وهک نيويورک نيشانهى ئهويه که ناخيپور سهر به تويزى سهرهوى چيني ناونجيه و ههتا بهرهو خوارتر دابهزيت گوگردنی ئهوه دهنگه کهمتر دهبيتتهوه، تا له تويزى خوارهوى چيني کارگردها ههر به جاريک گو ناکريت. ههر ئهوه دهنگه له شاروچکهى (پيدینگ)، ٤٠ ميل خوړاواى لهندهن، ريژهى گوگردنی لای ناخيپورانی تويزى سهرهوى چيني ناونجى سفره، واته گووى ناکهن، بهلام لای ناخيپورانی تويزى ژيرهوى چيني کريکار ئهوه ريژهيه دهگاته ٤٩٪ (له سهدا چلونو).^(١٣)

جياوازييهکى دیکه له بهکارهينانى زماندا ئهوه دوخهيه که پپى دهگوتريت ديگلوسيا (Diglossia)، که دوو پلهى جياوازي بهکارهينانى زمانیک ههبن، يهکيکى "بهرز" و يهکيکى "نزم"، يهکهميان له بوارى رهسميدا (بو نمونه عهرهبيى ستاندارد) و دوهميان له بوارى نارهمسى، يا پوژانه، و ناوچهبيدا (بو نمونه عهرهبيى ميسرى يا لوبنانى). له کوردیدا لهوانهيه به هوى تهنه نه کردنى زمانى ستانداردى کوردیهوه جاران نمونهى وهها ناشکرمان له بهردهستدا نهبوويت، بهلام ههر نهبيت له سهرهتای هفتاکانهوه جياوازيى زمانى ستاندارد و زمانى پوژانهى ناوچهبيى زياتر دهردهکهويت. رهنگه نمونهى ئهم بهکارهينانه ئهمرو له شاريكى وهک (خانهقى/خانهقين)ى کوردستانى عراقدا به دى بکهين. کهسيکى خوينهوار يا کهمخوينهواريش له خویندنگه و له جيگه رهسميهکاندا کوردیى ستاندارد به کار دهينيت، بهلام له مالى خویدا و له بازار و له گهل دوستهکانى خویدا به شيوهى کوردیى خانهقى قسه دهکات. ههر دوو شيوهکهيش، کوردیى ستاندارد و کوردیى خانهقى، دوو بهشى يهک زمانن، که زمانى کوردیهيه.

دياردهيهکى زور فراوان و سروشتى له بوارى دياليکتهکاندا ئهويه که زور جار ناخيپورانى شيوهکان گالته به زمانى يهکتر، يا شيوهى قسهکردنى يهکتر، دهکن. ئهمه دياردهيهکه له ههموو ولاتانى دنياىا به دى دهکريت. له کوردستانيش نمونهى زور ههيه له بوارهدا که، بهداخهوه، ههندي جار دهگاته رادهى سووکايهتيکردن و بريندارکردنى يهکتر. رهنگه ليردها سهرنجراکيش ئهوه بيت که ريژيمى بهعس تهنا نهت دهيوست ئهم لايه نهيش به کار ببات بو دوستکردنى دزايهتى و ناکوکی

(13) Yule: op. cit, p.208.

له‌ناو شار و ناوچه‌کانی کوردستاندا، به‌لام ته‌نانه‌ت له‌ناو تووژی خوینده‌واری کوردیشدا ئەم دیاردهیه به شیوهیه‌کی ناشیرین هه‌یه و ده‌پاریزیت، تا ئەو رادهیه‌ی سووکایه‌تی به شیوه‌زمان و مروفی ناوچه‌کی دیکه بکه‌ن. من ئەم جوژه بیرکردنه‌وهیه به راسیزمی ناوچه‌یی (ره‌گه‌زپه‌رستی ناوچه‌یی) داده‌نیم.

ئەگەر له‌ گۆشه‌نیگایه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه ته‌ماشای دیالیکته‌کان بکه‌ین، ره‌نگه هه‌ندی دیالیکت له هه‌ندیکی دیکه ناودارتر و شکۆدارتر بن. راستیه‌که‌ی ئەو شیوهیه‌ی زمان که گه‌شه ده‌کات و ده‌بیته زمانیکی ستاندارد، هه‌ر پێشتر له‌ پرووی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه ناودار و شکۆدار بووه، پێه‌ست بووه به‌ ناوه‌ندیکی سیاسی یا فه‌ره‌ه‌نگیه‌وه (بۆ نمونه شاری له‌ندن بۆ زمانی ئینگلیزی و شاری پاریس بۆ زمانی فرانسێ). دیالیکته جیاوازه‌کانی زمانی کوردی له‌ سه‌رده‌می جیاوازا هه‌لی ئەوه‌یان بۆ هه‌لکه‌وتوووه که بینه زمانی ناوه‌ندیکی ده‌سته‌لاتی سیاسی یا ناوه‌ندیکی فه‌ره‌ه‌نگی و دواتریش گه‌شه بکه‌ن و بینه زمانی ستاندارد. له‌ ئەماره‌تی ئه‌رده‌لاند شیوه‌ی گۆران ماوه‌یه‌کی دوورودرێژ زمانیکی ئەده‌بی بوو، له‌ پرووی ئەده‌بییه‌وه ده‌سته‌لاتی ده‌گه‌یشه‌ شاره‌زوور و گه‌رمیانی کوردستانی عیراقیش، به‌لام نه‌ زمانیکی سیاسی و نه‌ زمانی خویندن و په‌روه‌رده بوو. له‌ ئەماره‌تی بۆتانیشتدا شیوه‌ی بۆتان یا جه‌زیره‌ی کرمانجی پۆلیکی هه‌ر وه‌ای هه‌بوو. هه‌لوه‌شانه‌وه و له‌ناوچوونی هه‌ردوو ئەماره‌تی ئه‌رده‌لان و بۆتان له‌ ناوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزده‌دا، له‌ پرووی می‌ژوویی و زمانه‌وانیه‌وه، ئەو هه‌ل و ده‌رفه‌ته‌ی لێ سه‌ندنه‌وه که بتوانن بینه زمانی ستانداردی کوردی.

نمونه‌ی شیوه‌ی سلیمانی، وه‌ک ناوه‌ندیکی سیاسی و فه‌ره‌ه‌نگی، له‌ زۆر پرووه‌وه له‌ ئەزموونی هه‌ردوو ئەماره‌تی ئه‌رده‌لان و بۆتان و هه‌ردوو شیوه‌زمانی گۆران و بۆتانی جیاوازه. به‌ په‌یداوونی ئەماره‌تی بابان و ده‌سته‌لاتی سیاسیی ئەو ئەماره‌ته، شیوه‌زمانیک بوو به‌ زمانی ئەده‌بی که هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ تیکه‌لییه‌ک بوو له‌ شیوه‌کانی بابان و شاره‌زوور و قه‌رده‌اغ و که‌رکووک. ده‌رفه‌تێکی زۆر گرنگی می‌ژوویی و کاریگه‌ر له‌ نه‌خشی ئەم شیوه‌یه‌دا ئەوه بوو که به‌ پرووخان و هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی ئەماره‌تی بابان، کارکردی زمانه‌ ئەده‌بییه‌که‌ رانه‌وه‌ستا، به‌لکه هه‌ر زوو ده‌سته‌لاتێکی دیکه‌ی سیاسیی کورد له‌ ناوچه‌یه‌دا په‌یدا بوو و ئەو بۆشاییه‌ی نه‌مانی ده‌سته‌لاتی بابانی پر کرده‌وه؛ ده‌سته‌لاتی حوکومه‌تی کوردستانی باشوور به‌ سه‌رکردایه‌تی

شیخ مەحموودی حەفید. لەو کاتەیش بە دواوە زمانی کوردی دەرفەتێکی یەكجار گەورەتری دەست کەوت، کە بوو بە زمانی دەستەلاتی سیاسی حوکومەتەکە ی شێخ مەحموود و کە بوو بە زمانی دەستگای راگەیانندن و چاپەمەنی و ئەوجا بوو بە زمانی خۆیندنیش. تەنانت بە هەلۆه‌شانەوێ دەستەلاتی سیاسی حوکومەتی شێخ مەحموودیش پۆلی زمانی کوردی کزتر نەبوو، بەلکە پلەیهکی بەرزتری وەرگرت و بنەرەتێکی پتەوتری بۆ دروست بوو، کاتێ بەپێی دەستووری دەولەتی تازەدامەزراوی عێراق زمانی کوردی ڕێگەی پێ درا لە بواری خۆیندن و چاپەمەنی و راگەیانندن بە کار بېریت. بە درێژایی سەر�ەمی پاشایەتی لە عێراقدا پلە و پایە ی زمانی کوردی هیچ کاتیک دانەلەنگا و بەرھو لیژنی نەرۆیش، بەلکە زیاتریش پێش کەوت، بەتایبەت کاتیک بەشی کوردی لە وەستگە ی رادیۆی بەغدا دامەزرا و بەوێش پۆلی زمانەکە وەک زمانی راگەیانندن بەھێزتریش بوو و تەنانت کاری دەرکەرە سەر بەشەکانی دیکە ی کوردستانیش. لە سەر�ەمی رێژیمی کۆماریدا زمانی کوردی بە ڕێگای ستانداردبووندا پلەیهکی دیکەیش پێش کەوت کاتێ لە زانستگە ی بەغدا بەشی زمانی کوردی کرایەو و بەپێوەبەرایی خۆیندنی کوردی دامەزرا و لە دواسالەکانی شەستەکاندا کۆمەلێ دەستگای زانستی و فەرھەنگی بۆ پێشخستن و پاراستنی زمان و فەرھەنگی کوردی دامەزرا و پەخشی تەلەفیزیۆنیش بە زمانی کوردی دەستی پێ کرد. ڕەنگە ڕەشتەری ماوێ زمان و فەرھەنگی کوردی لە سەر�ەمی تازەدا سالانی ۱۹۶۳-۱۹۶۶ بوییت. (۱۴)

پێوەندیی سیاسی و فەرھەنگی نیوان ھەردوو بەشی کوردستانی ئێران و کوردستانی عێراقیش، چ لە سەر�ەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان لە مەھاباددا و چ سالانی شۆرشی چەکدارانە ی کوردستانی عێراق و چ سالانی ڕێکەوتننامە ی ۱۹۷۰-۱۹۷۴ و دواتریش کە کۆماری ئیسلامی ئێران دامەزرا، ئەمانە ھەموو ھۆکار بوون بۆ دەولەمەندبوونی زمانی ستانداردی کوردی. ناوچە ی جیۆگرافی و کەوشەنی کارکرد و بەکارھێنانی ئەو زمانە کوردستانی عێراقی تێپەراند و بەشی ھەرە زۆری کوردستانی ئێرانیشی گرتەو.

(14) Shakely, Farhad: Den moderna kurdiska novellen, Licentitavhandling i irans Språk, Uppsala universitet, 2001, s. 30.

پێ: کێ دهبی بهشدار بیته؟

گوتویژکر لهبارهی مهسهلهیهکی ئالۆز و قوولی وهک زمانی ستاندارد و زمانی رهسمی و ئهلفوبیوه، بابهتێکی هونهری و تهکنیکی و کارناسانهیه، بهو مهعنایهی که کهسانیک دهتوانن بهشداری تیدا بکهن، که بهراستی لهو زانستاندا شارهزا بن و ئهوهنده ئهزموون و زانیاری و خویندهواریان ههبیته که لایهنه جیاوازهکانی باسهکه تییگهن و بتوانن له شارهزایی و زانستهوه قسهی تیدا بکهن. بۆ نمونه ئهگهر دهبی باس له دهرهینانی نهوت له ناوچهیهکی کوردستاندا بکریت، ئهوانهیهی دهتوانن و دهبیته بهشداری له گوتویژری ئهو بابتهدا بکهن، پێویسته شارهزای گیۆلۆگی و تهکنیک و بریکیش کیمیا بن. ئهگهر باس له ئابووری و سیستهمی بانک و کرپن و فروشتن لهگهڵ ولاتاندا کرا، ئهوا ئابووریناسان و سهرمایهداران و پهنگه ههندیک سیاسهتمهداریش بتوانن بهشدار بین.

له گوتویژری زمانی کوردیدا کێ دهتوانیت و دهبیته بهشداری بکات؟ ئایا ههر خوینهواریکی کورد، ههر لهبهر ئهوهی کورده و خوینهواره، دهتوانیت بهشداری بکات؟ بێگومان نا. ئایا ههر ئهکادیمیکاریکی کورد مافی بهشداربوونی ههیه؟ دیسان نا. دیاره بواری بابتهکه زۆر سنوورداره و تهنیا جێگهی باوهڕ و بۆچوونێکی وای تیدا دهبیتهوه که لهسهڕ بنهمای زانست ههڵچێرانیت. ئێمه که له نزیکهوه سههرنجی گوتویژر و نووسینهکان لهمهڕ کێشهیهی ئهمرۆی زمانی کوردی بدهین، دهبینین هیچ سنووریک و هیچ بهرپرسیارییهکی زانستی و هیچ خۆسانسۆرکردنیک له ئارادا نییه. دهبینین خوینهوار و کۆلکهخوینهوار و نهخوینهواریش بهشداری دهکهن، زانا و نهزانیش هاوبهشن، لێزان و لێنهزان، ئهزمووندار و بێئهزموون، ههر ههموو خۆیان ههڵدهقورتێنه ناو باسێکهوه که دهبوو خۆیان له ئاستیدا به غهڕیب و بێگانه دابنایه. ئهجمای ئهم ئالۆزی و ئاژاوهیه ئهوهیه که له جێی ئهوهی گوتویژریکی زانستی و پر و دهولههمهند دروست ببوویه، ئهمرۆ باس و موناقهشهکان له پلهیهکی زۆر نزم و نازانستیدان و زۆریش له ناوهڕۆکی راستهقینهی بابتهکهوه دوورن. کهلێک لهوانهیه که زۆریش چالاکانه بوونهته بهشیک لهم مهسهلهیه له سهنگههاری ناوچهگهری و خێڵایهتی و دهمارگرژییهکی تهسکبین و فهناتیکهوه هێرش دهبن و ههچی تر.

من نایەم لیژەدا ئامۆژگاری ئەخلاقی و سیاسی کۆنپاریزانە بێشمەوه، بەلام بە لامەوه گرنگە ئەو پێوهانە، ئەو کریتیڤیا و ستانداردانە دەستنیشان بکەم که لە بابەتیکە وەهادا ناکرێ پشستگۆی بخرێن و بە ناپیویست و نەبوو دابنرێن. ئێمە رووبەرووی کیشەیهک دەبینەوه که کیشەیی زمانە، زمانی کوردی. بنەرەتی کیشەکهیش پێوهندیی بە ستانداردبوون، رەسمیبون، سنوورەکانی نێوان زمان و دیالیکت، ئەلفوبی و پینووسەوه هەیە. کاتی ئەم بنەمایانەمان لا روون بن، ئەودەم دەبی ئەوهیشتان لا روون بیت که بۆ ئەوهی که سیک بتوانیت بەشداریهکی لێزانانە و زانستییانە و بەرهمەبەخش بکات، دەبی: یەک: زمانەوان، یا زمانناس (Linguist) بیت؛ دوو: دەبی کوردیزان بیت.

ئێمە ئەگەر بە شیوهیهکی میکانیکی ئەم دوو مەرجه دابنێن و بسەپێن و وا چاوه‌روان بین که لەناو کورددا خەڵکانیکی زۆرمان هەن ئەو مەرجهانیان تێدان، دیارە خۆمان تووشی هەڵەیهکی گەورە دەکەین. لەبەر ئەوه ناچارین ئەو پێوهانە بە شیوهیهک بگونجێن که لەگەڵ پێویستی و گرنگی باسەکه و لەگەڵ ئەو توانست و ئەزموون و سەرچاوانەدا که هەن، تەبا بیت. شارەزایی لە هەر زانستیکدا دەتوانیت لە پلەیی جیاوازا بیت. بێرکردنەوهی راست ئەوهیه داوای پلەیهکی شارەزایی و ئەزمووناری بکەین، بەلام نایشتوانین باسەکه هێندە بەئاسانی وەرگری که هەر که سیک کوردیی زانی و ناوی زمانناسی بیستبوو، نێر دەرگای لی بکریتهوه.

رەنگە پێناسەکردنی زمانناس یا زمانەوان، لەناو کورددا، ئاسانتر بیت لە پێناسەکردنی کوردیزان. لەم سەرەدەمەدا که زمان و فەرهنگی کوردی تووشی قەیرانیکی قوول و دژوار هاتوو، بە هەزاران کەس هەن که هەر لەبەر ئەوهی بە کوردی دەنووسن، خۆیان بە کوردیزان و تەنانەت زمانەوانیش دادەنێن. ئەمە دیاردیهکه، هێندە نیشانەیی ئازاوه و نەخۆشییه، نیو هێندە نیشانەیی پشکەوتن و خۆبەهاری نییه. ئەگەر زمانناسی و کوردیزانی دوو مەرجه بنەرەتی بن، پێم وایە کۆمەڵی مەرجه دیکەیش هەن قورسای و بایەخیان، بۆ ئەم بابەتە، لەو دووه که مەر نییه، بۆ نموونه: شارەزایی لە دیالیکتەکانی زمانی کوردیدا، بەتایبەت دوو شیوهی کوردیی باکوور و کوردیی باشوور، شارەزایی لە زمانی دیکەدا، بەتایبەت زمانەکانی هاوسێی کورد، عەرەبی و فارسی و تورکی؛ شارەزایی لە ئیتیمۆلۆگیدا (زانستی رەگورپەشی و شەکانی زمان، لیژەدا مەبەست زمانی کوردیه)؛ زانیی زمانیکی

گه وره و پیشکه وتووێ جیهانی (ئینگلیزی، فرانسێ، ئالمانی)؛ شاره زایی له ئێراناسیدا، به تایبەت زمانه کۆن و تازه کانی ئێران.

کاتی نووسه ریک خۆی تیکه له به گوتویژی زمان و زمانه وانی دهکات، ئیمه ئه چاوهروانییه مان ههیه که دهبی پیش هه موو شتیک توانستی ئه وهی هه بی که رهسته زمانه وانییه که ی خۆی به جوړیک پیش خستبیت، که باوه ر بکهین ئه م که سه به جوړیکی به پرسانه ته ماشای زمان دهکات. دهبی به لگه و به لگه کارییه کانی ئه وه مان لا بچه سپێن که وهک شاره زایه ک دنوو سیّت و ده زانیّت باسی چی دهکات. له بواریکی ورد و پر دیسی پلینی وهک زماندا ئیمه ناتوانین چاوپۆشی له هه له ی رێزمان و رێنوو س بکهین، که ده زانین ئه وه له کردنه ئه نجامی نه زانین و وردنه بوونه وهیه. نووسه ریکی کورد که وهک شاره زایه کی زمانناس و کوردیزان خۆی راده نیّت و له بواره که دا ئامۆژگاری و تیۆری پیشکهش دهکات، ته نیا له یه ک وتاردا کۆمه له هه له دهکات، هه موو به لگه ی ئه وهن که زانیارییه تیۆرییه کانی ئه وهنده کۆمه کیان پێ نه کردوه که کوردینوو سینه که ی خۆی سانسۆر بکات. لێردها چهند نموونه یه کی ئه وه له لانه دهه ئیمه وه: (داده ندری، ببوو، بۆ وهی، دهیه وهی، له کوردی دا، جیاوازی گه وه).

ئیمه ناتوانین ریکه له کهس بگرین که تۆ نابێ له م بابته دا به شداری بکهیت و بنوو سیّت. ئه م دیاردهیه خۆی به شیکه له پله ی شارستانه تی و له راده ی پیشکه وتنی فره نگ له ولاتی کدا و له ناو کۆمه لێ کدا. له ولاتانه دا که ژیا نی فره نه نگ دامه زرا و و پیشکه وتوو، دوو شی وهی سانسۆر هه ن که ریکه له پهیدا بوونی ئاژا وه دهگرن: یه که م: خۆ سانسۆر، که نووسه ر و پرونا کبیر خۆی خۆی سانسۆر دهکات و ده زانیّت چی دنوو سیّت و بواری نوو سی نی ئه و چیه. ئه م خۆ سانسۆر کردنه هه م بابته و بواری شاره زایی دهگری ته وه و هه م که رهسته زمانه وانی و زانیارییه کانی ش؛ دووهم: رۆژنامه و گوڤار و ده ستگا کانی راگه یان دن هه می شه ئه و به رزو سی تییه یان لایه که ئه وه ی پیشکه شتی بینه ر و خوێ نه ری ده که ن، دهبی له پله یه کی به رز و چاک و ده له مه نندا بیت، له بهر ئه وه ی هه می شه هه ول ده دن که سانی زانا و شارهزا و کارناس و لێزان رووبه رووی بابته گه رم و گرنگه کان بکه نه وه و بیاندوێتن و داوی نوو سین و بۆچوونیان لێ بکه ن. ئه مه ی لێردها باسی ده که م پێ وه ندیه کی نییه به لایه نه خراپ و دزی وه کانی ده ستگا کانی راگه یان دنه وه، به تایبته له رۆژاوا. ئه وه بابته یکی دیکه یه و ده کری ئه به جیا باس بکریّت. له کوردستاندا نووسه ر و

پرووناکبیری کورد زۆر لهوهوه دوورن که خۆیان خۆیان سانسۆر بکه‌ن و راگه‌یاندنیش زۆر لهوهوه دووره که به‌رزو‌یستییه‌کی وای لا دروست بووبیت، به‌رپرسانه له دروستکردنی شارستانه‌تی و فهره‌نگدا به‌شدارییه‌کی جیددی بکات.

تۆ: دوو زمانی ستاندارد یا دوو دیالیکتی یه‌ک زمان؟

له‌یه‌که‌م سه‌رنجدا وا پێ ده‌چیت هه‌ر وا به‌ئاسانی بتوانین زمان و دیالیکت له‌یه‌ک جیا بکه‌ینه‌وه و پێناسه‌یان بۆ دابنێین، به‌لام به‌راستی ئه‌مه‌یه‌که‌که‌ له‌بابه‌ته ئالۆز و چاره‌نه‌کراوه‌کانی زمانه‌وانی. زۆربه‌ی زمانناسان له‌یه‌که‌گه‌یشتن ده‌که‌نه‌پێوه‌ریک بۆ به‌یاردانی ئه‌وه‌ی که دوو شیوه‌زمان به‌ دوو دیالیکتی زمانیک دابنێن، یا به‌ دوو زمانی جیاواز. پێوه‌ری وه‌ها به‌رانبه‌ر نمونه‌ی زۆری زمان و ناوچه و ولاتانی دنیا هه‌ر زوو هه‌رس ده‌هینیت و ناراستبوونی ده‌رده‌که‌وێت. له‌ ناوچه‌ی "دالارنا"ی سوید شیوه‌قه‌سه‌کردنیک هه‌یه‌ پێی ده‌لێن "ئێلفدالی"، واته‌ شیوه‌ی یا زمانی ئێلفدال. بۆ سویدییه‌ک که زمانی ستانداردی سویدی بزانیته‌تی، زۆر زۆر ئاسانه‌تره‌ له‌ زمانی نۆروژی یا دانی (زمانی دانمارک) حاڵی بێت، تا ئه‌و شیوه‌یه‌ی که به‌ ره‌سمی به‌ دیالیکتیکی سویدی داده‌نرێت. ئه‌گه‌ر بۆ نمونه‌ بگه‌ڕێین، سه‌دانی وه‌ها له‌ ولاتانی جیاوازی دنیا دا ده‌دۆزینه‌وه.

"زمان"، واته‌ زمانی ستاندارد، زۆرجار به‌وه‌ پێناسه‌ ده‌کرێت که به‌پێی ئه‌و نه‌خشه‌ی هه‌یه‌تی ده‌ناسرێته‌وه، واته‌ خوێندن و په‌روه‌رده، فهره‌نگ، ده‌سته‌لاتی سیاسی، پله‌ی کۆمه‌لایه‌تی...هه‌تد، ئه‌وده‌م "دیالیکته‌کان"، ئه‌گه‌ر زۆریش به‌خۆشه‌ویستییه‌وه‌ باس بکړین، وه‌ک هه‌ندێ پاشماوه‌ی جوانکیله و ئێسکسووک ناو ده‌برێن، به‌لام ئه‌گه‌ر زمانیکی تۆزێ زه‌ر به‌ کار به‌ریته‌تی، ئه‌وده‌م وه‌ک کۆسپ و رێگر له‌ به‌رده‌م گه‌شه‌کردن و پێشکه‌وتندا باس ده‌کړین. به‌م پێیه‌ بێت زمان ته‌نیا ئه‌وه‌یه‌ که زمانی نووسینه، ئه‌مه‌یش کاتێ راسته‌ که پله‌یه‌کی ره‌سمی هه‌بێت، یا هه‌ر نه‌بێ پله‌یه‌کی ددانپێدانراوی هه‌بێت. له‌وه‌ به‌ترازێ ئه‌وی دیکه‌ هه‌مووی دیالیکته‌تی. که‌واته‌ پێوه‌ره‌کانی پێناسه‌کردنی زمان پێوه‌ری زمانه‌وانی نین، به‌لکه‌ باس له‌وه‌ ده‌که‌ن زمان چ نه‌خشیکی له‌ کۆمه‌لدا هه‌یه‌، واته‌ پێوه‌ره‌کان له‌ ده‌ره‌وه‌ی هه‌ریمی زمانه‌وانیه‌وه‌ هه‌ینراون، پێوه‌ری نازمانه‌وانین.⁽¹⁵⁾

(15) Dahl, Östen: Språkets enhet och mångfald, Studentlitteratur, 2007, S. 80.

وهك ده‌بینین پټوهری ناساندنی زمان تا رادهیه‌کی زۆر پټوهری دهره‌وه‌ی زمانه‌وانین، پټوهری سیاسین. ئەنجامی ناساندنێکی وه‌ه‌ایش ئەنجام‌ئێکی سیاسیه، چونکه، وهك ئۆیسته‌ن دال ده‌لێت، ئەگەر "ئێلفدالی" به زمانێکی سه‌ربه‌خۆ دابنرێت، نهك دیالێکتێکی زمانی سویدی، كه‌واته ده‌بێ مندا‌لانی ئێلفدال، مافی ئەوه‌یان هه‌بێت به زمانی خۆشیان بخوین، نهك به زمانی سویدی، چونکه ئەو‌دهم ئەوانیش وهك كه‌مایه‌تییه‌کی ناو سوید داده‌نرێن. به‌لام راستیه‌كه‌ی ئەوه‌یه كه مندا‌لانی ئێلفدال به زمانی سویدی ده‌خوین.

نهك هه‌ر له‌ بواری زمانه‌وانیدا، به‌لكه له‌ زۆر بواری دیکه‌ی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییدا، ناگرێ به‌ شیوه‌یه‌کی میکانیکی کۆمه‌له‌پټوهری‌کی زانستیک وه‌ر‌گیرین و بیسه‌پنن به‌سه‌ر زمان و کۆمه‌لگای خۆماندا. ئێمه‌ ده‌زانین كه سالانێکی دوور‌دریژ زۆر كه‌سی سیاسه‌تمه‌دار و زانای کۆمه‌لناسی و میژووناسی و زانستی دیکه‌یش کوردیان به‌ نه‌توه‌ دانه‌ده‌نا. ئێستایش له‌ناو ئەکادیمیکارانێ ئەوروپادا كه‌سانی وا هه‌ن، راسته‌وخۆ یا ناراسته‌وخۆ، ده‌لێن کورد یه‌ك نه‌توه‌ نییه، چونکه به‌پتی پټوهره‌ وشك و بێ‌گیانه‌کانیان کورد ئەو مه‌رجانه‌ی نه‌توه‌بوونی تێدا نییه. به‌لام به‌رانبه‌ر به‌وانه‌یش زانستکار و ئەکادیمیکاری دیکه هه‌ن كه ده‌زانن ده‌بێ پټوهره‌كان به‌ جوړێکی دیکه بخوینرێنه‌وه و به‌ کار ببری. له‌ناو خوینه‌وار و رووناکبیر و سیاسه‌تمه‌دارانی کوردا كه‌سانێک هه‌بوون و هه‌ن كه دژی ئەو بۆچوونه‌ راوه‌ستاون. نه‌ تیۆری و پټوهره‌کانه‌ی ئەو به‌ناو زانستکارانه‌ی ئەوروپا کوردی له‌ نه‌توه‌بوون خستوه‌ و نه‌ به‌رگری رووناکبیر و سیاسه‌تمه‌داری کوردیش، کوردی کردوه‌ به‌ نه‌توه. له‌ زمانیشدا هه‌ر وایه. ساله‌های ساله‌ی ئەو تیۆریانه هه‌ن و بلاو ده‌بنه‌وه، داگیرکارانی کوردستانیش هه‌میشه گومانیان خستوه‌ته‌ سه‌ر زمان، میژوو، فه‌ره‌نگ و بوونی کورد خۆشی. به‌لام له‌ ئەنجامدا مروّقی هۆشیاری کورد، به‌ هه‌ر دیالێکت و به‌ هه‌ر شیوه‌یه‌کی قسه‌ی کردبێت، خۆی به‌ کورد زانیوه و ئەو زمانه‌ی كه قسه‌ی پێ کردوه به‌ شیوه‌یه‌کی زمانی کوردی داناوه.

له‌ کوردستاندا کۆمه‌لێک دیالێکت و به‌شه‌دیالێکت و شیوه‌ی ناوچه‌یی هه‌ن كه به‌ ته‌نێشت یه‌كه‌وه ژیاون و گه‌شه‌یان کردوه و پۆلیان هه‌بووه له‌ پاراستنی فه‌ره‌نگ و بیر و كه‌سایه‌تی ئەوانه‌دا كه قسه‌یان پێ کردوون. به‌ هۆی کۆمه‌له‌ی هۆکاری سیاسی و ناسیاسیه‌وه سێ دیالێکتی زمانی کوردی وای بۆ هه‌لکه‌وتوه‌ كه

ماوهیهک وهک زمانیکی ئەدهبی له ناوچهیهکی دیاریکراودا به کار ببریښ. له م سځ دیالیکته ته نیا یه کتیکان پرۆسیسی گه شه کردن و پښکه وتنه که ی بځ ناویر بهردهوام بوو، تا ئەو رادهیهی بوو به زمانیکی ستاندارد، ئەویش دیالیکتی کوردیی ناوهندی، یا کوردیی خوارووه. من دهمه وی ئەوه جهخت بکه م که نه خشی دوو دیالیکته که ی دیکه نه خشی زمانیکی ئەدهبی بوو، واته زمانی شیعر و په خشان، به لام زمانی زانست و سیاسهت و راگه یاندن نه بوون.

دیالیکتی کرمانجیی باکوور، یا کوردیی سەروو، دواى دابراى ئىکى زۆر، لە ناوەراستى سەدەى بیستەمدا جارىکى دیکە خراوەتەوه کار و بۆ نووسین بە کار هاتوو. هاوکات لەگەڵ ئەو بەکارهاتنەدا گۆران و گەشەکردنیک لە کرمانجیدا ڕووى داوه که کارىکى زۆر قوول و چارەنووسسازى کردە سەرى؛ گۆرینی ئەلفوبى. لە کاتێکدا کوردیی خواروو لە ماوهى نزیکەى دووسەدوینجا سالى رابوردودا هەر بە يەک ئەلفوبى نووسراوه و قوناغ لە دواى قوناغیش چاکسازى و ريفۆرم لە ئەلفوبى و رینووسەکهیدا کراوه، تا ئەو رادهیهى که ئیستا لەناو ئەو زمانانەدا که ئەلفوبییکانیان لەسەر بنەمای ئەلفوبیى عەرەبى هەڵچنیوه، زمانى کوردی خواهنی پیشکەوتووترین سیستەمى نووسینە، بەو مەعنايهى که توانیویهتى لەجێى ئەو سەرووبۆرى زۆربهى زمانەکانى دیکە لە نووسیندا بە کارى دەبەن، زمانى کوردی بەرانبەر بە بزوتنەکان (قاوڵ، فۆکال) تیپ و نیشانەى تایبەتى داناوه. کرمانجى که جاران هەر بەو ئەلفوبى کوردیه نووسراوه که بۆ نووسینی دیالیکتەکانى گۆران و کوردیی خواروو بە کار هاتوو، لە ناوەراستى سەدەى بیستەمەوه بوو بە زمانیک که بە سى ئەلفوبى جیاواز دەنووسریت؛ کوردەکانى سۆڤییت، بەپێى سیاسەتى ستالین بۆ دابرینى گەلانى ناو سنوورى سۆڤییت لە هاوزمان و هاوڕهگەزمەکانى دەرأوسى، ئەلفوبییهکى کريلیکى تایبەتیان بۆ خۆیان دروست کرد و تا سەرەتای نەوهدهەکانى سەدەى رابوردوو بە شێوهیهکى چالاکانە بە کاریان دەهیتا. کوردی تورکیا ئەلفوبى کوردییان لە بیر برابیه و فیترى زمانى تورکى و ئەلفوبى تورکى کران و پێوهندییهکیان بە زمانى نووسراوى کوردیهوه ئەما. لەو سەروبهندهدا جەلادەت بەدرخانیش ئەلفوبییهکى لاتینی لەسەر بنەمای ئەلفوبى تورکى دروست کرد و لە چوارچێوهیهکى زۆر تەسکدا بلأوى کردەوه و هەندى لە شاگردەکانى دەستیان کردە بلأوکردنەوهى نووسراوى کوردی کرمانجى بە ئەلفوبى لاتینی. نووسەرانى

بادینانی کوردستانی عیراق هەر له سهر به کارهینانی ئەلفوبیتی کوردی مانهوه و ئەو گۆران و ریفۆرمەیی زمانهوانانی کوردیی خواروو ئەنجامیان دا، ئەوانیش سوودیان لێ وەرگرت و دەستیان کردە بەکارهینانی.

له ئەنجامی ئەم گەشهکردن و گۆرانانەدا کوردیی باکوور، کرمانجی، نەک تەنیا ئەلفوبیتیکەی گۆرا، بەلکە وەک زمانیکێ ئەدەبی، که له سنووریکی تەسکدا به کار هاتوو، له رووی گەنجینهی وشە و پێژمانیشەوه گۆرانی گەورەیی بەسەر دا هات. گۆرانی پێژمان له کرمانجیدا زۆر لهوه قوولتره که وەک هەندێ جیاوازیی بچکۆله تەماشای بکەین. ئەم گۆرانه دۆخهکانی ناو (Case, Kasus)، سیستمی کردار و سینتاکسیش دەگریتهوه. ئێستا که باسی کرمانجی وەک زمانیکێ ئەدەبی دهکەین، له راستیدا باسی سێ شیوهی جیاواز دهکەین، که بهتهواوی له یهکدی دور کهوتونهتهوه: شیوهی کوردیی سۆفییتی جاران، شیوهی کرمانجیی بۆتانی (شیوهی جهزیره) که بهشیکی زۆری نووسهراوانی کوردی تورکیا به کاری دهبن و شیوهی بادینانی. هیچ کام لهم سێ شیوهیهی کرمانجی، لهبەر کۆمهڵی هۆی سیاسی، بۆی نهلواوه وەک زمانیکێ ستاندارد پۆل ببینیت.

نەخشەی زمانی کوردی ئەمڕۆ دەرکێ و باس بکریت که له چەند دیالێکتیک پێک هاتوو، که له رووی پێشکهوتن و ستانداردبوون و بهکارهینانهوه له پله و ئاستی جیاوازدان. له ناو دیالێکتهکانی زمانی کوردیدا، کرمانجیی باکوور و کرمانجیی باشوور (کوردیی سهروو و کوردیی خواروو یا ناوهند) لهوانی دیکه زیاتر به کار دهبرێن و گهشهیان کردووه. کوردیی خواروو تاکه شیوهی زمانی کوردیه که دهتوانین وەک زمانیکێ ستاندارد پێناسه ی بکەین، چونکه له میژوودا گهلی جار و ئێستایش، بووهته زمانی خوێندن و پهروهرد، زمانی به پێوهبردنی دهولەت، زمانی چاپه مهنی و زمانی راگه یاندن و، له بوا ری زانستی جۆراوجۆردا پێی دهنووسریت. کوردیی سهروو، کرمانجی، هه رگیز ئەو هه لومه رجه ی بۆ هه لنه که وتوو که پۆلی زمانیکێ ستاندارد ببینیت. یه کێ له کێشه قوول و جیددییهکانی کرمانجی ئەوهیه که سێ شیوهی جیاوازی به تەنیشته یه که وه گه شه یان کردووه. ههروه ها له ماوه ی نزیکه ی ۴۰-۵۰ سالدا کرمانجی به سێ ئەلفوبیتی جیاواز نووسراوه و ئەمڕۆ به دوو ئەلفوبیتی دهنووسریت.

له ناو هه موو به شه کا نی کوردستاندا ئەمڕۆ تەنیا کوردستانی عیراقه که دهر فەتی

ئەوێ تیدا ھەبە زمانی کوردی ئازادانە بە کار ببری و رۆلی زمانیکی ستاندارد ببینیت. لە ماوەی نزیکەی سەد سالی رابوردوودا ئەم بەشە کوردستان ھەمیشە، کەموزۆر، ھەلومەرج و دەرفەتیی و ھەبە ھەبوو و ھەر ئەویشە کە بوو ھەتە ھۆی پێشکەوتن و گەشەکردن و بەستانداردبوونی کوردیی خوارو. دەبی ئەو راستییە بزانریت کە دواي پووختانی دەولەتی عوسمانی و دروستبوونی دەولەتە تازەکانی رۆژھەلاتی ناوھەراست، ئەوێ زمانی کوردی و فەرھەنگی کورد و شارستانەتیی کورد و رابوردووی کوردی پاراست، کوردستانی عیراق و شیۆھ زمانی کوردیی خوارو بوو. لە کوردستانی ئێرانیشدا سالانی ۱۹۴۰-۱۹۴۶ جۆریک ئازادی و پێشکەوتنیک بە دەست ھات، کە بەداخووە ھەر زوو لەناو برا. لە بەشەکانی دیکە کوردستاندا زمان و فەرھەنگی کورد قەدەغە بوو. ئەم ئەزموونە میژوویی و دەولەتمەندە کوردستانی خوارو (کوردستانی عیراق) لە ھەموو لایەکەو بە دەیان ھیزی دوژمن و ناحەز و ھەبەر گەمارۆ دراو و ھەر ھەموویشیان یەک ئامانجیان ھەبە؛ ئەویش ھەلۆشاندنەو و رووختاندن و لەناویردنی ئەو ئەزموونەبە. دوو کۆلەکە ھەرە پتەو و گەورە مانەوێ نەتەوێ کورد لە کوردستانی عیراقدا، ھەستی نەتەوایەتیی کوردی، واتە ھۆشی خۆ بەکوردزانین و خۆ بەنەتەوھزانین، و زمانی کوردییە. ئەم دوو بنەرەتە لە ماوەی ۵۰-۶۰ سالی رابوردوودا بە رادەبەکی یەکجار فراوان پتەوتر بوون و سیمای پێگەیشتن و ستانداردبوونیان تیدا دەرکەوت. ھێچ سەیر نییە کە ئەو ھێزە ھەبەرانی دژی ئەزموونی کوردستانی عیراق کار دەکەن، بە وریایی و ھۆشیارییەو لە پێش ھەموو شتیکدا ھەول دەدەن ئەو دوو کۆلەکەبە و ئەو دوو بنەرەتە ھەلۆشێننەو و بپووختن. ئەم بەر بەرەکانی و دوژمنایەتییە بە شیۆھ پارچە پارچەکردن و گومان دروستکردن و درز تێخستن و لە یەکدی دوورخستنەوێ چین و توێژ و ناوچە و دین و مەزھەبە جیاوازەکانی کوردستان خۆی دەربریو.

لەم چەند سالێ رابوردوودا کە بووژانەو و گەشەکردنیک فەرھەنگی فراوان سەرتاسەری کوردستانی عیراقی گرتووەتەو و تا رادەبەکی باشیش کاری کردووەتە سەر بەشەکانی دیکە کوردستان، ھەلەمەتیک زۆر نارەوا و گومانای دەستی پێ کردووە بۆ سووککردن و بچووککردنەوێ زمانی ستانداردی کوردی و گومانکردن لە ھەموو ئەو سامان و گەنجینە دەولەتمەندە بەرھەمی میژووبە کە نزیکە ھەزار

سال له مه وه بهر دهستی پى کردووه تا گه شتوووه ته ئه مړۆ. ئه م هه لمه ته له کو مه لى داخوازى نار هوا و بىرى نازانستى پىک هاتوو، وهک:

﴿ زمانى ستانداردى کوردى زمانى ناوچه يه کى بچووکه، زمانى ناوچه ي سلیمانیه،

﴿ کوردی خواروو زمانیکه ئینگلیز دروستی کردووه،

﴿ ناو بردنى کوردی خواروو به شیوه ی سۆرانى،

﴿ زۆربه ی خه لکی کوردستان به کرمانجی ده دۆین، که واته ده بى کرمانجی ببیته زمانى ره سمی هه موو کورد،

﴿ کوردی زمانیکى جووتستاندارده و ده بى کوردستان دوو زمانى ره سمی هه بیت،

﴿ ده بى له کوردستاندا هه موو دیالیکته کان به کار بېرین و هه ناوچه يه ک به زمان و شیوه زمانى ناوچه کى خۆى بخوینیت و کارى ره سمى به رپوه بیات،

﴿ ئه و ئه لفو بیته ی که بۆ نووسینى کوردی خواروو به کار ده بریت ئه لفو بیته عه ره بییه،

﴿ له بهر ئه وه ی هه موو و لاتانى پيشک وه تووی دنیا ئه لفو بیته لاتینی به کار ده بن، ده بى کوردیش ئه لفو بیته خۆى بگۆریت بۆ ئه وه ی وهک ئه وان پيش بکه ویت،

﴿ ئه لفو بیته عه ره بى له گه ل ده نگه کانى زمانى کوردیدا ناگونجیت، به لام لاتینی باشتەر ده نگه کانى زمانى کوردی ده رده بریت،

﴿ ده بى ئه لفو بیته لاتینی به کار بیهین بۆ ئه وه ی خو مان له عه ره ب و ئیسلام رزگار بکهین.

ئه و داخوازى و بىر و بۆچوونانه سه ره له بهریان له سه ر بنه ما ی فریودان و چاوبه ست و شار د نه وه ی راستى و به رزکردنه وه ی زه به لگه و زه زانست هه لچنراون. به وردبوونه وه یكى ئاسایى تیده گهین که هه ر هه موویان به شیکن له و هیرشه نار هوا یه ی ده کړیته سه ر ئه زموونى کوردستانى خواروو و ئامانجه که یشى، وهک پيشتریش باس م کرد، هه لوه شان د نه وه ی دوو کو له که ی پته و ی نه ته وایه تی و زمانى ستاندارده. به راستى من له نووسین و دیداره کانمدا به دوو رو درێژى له سه ر ئه م بابه تانه قسه م کردووه و به پتووستى نازانم لێردها ئه و زانیارى و به لگه کاربیانه سه ره له نوێ دووباره بکه مه وه.

داخوازییه کى زۆر نار هوا ی وهک به کارهێنانى هه موو دیالیکته کانى زمانى کوردی

وهك زمانى خویندن و زمانى پهسمى له ژیر پهردهی دیمۆکراسی و ئازادی ههلبژاردندا، نیشانهیهکی پوونه که هه لگرانی ئه و بیرانه چۆن بۆ هه لئه له تاندنی مروقی کورد په نا ده به نه بهر دروشمی په نگاو په نگی فریوده رانه، له کاتیکدا زۆربهی زۆریان نه پاشخانی سیاسییان و نه بیرى هه لپه رستانه ی ئه مپۆیان له گه ل دیمۆکراسی و ئازادیخوازیدا ناگونجیت. له باسی به کارهینانی ئه لفویتی لاتینی تورکییشدا هه ر هه مان تاکتیکی چاوبه ستانه به کار ده بن. پاساودانی وازهینان له ئه لفویتی کوردی و به کارهینانی لاتینی به وهی که ئه و ئه لفویتییه ده بیته هو ی پیشکه وتنی کورد، چونکه هه موو دنیای پیشکه وتوو ئه لفویتی لاتینی به کار ده هینیت، به ته وای دژی مه نتیقی ئاو ه و زانسته. ئه گه ر به کارهینانی لاتینی ده رگایه ک بى بۆ تیکه لبوون به دنیای پیشه سازى و تهکنیک و زانستی پیشکه وتوو، ده بوو به شیکى زۆرى گه لان و زمانان و ولاتانی دنیا (چین، تایلاند، کۆریا، یۆنان، ئیسرا ئیل، ئه تیوو پیا، جاپان، ئه ریتیریا، عه رب، ئیران، ئه رمه نی، به نگلادیش، پاکستان، هندستان، گورجستان... هتد) له نه ته وه هه ره دواکه وتوو هه کانی دنیا ببوونایه، که ده زانین و انین، چونکه ئه مانه هه چیان ئه لفویتی لاتینی به کار ناهین، به لکه به شانازیه وه ده ستیان گرتوو به فه ره نگ و زمان و شارستانه تی و ناسنامه ی خو یانه وه، که بگومان ئه لفویتی کۆله که یه کی گرنگی ئه و شارستانه تی و ناسنامه یه. هه ندیک له و نه ته وانه، له رووی تهکنیک و زانسته وه ئه وهنده پیش که وتوو که شان له شانى ئه وروپا و ئه مه ریکا ده دن. ئه گه ر به کارهینانی لاتینی چاره سه ری دواکه وتنی گه لان ببوویه، چۆنه وا له ناو هه موو ئه و گه ل و نه ته وه و ولاتانه دا، که ژماره یان له سى میلیار د زیاتره، دوو پیاوی ژیر و عاقل هه لئه که وتن بزائن به هو ی ئه لفویتی لاتینییه وه ده توانن خو یان له و پاشکه وتنه پرگار بکه ن، به لام ته نیا کورده گوندی و بیسه واده کی ئیمه ئه وهنده عاقل بوو ئه م نه پنه قوول وگه ورده به بدۆزیته وه؟

له لایه کی دیکه یه شه وه ئه گه ر ئه لفویتی لاتینی ئه و ده رمانه کارییه و ئه و هه ته وانه یه زدانیه یه که هه موو ده ردیک چاره ده کات، خو زمانى وهک سواحیلی و سوّمالی (دوو زمانى ئه فریقایین) به و ئه لفویتییه ده نووسن، به لام نه بوون به ئه وروپایی و نه پیش که وتن و نه له ده رده کانیان پرگاریان بوو.

ئه وانه ی به ناوی دیمۆکراسیه کی درۆژنانه وه و به ناوی مافی مروّفانه وه داوا

دهكهن ههموو دياڵكتهكانى زمانى كوردى وهك يهك دهرفهتيان بدرىتي و ببنه زمانى رهسمى له كوردستاندا، دهيوو بتوانن وهرامى ئەم دوو پرسىاره بدهنهوه:

ئەلف: ئايا هيچ دياڵكتهكى كوردى، له كوردىي خواروو بهولاوه، دهتوانيت ئەركى زمانىكى ستاندارد و زمانىكى رهسمى ههلبگرىت؟ كه دهئيم زمانى ستاندارد و زمانى رهسمى مه بهستم ئه وهيه ئه وهنده دهوله مه ند و پيشكه وتوو بيت و ئه وهنده دامه زراو بيت كه بكرى زانستى جوړ به جوړى پى بنووسريت و بخويزيت، كاروبارى دهوله تى له بواره جياوازهكانى كارگيريدا پى به رتوه ببيت و توانستى ئه وهى ههبيت بهردهوام خوئى له گه ل پيشكه وتنه تهكنيكى و زانستيهكانى دناى ئه مرودا بگونجىت، خوئى نوئى بكاته وه و خوئى دهوله مه ند بكات.

بى: دهبى چ ميكانيزميك به كار بهين، ئەگەر ئامانجمان ئه وه بيت له دواړوژدا، با ئه و دواړوژه دووريش بيت، كورد ببنه خاوهنى يهك زمانى يهكگرتوو و يهك زمانى رهسمى؟ ئه وان له كاتيكدا داواى ئه وه دهكهن كه ههر ناوچه يهكى كوردستان به شيوه زمانى خوئى بخويزيت، باسى ئه وهيش دهكهن، دياره بو چاوبهست و فريودان، كه له ئه نجامى گه شه كردنى ئەم شيوه زمانانه دا دواتر زمانىكى يهكگرتوو دروست بكرىت، به لام ههركيز نه يانتوانيوه ئه وه روون بكه نه وه نه خشه ي گه يشتن به و ئامانجه چونه و كامهيه؟ ئايا ئەگەر دياڵكتهكان بوون به زمانى راگهياندن و زمانى خويزدن له و ناوچانه دا كه قسه يان پى دهكرىت، له ماوه ي چهند سالىكدا نابن به زمانى سه ربه خو؟ ئه ي ئه ودهم چون دهتوانين كوومه له زمانىك له يهك نزىك بكه ينه وه و يهك زمانى ستاندارديان لى دروست بكهين؟

دياره وهرامدان هه يهكى راستگو يانه ي ئه و پرسىاران ه نيازى رووخينه رانه و نازانسته نه ي خاوهنى ئه و بيرانه ريسوا دهكات و ئه وهيش ئاشكرا دهكات كه ئامانجى ئه وان ته نيا شيواندن بارى زمانه وانى و فه رهنگى و سياسى كوردستانه، نهك چاره سه رى كيشه كان.

جيم: چاره سه ر

زور گرنگه له كاتى گوتويژدا له سه ر كيشه ي زمان ئه وه مان له بير بيت كه ئيمه باسى كوردستانى خواروو، كوردستانى عىراق، دهكهين، نهك ههموو كوردستان، چونكه كوردستانى خواروو تاكه به شىكى كوردستانه كه نيوچه سه ربه خوئى و

ئازادىيەكى ھەيە و دەتوانىت لە ھواری خويندن و زمان و ھەرھەنگدا پلان بۆ ئىستا و دواړۆژى خویشى دابنیت. ئەم ھەلە دەگمەنەى ئىستا لە کوردستانى خواروودا ھەلکەوتوو، شتیک نىيە کە بە ئاسانى بە لايدا رابووړين و لە بەکارھێنانيدا کەمتەرخەمى بنوینين. مەسەلەيەكى گرنگ و ژيانى ھەک زمانى رەسمى، ھىي ئەو نىيە کە بۆ ریککەوت و بۆ دواړۆژى ناديارى بە جى بهيلين، بەلکە دەبى ھەرچى زوو تر چارەسەرى بۆ دابنريت و بخريتە کارەو.

لەم دووړتيانە گرنگ و ناسک و خەتەرناکەى ميژووى نەتەوہى کورد و نىستمانەکەيدا ئەرکيکى يەکجار گەرە و ميژووى دەکەوتتە ئەستوى بپاريدەرانى کوردستانى عىراق. ئەوان ئەگەر بيانەوى کەسايەتیی سياسیيان لە ئاستى ئەو بەرپرسايەتییە ميژووى و نەتەوايەتییەى بەوان سپێردراوہ دانەلەنگى، دەبى بە بپروايەكى تەواوہو، بە بى ھىچ جوړە دوودليەک بپار بدن و خويان بکەنە خواوہنى ئەو بپارەرى کە دلنيام دەبیتە گەرەترين و تەمەندريتترين بپار و دەستکەوت لە سەرتاسەرى ميژووى کورددا. دەبى بپار بدن کە زمانى کوردی ناوہراست، کە سالانیکە پۆلى زمانى ستاندارد دەبينت، بەو ئەلفوبیيەوہ کە لە ماوہى ھزار سالدا گەشەى کردوہ، بکړئ بە زمانى رەسمى ھەريمى کوردستان، واتە لە سەرتاسەرى ھەريمى کوردستانى عىراقدا ببيتە زمانى کارگيرى ھوکومەت، زمانى خويندن و پەرورەدە لە ھەموو پلەکاندا و زمانى دەستگا رەسمى و گشتیيەکانى راگەياندن. ئەو زمانە ستاندارد و رەسمیيە دەکريت و دەبیت بە گەنجينەى وشە و دەرپرينى دىالیکتەکانى زمانى کوردی دەولەمەند بکريت.

بەرەسمیبوونى کوردی خوارو وەک زمانیکى ستاندارد و رەسمى ھەرگیز مەعنای ئەو نىيە دىالیکتەکانى دیکەى کوردی قەدەغە دەکړين يا کەنار دەخړين، بەلکە دەبى يارمەتیی ئەو دىالیکتەکانە بدريت کە گەشە بکەن و دەولەمەند بکړين و لە ھواری راگەياندننى ناوچەيیدا بە کار بېړين. ھەرەوہا دەبى سامانى فۆلکلۆر و ئەدەبى کلاسیک و ئەدەبى مۆدېرن بەو دىالیکتەکانە پشتگري بکريت و بکريتە بابەتى تووژينەوہى زانستى.

زمانى ستانداردى کوردی شێوەزمانى ھىچ ناوچەيەكى تايبەتى کوردستان نىيە، بەلکە بەرھەمى گەشەکردن و دەولەمەندبوونیکە لە ئەنجامى تیکەلبوونى زاراوہکاندا پیک ھاتوو. زمانى ستانداردى کوردی لە کاتیکدا شیلەى ھەموو دىالیکتەکانى

زمانی کوردییە و ئەنجامگیری بەرھەمی فکری و ھۆشیاریی نەتەوہیە، مەرج نییە بە جۆریک بێت ھەموو ئاخیوھەرائی دیالیکتە جۆراوجۆرھەکانی زمانەکە لە قسەکردنی پۆژانەدا بە کاری ببەن، یا تەنانت بە تەواوی تێی بگەن، ئەگەر بەو زمانە ستانداردە خوێنەوارییان نەبێت. زمانی عەرەبیی ستاندارد وشەیی زۆربەیی دیالیکتەکانی گرتۆتە خۆی، بەلام ئاخیوھەرائی ھیچ دیالیکتیککی عەرەبی ئەو زمانە ستانداردە لە قسەکردندا بە کار ناھێنن، تەنانت خەلکی تیرەیی قورەیش خۆشیان، واتە ناوچەیی مەککە و مەدینەیی ولاتی حیجاز، کە زمانەکە لەوێوە پەیدا بوو، ئەوانیش، ئەمڕۆ، بەو زمانە ستانداردە قسە ناکەن.

لەناو دیالیکتەکانی زمانی کوردیدا تەنیا کوردیی ناوەراستە کە ڕێک بە پڕۆسێسیکی وەھادا پۆشستوو. ئەم زمانە ستانداردە کە ڕەنگە لە سەرەتاوە لە ناوچەیی سلێمانی و شارەزورەو بەناخەکی دامەزرا بێت، بەلام ھەر زوو بە ھۆی شاعیرانی گەورەیی وەک نالی (شارەزور) و حاجی قادری کۆبی (کۆبیە) و وەفایی (سابلاخ) و شیخ ڕەزای تالەبانی (کەرکووک) و دواتریش سەدان نووسەر و شاعیر و ڕووناکبیری دیالیکتە جیاوازیەکانەو بە جۆری دەوڵەمەند بوو، بوو تە گەنجینەیکە کە پێوەندیی لەگەڵ دیالیکتە سەرچاوەکانی خۆیدا (سلێمانی و شارەزور) تا ڕادەیکە زۆر کز بوو و چەندان ھەنگاویش لە دیالیکتەکانی دیکە نزیک بوو تەو، بێ ئەوەی بە تەواوی لە ھیچ یەکییان بچێت. ئەنجامیککی زۆر سروشتی ئەوەیە کە ھەموو کوردیککی خوێنەوار لەو زمانە ستانداردە تێ بگات و پێی بخوێنێتەو و بنووسێت، بێ ئەوەی ناچار بێت لە ژبانی پۆژانەیدا، لەناو خێزانەکی خۆی، گەرەکیەکی خۆی، یا شارەکی خۆیدا بەو زمانە رسمی و ستانداردە قسە بکات. ھیچ دیالیکتیککی دیکەیی زمانی کوردی بەم پڕۆسێسەدا تێنەپەریو و نەیتوانیو بەشە دیالیکتەکانی دیکە لەناو خۆیدا جێ بکاتەو و ھەزم (ھەرس)یان بکات و بیانکات بەشیکی لە دەوڵەمەندیی خۆی.

هەندێ لەو سەرچاوانەى لەم نووسینەدا سوودیان لێ وەرگیراوه:

انجيل مرقوس، (Markus-Evangelium (Mukri Kurdisch), Druckerei Awetaranian philippopel، 1909.

الخالدى المقدسى، الشيخ يوسف ضياءالدين پاشا: الهدية الحميدية في اللغة الكردية، سعادت مطبعهسى، ١٣١٠ هـ، [١٨٩٤ م].

Dahl, Östen: Språkets enhet och mångfald, Studentlitteratur, 2007.

Yule, George: The Study of Language, Third edition, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

Milroy, James and Lesley: Authority in language, Investigating language prescription and standardisation, Routledge, London 1991.

Ferguson, Charles A.: Sociolinguistic perspectives; Papers on Language in Society, 1959-1994, Oxford Studies In Sociolinguistics, Oxford University Press 1996.

پێڕست

- ١- پێشهکی 5
- ٢- زمانی پاشا و زمانی ڕهعیهت: چهند سه‌رنجێکی زمانه‌وانی له‌سه‌ر زمانی کوردی 7
- ٣- زمانی کوردی: ئاسۆیه‌کی نادیار 28
- ٤- زمان و ئه‌لفووبی ستانداردی کوردی له‌ ڕوانگه‌یه‌کی میژوویی و زانستیه‌وه 38
- ٥- زمان له‌ په‌نجه‌ره‌ی ئیستیتیکه‌وه 46
- ٦- هه‌ندێک سه‌رنج و بیروڕا له‌باره‌ی دۆخی فه‌ره‌نگ و زمانی کوردیه‌وه 51
- ٧- نامه‌یه‌ک بۆ جه‌نابی کاک مه‌سه‌عوود بازرانی 63
- ٨- نامه‌یه‌ک بۆ دۆکتۆر شه‌فیق قه‌زاز [١] 66
- ٩- نامه‌یه‌ک بۆ دۆکتۆر شه‌فیق قه‌زاز [٢] 73
- ١٠- سه‌ریشه‌یه‌کی ناپتویست: بۆ گۆڤاری گۆلان 79
- ١١- ئه‌ز زمان، وه‌ما ئه‌دراکه‌ مه‌ز زمان؟ بۆ سه‌رنووسه‌ری هه‌فته‌نامه‌ی هاوڵاتی 81
- ١٢- هه‌رزانه‌ بێ مو‌باله‌غه‌ حه‌رفی به‌ گه‌وه‌ره‌ی 86
- ١٣- کوردیی خواروو زمانێکی ستاندارده‌ و ده‌توانیت نه‌خشی زمانی 102
- ١٤- زمانی کوردی له‌ ئاستانه‌ی سه‌رده‌میکی تازه‌دا 111